

Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Doktori Iskola

„Föl barátim!”

A magyar református egyház belső élete az 1880-as években
Alexander Neil Somerville körútjának tükrében

Doktori értekezés az egyháztörténet tárgykörében

Készítette: Molnár Sándor Károly

Témavezető: dr. habil. Baráth Béla Levente

Debrecen

2014.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	4
1. Bevezetés és a téma bemutatása	7
2. Egy missziói út története az 1887-1888-ban	16
2.1. Alexander Neil Somerville utazásának kutatástörténete	16
2.2. Somerville missziói útjának kronológiai áttekintése	20
2.3. Somerville missziói útjának állomásai	23
2.3.1. Budapest.....	23
2.3.2. Debrecen	26
2.3.3. Szeged.....	30
2.3.4. Somerville az Alföldön	33
2.3.5. Gyula.....	38
2.3.6. Dél-Alföld és Erdély	38
2.3.7. Bácska	42
2.4. Összegzés.....	42
3. Az 1880-as évtizedben megjelenő református sajtótermékek áttekintése	54
3.1.1. Gyakorlati lelkipásztorkodás körébe tartozó szakfolyóiratok	59
3.1.1.1. Evangyéliomi Lelkeszi Tár (1880).....	59
3.1.1.2. Gyakorlati Bibliamagyarázatok (1881).....	66
3.1.2. Az 1880-as évek magánkiadású lelkipásztori lapjai.....	70
3.1.2.1. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő (1879)	71
3.1.2.2. Szabad Egyház, független magyar református lap (1884)	74
3.1.2.3. Keresztyén Népbárát, a Misszió és Gustáv Adolf-Egylet Közlönye (1886)	77
3.1.2.4. Közlapok Lapja (1889).....	78
3.1.2.5. Keresztyén Evangelista (1892).....	79
3.1.3. Összegzés.....	80
3.2. „De nem erről a tűzről akarok most szólni hanem a másikról, melynek kettős lángja Gyomán és Budapesten lobbant fel.” Egy sajtóvita Somerville látogatásához kapcsolódóan... 81	81
3.2.1. A vita külső megjelenése és érvei.....	82
3.2.2. Révész Mihály és Kálmán Farkas vitájának összegzése, következménye.....	86
4. Az evangelizációs alkalmak felépítése és a beszédek.....	89
4.1. Református prédikációs irodalom az 1880-as évtizedben	90
4.2. Somerville alkalmainak külső megjelenése, időtartama	94
4.3. Somerville magyar prédikációi	96

4.4.	Összegzés.....	102
5.	Egy lelki ének története Magyarországon (1882-1921)	104
5.1.1.	A magyar református énekügy alakulása az Osztrák-Magyar Monarchia kezdeti időszakában	105
5.1.2.	Somerville és az éneklés a magyarországi körútja folyamán	108
5.1.3.	„Föl barátim!” Somerville-től az egységes énekeskönyvig.....	110
5.1.4.	„Föl barátim!” kezdetű ének, mint az anekdota irodalom része.....	114
5.1.5.	Összegzés.....	116
6.	Összegzés.....	119
	Summary.....	123
7.	Táblázatok jegyzéke.....	128
8.	Rövidítések jegyzéke.....	129
	Felhasznált irodalom	131
	Mellékletek.....	148
	Egy vezércikk Somerville látogatása kapcsán	148
	Két publikált levél Somervilletől.....	150
	„Föl barátim!” szövegvariánsai.....	153
	A Budapesti Teológiai Akadémia és a Debreceni Teológiai Akadémia 1887-1888-as tanévére beiratkozott hallgatóinak névjegyzéke.....	157

Előszó

Az egyház olyan alapvető életmegnyilvánulásait, – mint amilyen az igehirdetés, a diakónia, az egyházfegyelem, a hitterjesztés, a kegyesség gyakorlása és ennek megnyilvánulásai – történetírásunk hagyományosan az „egyház belső élete” gyűjtő fogalom alatt tárgyalja. A dualizmus korának magyar reformátusságára vonatkozóan, erről a szerteágazó témakörrel jó átfogó képet adott a *Studia et Acta Ecclesiastica* 5. kötete, mely 1983-ban látott napvilágot. Bármilyen sokrétű és inspiráló is lett az ott bemutatott kép, azóta mégis csak kevesen foglalkoztak elmélyülten a téma kutatásával. Jelen munkánk, – a tágabb korszakon belül is talán a legkevésbé kutatott 1880-as évekre koncentrálna – olyan csomópontok feltárására törekszik, melyek nem csak bemutatják, de történetileg és teológiaiilag is pontosabban értelmezhetővé teszik a korszak reformátusságának belső életét és jellemző tendenciáit. A korábbi kutatások eredményei és a forrásadottságok alapján ehhez a Skót Szabad Egyház (Free Church of Scotland) moderátora, Alexander Neil Somerville 1887-88-as, evangelizációs és missziói céllal végrehajtott útjának és hatásainak mélyfúrászerű vizsgálatát választottuk.

A Skót Szabad Egyház budapesti tevékenységéről az utóbbi időben mind magyar mind angol nyelven jelentős publikációk jelentek meg. Ezen tanulmányok eredményeként számos ponton finomodtak a korábbi szakirodalmi állítások, de Alexander Neil Somerville 1887-88-as útjának újabb, részletekbe menő elemzése váratott magára. Ennek több oka lehetséges.

(1) ifj. Révész Imre 1943-ban írta meg „*Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből*” című tanulmányát, mely a téma kapcsán napjainkig kitüntetett szerepet kap. Azóta csak a legkritikább esetben ellenőrizték az egyháztörténész-püspök által használt forrásokat. Ugyanakkor elmaradt annak a kérdésnek a felvetése, miért pont a II. világháború kellős közepén foglalkozott az egyik református egyházkormányzó egy alapvetően zsidómissziói tevékenységet magáénak valló szervezet történetével. A képet természetesen tovább árnyalja, hogy a cikk szerzője éppen a Ravasz László tiszteletére megjelent kötetben talált rá arra az iránymutató írásra, amely felhívta figyelmét Somerville útjára. Feltételezhető, hogy Révész Imre tanulmányának megírása mögött nemcsak egy korábbi missziói út feldolgozás állt, hanem egyfajta egyházpolitikai kiállítás is. A második világháború kellős közepén, amikor már Magyarország is háborúban állt, a

kortársak számára Révész Imre tanulmányának témája és időzítése egyaránt egyfajta sorok közötti olvasás lehetőségét jelenthette. Az 1887-88-as missziói körút történeti feldolgozásának háttérében meghúzódó ezen okot bizonyítani lehetetlen, de hipotézisként mindenképpen felvethető.

(2) Továbbá, míg az újkori gyakorlati teológiai, egyháztörténeti és kifejezetten a missziótörténeti munkáknak elengedhetetlen részét képezik a Somerville missziói utazására történő hivatkozások, addig a helytörténeti és gyülekezettörténeti munkákban alig található ennek nyoma. Ez felveti a kontextualizálás kérdését. Azaz, miként élték meg Somerville látogatását a meglátogatott gyülekezetek és közösségek, és miként sikkadt el az alapvetően a helytörténet tárgykörébe sorolható gyülekezet történetekben. Ebben az egyháztörténeten belül jelentkező elkülönülés figyelhető meg.

(3) A sajtó szerepének a megváltozása is tetten érhető Somerville látogatása kapcsán. Azaz míg Révész Imre jobbra a jelentős egyházkerületi lapokat tekintette át és használta fel tanulmánya megírásához, addig a korszak egyéb református sajtótermékei, valamint a megyei és helyi sajtóforrásai érintetlen forrásanyagként bizonyultak. Ezen forrásokból a korábbiaknál jobban feltárható a missziói út eseménytörténete és az egyes alkalmak célja, célközönsége.

(4) A fennmaradt források, illetve azok súlyozása is igen sok kérdést vetítettek előre. Bár Somerville útjára történő hivatkozások száma, csakúgy, mint az úton segítőként résztvevőké is, jelentős, azonban összefüggő levéltári forrás nem maradt ránk. Alapvetően sem az úttal kapcsolatosan, sem Somerville segítői részéről nem maradt ránk levéltári hagyaték. Ebből következően a kutatói szerencsén múlt, hogy néhány levél mégis előkerült.

(5) A legfontosabb kérdésre, miért vállalkozott Somerville 1887-88-ban egy Európán belüli missziói útra, nem tudunk egyértelmű választ adni. A kutatás jelenlegi állása szerint Somerville látogatása az Oroszországhoz tartozó kisinyov-i rabbi felkeresését célozta. E célját Somerville el is érte, de akkor miért időzött majd negyed éven át az Osztrák-Magyar Monarchia területén. Csak találgatni lehet, mi volt útjának valódi célja: zsidó missziós út az Osztrák-Magyar Monarchiában éppen úgy lehetséges, mint a Skót Szabad Egyház budapesti fiókjának felkeresése, ellenőrzése, esetleg az egykori ösztöndíjasok nyomon követése, vagy az egyházak közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele – vagy ezek kombinációja. Mivel Somerville missziói útjának célkitűzését pontosan nem ismerjük, így az út céljának az előbb felvetett lehetőségek együttese tekinthető.

Az 1880-as évtizedből a Magyar Református Egyház belső életre vonatkozó források igen hézagosak. Igaz ez a megállapítás mind a levéltárakban lévő anyagokra, mind a nyomtatott sajtótermékekre. Ez nehezítette a munkát. A Skót Misszió budapesti lelkésze és Somerville bizonyosan jól előkészítették ezt az utat, de nem találtunk rá ennek magyarországi forrásaira. Feltételezhető, hogy a skótok az 1887-1888-as út előkészítését már évekkel korábban megkezdték. A magyarországi református egyházkormányzói levelezésekben azonban ennek alig maradt nyoma. Csupán azt sikerült kiderítenünk, hogy Somerville látogatása előtt bizonyosan volt levélváltás, annak tartalmáról azonban már semmilyen információval sem rendelkezünk. Így a Free Church of Scotland iratanyaga között még számos olyan jelentős forrás rejtőzködhet, melyekből tovább kutatható lehetne a skót és magyar reformátusok nemzetközi története.

E munka megszületéséért külön köszönet illeti Ladányi Sándor emeritus professzort, aki budapesti teológiai tanulmányaim idején ráirányította figyelmemet az egyháztörténetre, majd doktoranduszként is figyelemmel kísérte, tanácsolta témaválasztásomat, továbbá számos kérdésre és forrásra hívta fel a figyelmem. Hálával tartozom témavezetőmnek Baráth Béla Leventének, aki a kutatás során újabb utak feltérképezésére biztatott, és alapos szakmai tanácsokkal látott el. Az így bejárt utak fontos részeredményekhez vezettek el, amelyek nélkül számos kérdésben továbbra is csak hipotéziseket fogalmazhatnánk meg.

Laus viventi Deo!

1. Bevezetés és a téma bemutatása

A 19. század második felének magyar református egyház történetének egy-egy mozzanatával, eseményével, személyével¹, szellemi mozgalmával és intézménytörténetével² az utóbbi évtizedekben jelentős tanulmányokban és munkákban foglalkoztak. Ennek következtében a „Pátens harc” és a kiegyezés³, valamint az utóbbi időben az 1870-es években kiteljesedett úgynevezett „liberális-ortodox vita”⁴ kellőképpen kutatót témákká váltak. A magyar református egyháztörténettel foglalkozók számára az 1881-es debreceni alkotmányozó zsinat, illetve annak hatása még mindig tartogat kutatási lehetőséget.⁵ Mindezeket együttvéve az áttekintett sajtó és levéltári források arra engednek következtetni, hogy van még lehetőség a meglévő kutatásokhoz illeszkedve bejárni újabb kutatási utakat. Így a disszertáció középpontjában az 1880-as évtized magyar reformátusság belső életében megjelenő újabb vallási hatásoknak és formáknak a vizsgálata áll. Egy-egy apró részlettől eltekintve még mindig alig ismerjük, miként változott az 1880-as évtizedben a magyar reformátusok vallási élete.⁶ Ennek egyik oka az egész évtizedet átható egységesülési törekvés ellenére, hogy az egyházkerületek javarészt megtartották autonómiájukat, ami többek között gyengített egy közös egyházi istentiszteleti rendtartás létrehozását csakúgy, mint egy közös egységes énekeskönyv megalkotását. Másik ok, amiért kevésbé kutatót témák közé tartozik a magyar

¹ BARÁTH, Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millenniumkori püspöke*. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése. Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutáshoz kapcsolódó dokumentumok alapján. [Budapest], Helikon, 2012.

² Pl.: LUKÁCS, Olga: *Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében*. Presa Univeristara Clujeana, 2007.

³ Pl.: SZATMÁRI, Judit: A református egyház előkészületei az 1848-as minisztertanácsi konferenciára, in *Egyháztörténeti Szemle*, 1/1 (2000) 74-92., SZATMÁRI, Judit: A politikai élet színtere? (avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években) in: *Aetas*, 27/1 (2012) 53-70., BARÁTH, Béla Levente – FÜRJ, Zoltán (szerk., lekt., a mellékelt dokumentumokat vál. és közé teszi): *A protestáns pátens és kora; Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2010.

⁴ KOVÁCS, Ábrahám: *Hívédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2010.

⁵ Legutóbb BARÁTH, Béla Levente: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, *Mediárium*, 3/1-2 (2009) 5-21., BARÁTH, Béla Levente: Egyházszerkezet és politika: A református egyház szervezeti felépítésének és állami kapcsolatainak áttekintése Magyarországon az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinatot megelőző időszakban, in: BALOG, Margit - KÓKAI NAGY, Viktor (szerk.): *Újszövetség és eszkatológia: Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2013, 297-320.

⁶ „A kutatás jelenlegi állása szerint, annyi azonban elmondható, hogy létezett egyfajta magyar népi kegyesség, ha nem is egyesületi mozgalomban, hiszen ezt csak a nagy nehezen engedte a feudális-kapitalista hatalom az 1880-as években.” HÖRCSIK, Richárd: Kovacs Abraham: History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its impact on the Revival on the Reformed Church of Hungary, Viena – Oxford – Frankfurt, Peter Lang, 2006. 445.old. (könyvismertetés), in: *Egyháztörténeti Szemle*, 10/1 (2010), 118-122.

reformátusság 1880-as évtizedének történeti feltárása, az a vonatkozó feldolgozások hiányára vezethető vissza. Az utóbbi években a magyar református egyháztörténettel foglalkozók számos jelentős kútfőt jelentettek meg. Az alap kutatások eredményeinek áttekintésekor szembe tűnő, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia korából éppen az 1880-as évtizedre vonatkozó magyar református egyháztörténeti emlékek igen hézagosak, jobbára hiányoznak. Természetesen érdekesnek tűnő feladat lenne egy pontos hiánykatalógus összeállítása, melyben szemrevételezésre kerülhetne, hogy milyen források hiányoznak a magyar református egyháztörténet kutatásához az Osztrák-Magyar Monarchia időszakából. E helyett a disszertáció céljához illeszkedő meglévő források felkutatása volt a cél, bár minden olyan esetben, ahol szükségesnek tűnt, külön részletezésre kerül a kutatás folytán bejárt út ismertetése és az esetleges hiány mértéke.

A kiegészítést követően, miként a közéletre, úgy a magyar református egyházi beléletre is egyre jobban jellemzővé váltak a hírlapi viták, véleménynyilvánítások. Így a korszakkal foglalkozó kutatók egyre inkább fordulhatnak azon sajtóforrások felé, melyeket keveset forgattak, idéztek az utóbbi időkig. Az eddigi kutatásokra alapozva megállapítható, hogy az 1870-es éveket meghatározó sajtóvitáktól hangos református beléletet az 1880-as évtizedben egy csöndesebb, de annál izgalmasabb, belső és külső értelemben egyaránt építkező időszak követett. A vizsgált évtized elején 1881-ben számos olyan esemény követte egymást a magyar reformátusság életére nézve, melyek előre meghatározták az egyház főbb irányvonalait. Az év elején elhunyt id. Révész Imre, akinek munkássága révén elképzelhetetlen lenne az 1860-1880-as évek egyház- és teológiatörténetével való foglalkozás. Ebben az évben jött létre az Evangélium Szerint Reformált Egyház, azaz a korábban szervezeti értelemben egymástól független egyházkerületekből álló egységes egyház. Továbbá ebben az évben nyitotta meg a budapesti református teológiai akadémia új internátusát, melynek Szabó Aladár lett a vezetője. A vizsgált korszakot jól megvilágítja az a kronológiai összeállítás, mely a magyar református egyháztörténet főbb eseményeit a következőkben mutatja be;

„1881. Alkotmányozó református zsinat Debrecenben,

1883. Megalakul a Budapesti Református (majd Keresztyén) Ifjúsági Egyesület (KIE),

1885. Főrendiházi törvény, protestáns püspökök és főgondnokok is főrendiházi tagok,

1887. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (szerk.: Czelder Márton),

1888. *Megkezdzi működését a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság,*

1889. *Megindul a Protestáns Szemle*⁷

A redaktor által kiemelt események utalnak az 1880-as évtized összetettségére. Arra a sokszínűsége, melyet későbbi korok kutatói különféle jelzőkkel láttak már el, így; „Az alkotmányozó zsinatok korszaka 1881-1895”⁸, vagy „Az újra felfedezett evangélium”⁹ kora. A budapesti teológia centenáriumaára készített összefoglaló munkában a vizsgált tárgyat képező időszak „A protestáns egyet kora 1870-1896” címet kapta, ugyanakkor a tanulmány elején kiemelésre kerül Szabó Aladár munkássága, aki 1881 őszétől már jelen volt az intézményben.¹⁰ Egy kortárs kutató véleménye szerint „A Budapesti Református Egyház 1882 és 1903 közötti periódusa egyik legjobb példáját nyújtja a különböző egyházi megújulási és missziói elképzelések gyakorlatba való átültetésének és megvalósításának”.¹¹ Egyértelműen körvonalazható az előbbi véleményekből is, hogy igen mozgalmas időszaknak bizonyult a vizsgált 1880-as évtized. Az elnevezések mögött mindig érezhető az adott kutató irányultsága és a kutatás iránya, de tanúskodnak mindezek a korszak sokszínűségéről, feltáratlanságáról. A disszertációnak célja, amennyire a források engedték az 1880-as évekbeli magyar reformátusok belső életében elkezdődött változásoknak a bemutatása. Ezekben az években jelennek meg először markánsan azok az újítások, melyeknek kibontakozására, kiteljesedésére akár még több évtizedet is várni kellett. Ekkor kezdődik el az az aktív belmissziói munka, melynek

⁷ LADÁNYI, Sándor: Időrendi áttekintés, in: BUCSAY, Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, Budapest, 1985., 280.

⁸ ZOVÁNYI, Jenő: Az alkotmányozó zsinatok korszaka, in: ZOVÁNYI, Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor, 328-343.

⁹ BÍRÓ, Sándor – BUCSAY, Mihály – TÓTH, Endre – VARGA, Zoltán: *A Magyar Református Egyház Története*, Bíró, Sándor – Szilágyi, István (szerk.), Budapest, Kossuth, 1949. (reprint: Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, 1995. [Az Egyháztörténeti Tanszék Kiadványai I.]), 383.

¹⁰ „Ezt a szakaszt 1896-tal lehet befejezetnek tekinteni, mert ebben az évben jelent meg a budapesti Teológia egy másik professzorának, a fiatal Szabó Aladárnak szerkesztésében az »Új Óramutató«, forma szerinte belmissziói tárgyú értekezések szerény gyűjteménye, valójában azonban annak bizonyossága, hogy az országos egyházi közvélemény érdeklődésének előterébe most már Szabó Aladár belmissziós iránya lépett és szorította második helyre egyfelől a liberális, másfelől a régebbi típusú konfesszionális teológiát.” BUCSAY, Mihály: A protestáns egyet kora (1870-1896), in: Bucsay, Mihály – Pap, László (szek.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, Budapest, 1955., 38. – „Az egyház belső misszióját az 1880-as évektől sürgették és kezdték intézményesen is munkálni Szabó és társai, ...” BODONHELYI, József: A belmisszió kora (1896-1918), in: Bucsay, Mihály – Pap, László (szek.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, László, Budapest, 1955., 73.

¹¹ KOVÁCS, Ábrahám: Egyháztársadalmi és belmissziói megújulási törekvések a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén, in: *Elmélet és gyakorlat a zsidó-keresztény gondolkodás történetében*, szerk.: Xeravics, Géza – Ódor, Balázs, Budapest, 154-179.

egyaránt részét képezte a vasárnapi iskola¹² és az egyesületi élet kiteljesedése, vagy a későbbi nevén egyetemes imahétnek¹³ nevezett együttlét. A vizsgált évtizedben a korábbi évtizedekkel szemben egyre jelentősebbé váltak a magyar reformátusok és az európai protestáns egyházak közötti kapcsolatok. Több jelentős európai protestáns szervezet vezetője tett látogatást Budapesten,¹⁴ közöttük egyik úttörőként Alexander Neil Somerville¹⁵ a Free Church of Scotland moderátora, evangelizátora. Somerville Teológiai tanulmányait Edinburgh-ban folytatta, ahol nagy hatással volt rá Thomas Chalmers (1780-1847). Korán ráismert saját evangelizátori képességére és 1837-ig mint szabad evangélista tevékenykedett. Ezt követően a glasgow-i St. Anderston gyülekezetben szolgált 1837-1846 között, ahol 1839-ben nagy megtérési, ébredési hullám történt. Somerville korábbi tanárával Chalmers-sal együtt azon lelkészekhez csatlakozott, akik 1843-ban a Free Church of Scotland-ot létrehozták. 1846-47-ben Kanadába utazott, ahol evangelizációs körutat tett. Később 1859-60-ban a glasgow-i gyülekezetben újabb ébredést élt át. Egy időben a glasgowi Bibliatársulat tagja majd vezetője is volt. Mindeközben egyre inkább fordult Somerville a római-katolikus többségű országokban

¹² KOVÁCS, Ábrahám: A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése. in: Kósa, László – Kiss, Réka (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006., 997-1014.

¹³ Az egyetemes imahét létrejöttéről vannak adataink, azonban későbbi alakulásáról alig valami információval rendelkezünk. Ez a résztema, azaz egy évente meghirdetett közös imádság egyház-, teológia- és társadalomtörténeti kutatásoknak lehet még tárgya.

¹⁴ A századfordulótól kezdve még inkább felélénkülnek a külföldi protestáns egyházi személyek magyarországi utazásai és a külföldi misszionáriusok tevékenysége. Ezen utazások és lelki munkások tevékenységének szisztematikus feltárása adósága az egyháztörténettel foglalkozóknak. Egy-egy cikktől alaposabb kutatástól eltekintve alig ismerjük ezen utakat; pl. RAJKI, Zoltán: *Egy amerikai lelkész magyarországi missziója*. Budapest, Lucidius, 2004.

¹⁵ Somerville, Alexander Neil (Edinburgh, 1813. jan. 30. – Edinburgh, 1889. szept. 17.) a Skót Szabad Egyház lelkésze, moderátora. – Főbb művei: „History of the Jews, viewed in connection with prophecy from the Babylonish captivity to the coming of Christ, 1839; Sacred Triads, doctrinal and practical, London, 1859., A Day in Laodicea, London, 1861., Lectures on Mission and Evangelism, Edinburgh 1874; Variety, Unity, Activity, (Vortrag), 1876; The Bibel for the world, 1877, 1904; Lessons for the time, Vortrag beim Treffen der United Evangelistic Association, 1879; - Ansprache an die Juden, Vortrag, 1881; Aus dem Munde der Kinder hast du dir eine Macht bereitet, Ansprache an Kinder, 1881; Fliehe zu Jesus, 1881; Glaube und Liebe, 1881; Berliner Reden, 1881; Judentum und Christentum, hrsg. v. Franz Delitzsch, 1882; The Churches in Asia, (Briefauszüge), 1885; Evangelization for the world, Address at the Assembly of the Free Church of Scotland, 1886; Speech delivered... in the Free Church General Assembly on May 26, 1887, in connection with his Mission to the Highlands and Islands during the year of his moderationship, 1886-1887, 1887; The ingathering of Israel: Ansprache bei der Generalversammlung der Church of Scotland, 1889; Precious Seed sown in many lands (Predigt), 1890.” Magyarul megjelent prédikációi: SOMERVILLE, A. N.: A bűnösök megtérése (Ézs 60,1-8), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok* 8/2 (1888). 89–103.; SOMERVILLE, A. N.: Zákeus megtérése (Lk 19,1-10), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok* 8/2 (1888). 104–114.; SOMERVILLE, A. N.: Az ítélet napján. (Jel 2,11), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok* 8/2 (1888). 114–128.; SOMERVILLE, A. N.: A laodiceai egyház, fordította Czeglédi Sándor, in: *Theologiai Szemle* 19/1 különszám (1943), 1–9. – VOIGT, Karl Heinz: Somerville, Alexander Neil, in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 10 (1995), 769–772. A forrásokként felhasznált újságokban és visszaemlékezésekben Somerville nevének különböző formái találhatók, ezeket egységesítettem és a helyes írásmódot vettem alapul.

elő protestánsok evangelizációja felé. 1881-ben és 1882-ben a Német Császárság (elsősorban Hamburg, Bréma, Berlin) területén tett missziói körutat. A Free Church of Scotland moderátorává választották 1886-ban. Következő évben pedig az oroszországi kisinyov-ig tartó missziói útja során hónapokat töltött az Osztrák-Magyar Monarchia területén is.¹⁶ Ez volt Somerville utolsó missziói útja mivel 1889-ben elhunyt.

Somerville 1887-1888-as Osztrák-Magyar Monarchiabeli körútjának időpontjából látszólag nem lehet következtetéseket levonni, utólag azonban mind egyház-, mind köztörténeti értelemben beleillik a korszak eseményeibe. Az 1880-as évek magyar reformátusságán belül megjelenő újítások a legtöbb esetben nem a törés, a szakítás igényével jelentkeztek, hanem a belső reformálás, útkeresés céljából. Ezt tükrözi, hogy az egyházi sajtótermékek a korábbi évtizedekkel ellentétben sokkal nagyobb számban jelentek meg. A disszertáció forrásanyagát jelentős részben újságcikkek, sajtóforrások alkotják. A korabeli magyar református sajtótermékeket két nagy csoportra lehet osztani. Az egyikbe a viszonylag nagy lapszámmal megjelenő a korszak „hivatalos” lapjainak számítható országos és/vagy egyházkerületi lapok tartoznak úgymint; „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”, „Protestáns Közlöny”, „Debreceni Protestáns Lap” és „Dunántúli Protestáns Lap”. Ide sorolandó továbbá az 1889-ben indult „Protestáns Szemle” is. A másikba a kisebb példányszámmal megjelenő, a terjedelmet illetően is szerényebb lapok tartoznak; „Szabad Egyház, független magyar református lap” (Rácz Károly, szerk.); „Keresztyén Népbárát, a Misszió- és Gusztáv Adolf Egylet közlönye” (Szabó Aladár, szerk.); „Keresztyén Evangelista” (Szalay József – Kecskeméti Ferenc, szerk.); „Gyakorlati bibliamagyarzatok” (Garzó Gyula, szerk.); „Közpapok Lapja” (Péntek Ferenc, szerk.). Az eddigi kutatások a legjelentősebbnek tekintett „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”¹⁷ valamint a „Protestáns Szemle” vizsgálatára szorítkoztak¹⁸, melyhez az utóbbi időben az 1870-es években megjelent „Magyar Református Egyházi Figyelmező” és „Protestáns Evangéliumi Lapokkal” való aktív foglalkozás egészített

¹⁶ Ezen missziói út mai csehországi valamint ausztriai állomásainak és forrásainak feltárása szintén az alig kutatott témák közé tartoznak.

¹⁷ „Az 1880-as évtizedben új témák kerültek a PEIL érdeklődésének homlokterébe: a vallási közöny elleni harc, az antiszemitizmus elítélése, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megalapításának ügye.” LÁSZLÓ, Ferenc: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842-1848; 1858-1919)*, in: Kósa, László – Kiss, Réka (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006., 1201-1210.

¹⁸ „A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata 1889-ben indult, a művelt, liberális protestáns »felsőrétegnek« és értelmiségnek szánt fórumként. Igényes célkitűzései ellenére sem tudott igazán elterjedni (állandóan visszatérő panasz ez). Magas színvonalú teológiai, történeti és irodalomtörténeti közleményei részben túlságosan igénybe vették az olvasót, részben jó ideig egyértelműen »papos«, belterjesen egyházi szellemiséget sugároztak, s ez a kor liberális protestantizmusát nem tudta megmozgatni, a »világi« sajtó közelebb állt a protestáns közvéleményhez.” TÓKÉCZKI, László: *Az első Protestáns Szemle (1889-1919)*, in: *Protestáns Szemle*, 54 (1)/1 (1992), 12.

ki.¹⁹ A legutóbbi időkig jobbra a nagy példányszámú országos vagy egyházkerületi lapok történetével foglalkoztak a kutatók. Emellett a szerényebb lapszámmal megjelent folyóiratok és periodikák az egyházi gyűjteményekben jelentős hiánnyal és/vagy igen rossz állapotban állnak a kutatók rendelkezésére. Feltehetően ez is közrejátszott abban, hogy a magánkiadású lelkipásztori lapokat mindezidáig alig használták a korszak kutatói.²⁰

A kutatás kezdetekor elsősorban az egyházi sajtótermékekben megjelent írások voltak túlsúlyban, azonban hamar nyilvánvalóvá vált, hogy egyes események rekonstruálásakor a helyi, megyei lapokban megjelent tudósítások jelentős mértékben egészíthetik ki a felekezeti médiumokban található adatokat. Különösképpen igaz ez A. N. Somerville magyarországi missziói útjára. A világi sajtótermékekből egyértelműen kitűnt az adott települések társadalmi, műveltségi érzékenysége. Egyes helyeken igazi társadalmi eseménynek számított az „agg skót” által meghirdetett alkalmak, melyen a város polgárai és polgárnői egyaránt megjelentek. Más helyeken szervezésből adódó nehézségek miatt a tanítók „tűzoltásképpen” az iskola felsős tanulóival vettek részt Somerville prédikációin. Miben keresendő e kettőség csak feltételezni lehet, éppen úgy jelenthette ez az adott településen élők felekezeti közönyét, mint adott esetben a szervezés nehézkességét.

A sajtótermékek polarizálódása kiváló indikátora az 1880-as évtizednek, mely mellett hasonlóan jelentősnek tekinthető A. N. Somerville missziói útja, valamint annak hatástörténete. A missziói körút történetét eddig leginkább Révész Imre, *„Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A. N. Somerville magyarországi körútja 1887-1888”* kötetéből ismertük, mely a II. világháború kellős közepén 1943-ban jelent meg.²¹ Révész Imre tanulmánya készítésekor leginkább azokra a kéziratokra támaszkodott, melyeket a háborús helyzet ellenére is elérhetett. Kutatástörténeti szempontból

¹⁹ Ld. KOVÁCS: *Hitvédelem*.

²⁰ A kutatás folyamán arra lettem figyelmes, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének könyvtárában a Keresztyén Evangelista lap, a többi sajtótermékhez hasonlóan jelentős hiánnyal áll az olvasók rendelkezésére. Ami még ettől is megdöbbentőbb volt, hogy a kötetbe fűzött évfolyamok mindegyikébe „Szalay József hagyatéka” beírás található. A Ráday Gyűjtemény levéltárában található Szalay József fond C/219 története a következőképpen alakult. Karácsony Mária és Erzsébet, akik Szalay József unokái voltak, 1991-1992-ben Kovács Bálint tanácsára helyezték el a hagyatékot a Ráday Gyűjteményben. Így azt kellett megállapítanom, hogy a Ráday Gyűjteményben az 1990-es évek elejéig nem is volt meg a Keresztyén Evangelista lap.

²¹ RÉVÉSZ, Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A. N. Somerville magyarországi körútja 1887-1888, (különlenyomat-ban is, Debrecen, 1943.), in: *Theologiai Szemle* 1 (1943), 10–45. A tanulmány különlenyomatban önálló kötetként is megjelent még 1943-ban, melyről könyvismertetést írt TÓTH, László: Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A.N. Somerville magyarországi körútja 1887-1888, in: *Századok* 78/7–9 (1944), 564.

megkerülhetetlen az előbb említett tanulmány, melynek nyomán a Free Church of Scotland egykori moderátorának ezen útjával az utóbbi évtizedben több kutató foglalkozott.²² Továbbá meg kell említeni, hogy Tökés Zoltán disszertációjában részben már foglalkozott Somerville missziói útjával. Az úgynevezett dél-alföldi ébredés valamint a tanyamisszió kérdésének vizsgálata során arra következtetésre jutott a szerző, hogy;

„Somerville magyarországi körútjának Révész Imre szerint igen csekély sajtóvisszhangja volt. Azonban nehezen hihető, hogy nagyobb befolyás nélkül maradt volna Somerville, mivel »lehetetlen ezeket a hatásokat igen erősen nem venni számításba akkor, amikor annak okait nyomozzuk, hogy a kilencvenes évek elejétől kezdve az evangéliumi ébredés ügye miért vett a magyar vidéken is, a magyar református tömbgyülekezetekben lassan, de folyvást fokozódó s azután soha többé vissza nem esett lendületet. « A körút tanúsága továbbá, hogy az utazó evangelizáció módszerét legkorábban két lelkész: Szalay József és Fekete Gyula alkalmazta. További hatása volt, hogy két nagy gyülekezetben szolgáló lelkész Kecskeméti Ferenc és Révész Mihály (Somerville magyar fordítója) irodalmi téren az ébredés szolgálatába álltak.»²³

Somerville 1887-88-as missziói körútja alkalmas arra, hogy a magyar református egyháztörténet szűk keresztmetszetének tekintsük. Kortárs és kutatói véleményeket figyelembe véve ez volt az az időszak a magyar református egyháznak, melyben jelentős mennyiségben jelentek meg az igehirdetések. Bár a magyar nyelven megjelent vallásos művek nem voltak annyira túlsúlyban, mint pl. Ausztriában²⁴, mégis az igehirdetések teológiai, egyháztörténeti vizsgálatával adós maradt egyháztörténet-írásunk. Az utóbbi időben forráskutatásokon alapuló munkák jelentek már meg, melyek kiindulási alapot adnak hasonló vizsgálatokhoz. A korszakra jellemző prédikációk analizésére csak elvéve

²² Az 1990-es évek első felében jelent meg Anne-Marie Kool három kötetes munkája a magyar protestánsok külmissziói mozgalmáról. Az első kötet, első felében politika- és társadalomtörténeti áttekintés található, melyet kronologikus sorrendben követnek a legkülönbözőbb egyházi szerveződések és szervezeteknek a bemutatása 1756-1951 között időből, így pl. Somerville magyarországi útja is. KOOL, Anna-Marie: *Az Úr csodásan működik*, Budapest, 1. kötet, 1995, 52.

²³ TÖKÉS, ZOLTÁN: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*. Disszertáció az egyháztörténet tárgyköréből, Debrecen, 2004., 31.

²⁴ „Wie Edith Saurer untersucht hat, produzierte man in Österrich 1840 640 Theologischebücher gegenüber 511 Romanen. 1853 trug das religiöse Buch immer noch den Sieg über das weltliche davon, aber von den 976 veröffentlichten Theologiebüchern gehörten 586 zur erbaulichen religiösen Literatur.” GIORGIO de, Michaela: Die Gläubige, in: *Der Mensch des 19. Jahrhunderts*, Hg.: Frevert, Ute – Haupt, Heinz-Gerhard, Essen, Magnus Verlag, 2004. 145.

vannak példák.²⁵ Éppen ezért jelentősnek tűnt A. N. Somerville körutazása alkalmával elmondott prédikációknak a vizsgálata.

A sajtóforrások áttekintése után megállapítható, hogy az 1880-as évtizedben egységesülő magyar reformátusok identitás keresésének egyik pontjának az énekek tekinthetők. Jelentős számú és sokszor nagyon különböző véleményeket közreadó cikkekből rajzolódna ki a magyar református éneklés teológiai és gyakorlati érvei. Visszatekintve ezen időszakra, azonban nemcsak a vitákra érdemes koncentrálni, hanem azon énekekre is, melyek ekkor íródtak, vagy honosodtak meg Magyarországon. A kutatás jelenlegi állása szerint az 1921 óta a református énekeskönyvek elengedhetetlen darabjának számító „*Fel, barátim drága Jézus...*” kezdetű ének is ekkor vált ismertté, közkedvelté. Ez az ének már az 1880-as évek elejétől elérhető volt magyarul, mégis Somerville missziói útja tette igazán népszerűvé.

Az utóbbi évtizedekben leginkább Hörcsik Richárd és Kovács Ábrahám munkássága nyomán, egyre inkább finomodik az a statikus állítás, miszerint a 19. század második felében a magyar reformátusok vallási életére a német belmissziói hatások voltak a legjelentősebbek. A kutatások alapvetően a peregrinációra, illetve annak irányára, valamint a későbbi életutak vizsgálatára szorítkoznak. Ezekből egyértelműen egymás mellé kerülnek a német pietista és a skót ébredési hatások.²⁶ A külföldi egyetemjárások jelentősége vitán felül áll, melyet érdemes lehet kiegészíteni az 1887-1888-as év teológiai hallgatóinak összetételével. Mind a budapesti mind a debreceni teológiák hallgatóinak vizsgálata során arra lehetünk figyelmesek, hogy a közel egy évtizeddel később kiteljesedő belmissziói mozgalom „csöndes” emberei közül többen is ekkor folytatták tanulmányaikat, ekkor kezdődött szakmai munkájuk.

Somerville Monarchiabeli útjának feltárása során felmerült a központi illetve a területileg illetékes rendőri aktáknak az áttekintése. A Monarchia és Nagy-Britannia között ekkor diplomáciai kapcsolat állt fenn. A Skót Szabadegyház prédikáló állomását egy szünet után csak 1857-ben alapította újra. Több magyar látogatott el Nagy-Britanniába, de csak kevesen viszonzták ezen látogatásokat, így Somerville 1887-88-as útjának diplomáciai jelentősége is lehetett. Erre vonatkozóan lehetséges a bécsi Hofarchiv-ban őrzött akták között további adatokra bukkanni. A kutatás tárgyát képezte a magyar belügyi szervek iratanyagának áttekintése, a Magyar Nemzeti Levéltár

²⁵ PAPP, FERENC – SZETEY, SZABOLCS: *Illés lelkével*. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, L'Harmattan, 2012.

²⁶ KOVÁCS, Ábrahám: Angolszász és német hatások az első magyarországi protestáns kórház, a Bethesda megalapításában. in *Egyháztörténeti Szemle*, 6/1 (2005), 79-94.

Belügyminisztériumi iratainak „reservált” anyaga 1887-1888-ban mindösszesen 2 doboznyi tettek ki.²⁷ Ebben Somerville és kíséretére vonatkozó hivatkozás vagy utalás nem történt. Hasonló a helyzet a Budapest Fővárosi Levéltárban, és más Somerville által érintett városok rendőrségi aktáival. A viszonylag csekély mennyiségű fennmaradt források mennyiségük ellenére arra mutatnak, hogy a korabeli magyar rendőrség Somerville és kíséretének előadásait nem követte, azokat veszélytelennek tartotta.

²⁷ MNL Belügyminisztériumi iratok, K 143 „reservált iratok” 1887-1888.

2. Egy missziói út története az 1887-1888-ban

2.1. Alexander Neil Somerville utazásának kutatástörténete

Az 1880-as években egyre sűrűbben jelentek meg nagy nemzetközi protestáns szervezetek küldöttei az Osztrák-Magyar Monarchiában, többen pedig Budapestre is ellátogattak. Az évtized elején a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) megalakításával kapcsolatosan érkezett Magyarországra Charles Fermaud (1855-1937), aki ezt követően rendszeresen látogatta a magyar gyülekezeteket, gimnáziumokat és a KIE tagszervezeteit.²⁸ Az 1880-as évtized második felében egy skót misszionárius, A. N. Somerville látogatott el Ausztria-Magyarországra. Igaz a skót misszionárius, csak egyetlen alkalommal jutott el a Monarchiába, azonban családi kapcsolatai révén, szellemi öröksége több évtizeddel később is kimutatható volt. Misszióját nem lehet az elsőnek tekinteni a 19. század második felének evangelizációs útjainak sorában. Ugyanakkor a korabeli sajtóvisszhangokat és egyéb visszaemlékezéseket figyelembe véve, hatását nem szabad alulértékelnünk. A szakirodalom áttekintése után megállapítható, hogy Somerville skót misszionárius magyarországi körútját igen kiemelt eseményként tartják számon a korszakkal foglalkozó református egyháztörténészek,²⁹ olyannyira hogy eddig már doktori disszertáció részkutatásának is bizonyult.³⁰ Mindebben szerepe volt Révész Imre tanulmányának,³¹ valamint Csohány János dolgozatának, melyben kísérletet tett az „ébredési mozgalmak” főbb ágainak elkülönítésére.³² A legutóbbi időben pedig Kovács Ábrahám tárta fel a Somerville missziói útjával kapcsolatos skóciai forrásokat.³³

²⁸ Fermaud, Charles magyarországi utazásáról szóló beszámolók találhatóak a PEIL-ben is. Pl: N.N.: Fermaud Károly látogatása Budapesten (Különfélék) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 36/12 (1893), 190.; N.N.: Budapesti református ifjúsági egyesületünk (Fermaud előadása, 1896. november 2-án) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39/43 (1896), 687. A magyar egyháztörténet-írásban csak az 1883-as Fermaud látogatás jelentőségének ismertetésével találkozhatunk. Valójában a YMCA titkára többször látogatott Budapestre. Ezen látogatások elemzése még nem történt meg.

²⁹ KOOL: *Az Úr csodáiban*, 144-145.

³⁰ TÖKÉS: *Ébredési mozgalmak*.

³¹ RÉVÉSZ: *Egy fejezet*, 10-53.

³² CSOHÁNY, János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága, in: *Református Egyház* 24/9 (1974), 193–197.; másodközlés CSOHÁNY, János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága, in: uő. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*, Debrecen, 2004, 236–249.

³³ KOVÁCS, Abraham: *History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its impact on the Revival on the Reformed Church of Hungary*, Viena – Oxford – Frankfurt, Peter Lang, 2006., 272-280.

Annak ellenére, hogy Somerville magyarországi utazásával már többen foglalkoztak, az általános magyar protestáns egyháztörténeti tankönyvekben és szakfolyóiratokban alig fektettek hangsúlyt az 1887-1888-as evangelizációs körút előzményeinek és következményeinek a vizsgálatára. Ez adta az ösztönzést arra, hogy tovább kutassuk, ezt a majd negyedévig tartó, nemzetközi kapcsolatokra oly jelentős hatással bíró eseményt. A kutatás jelenleg Révész Imre vonatkozó munkáját említi elsőnek és használja fel annak eredményeit. A püspök dolgozatát a következőkkel vezette be;

„Évekkel ezelőtt egészen más tárgyú kutatás közben emberileg szólva »véletlenül« lettem figyelmes arra az egyedülállóan érdekes tényre, hogy az 1887-88 közötti télen egy öreg skót református evangelizátor végigjárta hatalmas alföldi gyülekezeteink nagy részét ... amikor olvastam Istenben boldogult Forgács Gyulának »A százéves skót misszió«³⁴ c. posztumusz dolgozatát, s abban annak előadását, hogy a szóban forgó evaneglista, A. N. Somerville...»³⁵

Megállapítható az előbbi sorokból is, hogy Somerville missziói körútjára az 1940-es években lettek figyelmesek a magyar egyháztörténettel foglalkozók. Révész Imre törekedett arra, hogy a rendelkezésére álló kútfők alapján írja meg Somerville körútját, melyhez a korabeli vezető protestáns sajtótermékek által eléggé jól dokumentált: híradások, beszámolók, és vitaindító cikkek témájául szolgáltak.³⁶ Ugyanakkor az 1890-1940 közötti időben eddigi ismeretek szerint igen csekély számú, a témát érintő írás jelent meg,³⁷ azok is leginkább Somerville és Knight személyére és munkásságára vonatkoztak, nem magyarországi működésükre. Mindez erősíti az 1887-88-as körút ad hoc jellegét, mármint abban az értelemben, hogy a Free Church of Scotland képviselőjében az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában más evangelizátor nem érkezett, a budapesti lelkészi álláson kívül.

³⁴ FORGÁCS, Gyula: A száz éves skót misszió, in: *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.* Budapest, 1941. 427.

³⁵ RÉVÉSZ: *Egy fejezet.*

³⁶ A következő fejezetekben megtalálhatóak ezen forráscsoportok.

³⁷ Somerville útjának egyfajta alternatív visszacsatolása található meg; BALLAGI, Aladár: Az oroszországi búcsújáróhelyek. IV. Csenstochova, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 31/13 (1888), 397–404. A Katolikus Szemle a skót prédikátor utazásáról a következőket vette át: „Még protestáns lelkészek is bajosan juthatnak orosz területre. 1888-ban Somerville skót prédikátor Szalay László [elírás a cikkben] református lelkész kíséretében Bukarestből Oroszországba akart utazni.” a PÁMER, László: Czenstochówa, a lengyel pálosok kolostora, in: *Katolikus Szemle* 20/2 (1906), 148.

A missziói úttal kapcsolatban felmerül a kérdés, miért Somerville jött éppen magyar földre? Ennek megválaszolásához segítséget ad, ha utazása állomásait egy időrendi táblázatba foglaljuk össze. Ezt követi - ahol csak lehetett - a korabeli sajtótermékek, valamint az egyházközségek történetének a feldolgozása. Illetve annak részletezése, hol milyen hatást ért el Somerville.

Révész Imre azt sejteti, hogy Somerville célját az akkor Oroszországhoz tartozó Kisinyov felkeresése jelentette.³⁸ Így a magyarországi körutat ugyanúgy, mint a csehországi és ausztriai állomásokat, csak átutazásnak tekinthetjük. A majd negyedéves körút célja, tehát nem a Monarchia területén élő reformátusok evangelizálása és a zsidók megtérítése volt, mégis több mint 100 napot töltött el a magyar református egyházközségek meglátogatásával, miközben elsődleges céljára csupán alig egy hetet szánt. Somerville elérte célját, de a sikert mégis inkább útjának közbevetett állomásain tartott beszédei hozták meg számára, amelynek korabeli sajtóvisszhangja jelentősnek bizonyult.

Az evangelizációs körút kronológiai összeállításakor Révész Imre tanulmánya volt a mérvadó. Révész munkája elején ismertette legfontosabb forrásait, így egyes sajtótermékeket, valamint az alábbiakat:

„Somerville, a feleségének küldött levelek alakjában naplót is írt magyarországi útjáról s ezt a naplót a felesége két kötetbe gondosan lemásolta, a két kéziratos kötet pedig annak a Knight György nevű skót református lelkipásztornak van a tulajdonában, aki a jelenlegi nemzetközi viszály kitörése előtt legutóbbi vezetője volt a budapesti skót misszióknak és dédunokája Somerville-nek csakhamar kiderült, hogy ott van. Így nemcsak a két hatalmas kéziratkötetet (a következőkben Napló) sikerült alaposan áttanulmányoznom...”³⁹

Kutatástörténeti szempontból megállapítható, hogy Révész Imre több olyan elsődleges forrást megismerhetett, melyek megsemmisültek a II. világháború ideje alatt. Éppen ezért

³⁸ „Erre különösen nagy súlyt helyezett, mert személyesen akarta ott megismerni a neves Rabinowitz József zsidókeresztény gyülekezetét, sőt a Napló sok elszórt megjegyzéseiből azt lehet észrevenni, hogy egész nagy és nehéz délkelet európai útja tetőpontjának éppen ezt a kisenevi szolgálatát tekintette. A cionista törekvésű Rabinowitz (1837-1899), aki mint tanító, ügyvéd és kereskedő tartotta fenn magát, a nyolcvanas évek legelején lett a chasidismus, majd a Mendelsohn-féle eszmék követőjéből keresztényné a Kisenevben már 1859 óta működő Faltin-féle német zsidó misszió hatása alatt. (Az akkor az oroszországi Rohrbah-ban működött Venetianer Sándor, a zsidó eredetű tudós magyar református lelkész keresztelte meg.)” RÉVÉSZ: Egy fejezet, 38.

³⁹ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 10.

Révész Imre Somerville útjáról írott munkájának jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Az viszont igen kérdéses, hogy szinte kritika nélkül vették át a korszakkal foglalkozó kutatók Révész munkáját, annak megállapításait és forrásait csak a legritkább esetben ellenőrizték, bővítették. Továbbá igen érdekes az a kettősség is, hogy míg a missziói és kegyességtörténeti tanulmányoknak elengedhetetlen részének bizonyul a Somerville utazásra való hivatkozás, addig a vonatkozó egyházközségek történetét bemutató tanulmányokban és kötetekben szinte nyoma sem található ennek a missziói útnak.

2.2. Somerville missziói útjának kronológiai áttekintése

A. N. Somerville 1887. decembere és 1888. márciusa közötti missziói útját a következő áttekintő táblázat mutatja be. Az út táblázatba rendezésekor a kronológiai rend bizonyult a leghatékonyabb rendezői elvnek. A táblázat harmadik és negyedik oszlopában a rendezvények helyszínére, illetve formájára vonatkozó adatok, valamint az igehirdetések textusa vagy beszédének címe található.

1. táblázat Alexander Neil Somerville 1887-1888-as missziói útjának kronológiai áttekintő táblázata

Mikor	Hol	Egyéb fontos megjegyzés	Textus vagy előadascím	
1887. dec. 1-16.	Budapest	Hungaria Szállóban száll meg		
1887. dec. 2- 16. ⁴⁰	dec. 2.	Skót misszió iskolai terme	Vasárnapi igehirdetés Délután tea estély	
	dec. 5.	Deák téri evangélikus gimnázium, dísztermében	Mt 14,27, vagy Jn 16,33	
	dec. 6.		Keleti bölcsek	
	dec. 9.			
	dec. 10.		Lk 19,1-10	
	dec. 11.	Skót misszió	Vasárnapi igehirdetés	Én 5,18 ⁴¹
	dec. 12.	Ref. Egyh. Tanácsterme		Jn 1,52
	dec. 13.			Bűnök megítéléséről
	dec. 14.			Krisztus születéséről
	dec. 15.	VI. és VII. kerületi klub díszterme (Andrássy	Elsősorban zsidóknak	Mit köszönhet a keresztyénség a

⁴⁰ SZABÓ, Aladár: Dr. Somerville Budapesten, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 30/51 (1887), 1615–1618.

⁴¹ SZABÓ, Aladár: Dr. Somerville Budapesten. (Mielőtt e hírneves skót lelkész budapesti látogatásáról szólnánk), in: *Keresztyén Népbárát* 3/1 (1888), 4.

	úton)		zsidóknak?
1887. dec. 20 – 1888. jan. 3.	Graz	Karácsony	
1888. jan. 4-6.	Budapest		
1888. jan. 7-17.	Debrecen	1 előadás a teológián és 1 nyilvános előadás ⁴²	Keleti bölcsek ⁴³
1888. jan. 18.	Szolnok	Találkozás a tápiószelei rabbival, Lichtenstein-nel	
1888. jan. 19-24.	Budapest		
1888. jan. 25.	Szeged	Az egyházközség iskolájának egyik termében	„bizzál fiam, megbocsátattak a te bűneid”
1888. jan. 27.	Szeged	Tisza-szálloda	„Ő benne bízván, örvendezni fogtok kimondhatatlan örömmel”
1888. jan. 29.	Szeged	Csillagbörtön	ApCsel 16. ⁴⁴
1888. jan. 28.	Hódmezővásárhely	Szeremlei Sámuel fogadja, egy evangelizáció	
1888. jan. 30.	Békés	Kecskeméti Ferenc fogadja, egy evangelizáció, 4000! résztevő	1Pt 1,1-9 ⁴⁵
1888. jan. 31.	Gyoma	1 evangelizáció ⁴⁶	Ézs 63,1-6

⁴² „Dr. Somerville, skót szabad egyházi lelkész és misszionárius, kedden d.u. 5 órakor a főiskolában – a tanári kar és ifjúság előtt – érdekes angol nyelvű előadást tartott, Csiki Lajos hittanár tolmácsolása mellett. Szerdán délután a városháza nagy tanácstermében is tartott szónoklatot rendkívül élénk érdeklődés mellett” in: N.N.: (Hírek), in: *Debreczen-Nagyváradai Értesítő*, 46/3 (1888), 1-2.

⁴³ N.N.: Dr. Somerville Debrecenben a múlt hét folyamán..., 124.

⁴⁴ RÉVÉSZ, Mihály: Somerville az Alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 31/7 (1888), 214, N.N.: Dr. Somerville Szegeden, in: *Debreceni Protestáns Lap* 9/5 (1888), 39–40.

⁴⁵ N.N.: Dr. Somerville Békésen. (Hírharang) in: *Békés-Gyulai Híradó*, 3/5 (1888), 3.

1888. febr. 2.	Mezőtúr	1 evangelizáció ⁴⁷	Lk 19,1-7 ⁴⁸
1888. febr. 3.	Mezőberény ⁴⁹	1 evangelizáció ⁵⁰	
1888. febr. 4.	Gyula	1 evangelizáció	
1888. febr. 6.	Nagyvárad	1 evangelizáció	Lk 19,1-7
1888. febr. 7.	Nagyvárad	1 evangelizáció	Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóknak? ⁵¹
1888. febr. 8-9.	Kolozsvár, teológia díszterme	1 evangelizáció	1Pt 1,1-9 ⁵²
1888. febr. 10.	Nagyenyed	1 evangelizáció	
1888. febr. 11.	Arad ⁵³	2 evangelizáció	Jób 33,14-26 ⁵⁴
1888. febr. 15.	Mezőtúr	1 evangelizáció	Jel 20,11 ⁵⁵
1888. febr. 16.	Nagykikinda	1 evangelizáció	1Pt 1,8 ⁵⁶
1888. febr. 17-20.	Nagybecskerek	1 evangelizáció	
1888. febr. 21.	Szabadka	elmaradt ⁵⁷	
1888. febr. 29.	Bukarest	Magyar Egyletben tartott meetingen vett részt	
1888. márc. 11.	Túrkeve ⁵⁸	1 evangelizáció	Ézs 60,1-8
1888. márc. 13.	Budapest	elutazás	

1. megjegyzés: A táblázat alapvetően Révész 1943-as tanulmányát figyelembe véve készült. Jegyzetben jelölve vannak az ettől eltérő adatok. Egyéni szerkesztés.

⁴⁶ KÁLMÁN, Farkas: Somerville az Alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 34/8 (1888), 245.
⁴⁷ KÁLMÁN, Farkas: Egy kis helyreigazítás, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 31/11 (1888), 350.
⁴⁸ RÉVÉSZ: Somerville az Alföldön, 215.
⁴⁹ N.N.: Dr. Somerville Mezőberényben... in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 31/11 (1888), 349.
⁵⁰ KÁLMÁN: Egy kis helyreigazítás, 350.
⁵¹ DEBRECZENI, Gyula: Dr. Somerville N.-Váradon, in: *Debreceni Protestáns Lap* 8/9 (1888), 73–74.
⁵² SZ.: Dr. Somerville Kolozsvárt, in: *Protestáns Közlöny, Az erdélyi egyházkerület hivatalos közlönye* 18/7 (1888), 51–52.
⁵³ Nincs adat a Neue Arader Zeitung, 14/30-36 (1888) számaiban.
⁵⁴ RÁCZ, Károly: Dr. Somerville Sándor Aradon, in: *Szabad Egyház* 5/3-4 (1888), 2.
⁵⁵ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 37.
⁵⁶ FEKETE, Gyula: Dr. Somerville missziói útja, Nagyikinda, in: *Debreceni Protestáns* 8/10 (1888), 84.
⁵⁷ Semmiféle információ sem található az alkalom előkészítéséről a szabadkai megjelenésü Közvélemény, politikai, társadalmi, közművelődési, szépirodalmi és közgazdasági közlöny hetilap 1888. évi január, február havi számaiban.
⁵⁸ RÉVÉSZ, Mihály: Dr. Somerville úr Túrkevéen, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 34/14 (1888), 429–431.

2.3. Somerville missziói útjának állomásai

2.3.1. Budapest

Budapest nagy fejlődésen ment keresztül az 1880-as évtizedben. Ekkor kezdett gyorsulni a gazdaság, rohamosan változtak az etnikai viszonyok. Ez utóbbi legkifejezőbb jelei a nyelvi változások, amelyek természetesen nem hagyták érintetlenül a helyi reformátusságot sem. Az 1880-1890 évtizedben fontos strukturális átalakulások történetek a budapesti református egyházközségek életében, amelyeknek rövid és hosszú távú következményei egyaránt lényegesnek bizonyultak. A Pesti Református Egyházközség, valamint a Skót Misszió között újra együttműködés jött létre.⁵⁹ Az egyesületi élet is új lendületet kapott 1883-ban a Keresztyén Ifjúsági Egyesület megalakításával. Ezt követte 1884-ben Szász Károlynak, a Pesti Egyházközség első lelkészévé, valamint a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választása. Az évtized második felében, elsősorban id. Szabó Aladár kezdeményezésére, 1886 tavaszán megrendezik az első egyetemes imahetet, majd 1887 januárjától szerdánként vallásos estélyeket szerveztek.⁶⁰ Somerville látogatásakor 1887. december 7-én és 14-én lehetett ilyen vallásos estély.⁶¹ Sajnos jelenleg nincsenek adataink ennek programjáról. Az bizonyos, hogy Szabó Aladár írt beszámolót Somerville budapesti látogatásáról, amiben biztosan megemlíttette volna a szerda esti összejövetelt, ha azon részt vett volna a skót misszionárius. A Szabó-féle beszámolóából az derül ki, hogy Somerville programját elsősorban a Deák téri Evangélikus Gimnázium dísztermében szervezték meg december 5-13 között.⁶² Az Evangélikus Egyház és Iskola lapszámaiban erről nem található ismertetés csakúgy, mint az iskola értesítőjében sem.⁶³ Az egyik evangelizációs alkalommal kapcsolatosan Révész maga is feltételezte, hogy azon Dapsy László⁶⁴ is részt vett és méltatta Somerville-t.⁶⁵

⁵⁹ KOVÁCS: Egyháztársadalmi- és belmissziói megújulási törekvések, 154-179.

⁶⁰ FARKAS, József: *A Pesti Református Egyház 101 éves története*, Kecskemét, A Budapesti Ev. Reformált Egyház, 1898., 356.

⁶¹ Sem a vallásos estélyre, sem Somerville látogatására nincs adat a: RL D/7 A Budapesti Református Egyháztanács 1884-1888-ik éveiben tartott üléseiről és az egyház közgyűléseiről felvett jegyzőkönyvben.

⁶² SZABÓ: Dr. Somerville Budapesten, 1616.

⁶³ A Budapest-Deákterti Ág. Hitv. Evang. testvéregyházak nép- és polgári iskolájának értesítője, 1887-1888. tanévről, Budapest, 1888.; A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője az 1887-1888-iki iskolai évről, közzéteszi Böhm Károly, Budapest, 1888.

⁶⁴ KOVÁCS, Ábrahám: Darwin első kapcsolata Debrecennel (Egy debreceni szabadelvű protestáns diák, Dapsy László szerepe a brit természettudományi eredmények közvetítésében) in: *Debreceni Szemle* 15/3 (2007), 393–403.

⁶⁵ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 23.

A Skót Szabad Egyház a budapesti teológiát megalakulásától, 1855-től kezdve támogatta,⁶⁶ ami különösen szembetűnő a magyar ösztöndíjasok arányának áttekintésekor.⁶⁷ Ugyanakkor Somerville csak egy alkalommal látogatta meg a teológusokat. A beszámolóiból arra lehet következtetni, hogy ez véletlenszerűen alakult így.⁶⁸ A látogatásnak a későbbi recepciótörténetben kevésbé maradt nyoma.⁶⁹ A korabeli tanulói létszámot figyelembe véve, legfeljebb 30-50 főre gondolhatunk. Egy évfolyamon 6-10 hallgató tanult, az egyetemi képzés pedig négy évből állt. A hallgatókon felül számolnunk kell az oktatókkal, így jön ki a fenti becsült érték. A beiratkozott teológiai hallgatók száma 68 volt az 1887-1888-as tanévben. A hallgatók között számos későbbi jelentős lelkészgyéniség is jelen lehetett, mint Haypál Benő.⁷⁰

Az út szervezésének legégetőbb nehézsége a tolmács biztosítása jelentette. Somerville Budapesten tartott alkalmain még nem volt „állandó” tolmácsa. Többen vettek részt ebben a munkában, így Jurányi Gusztáv⁷¹ feketehegyi-, valamint Szalay József⁷²

⁶⁶ Ehhez kínál adalékokat Somerville levele és annak tájékoztatása a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlésén 1869-ben. Ebből kiderül, hogy a Free Church of Scotland a budapesti teológiát 1866-68 között jelentős mértékben támogatta. In: 65. napirendi pont A dunamelléki helyv. Hitv. Egyházkerület jegyzőkönyve. Pesten, 1869-ik évi május 22-ik s következő napjain, a dunamelléki helyv. Hitvall. egyházkerület közgyűlése tartván, gróf Ráday Gedeon főgondnok és Török Pál püspök urak kettős elnöklete alatt., Pest, 1869., 19-20.

⁶⁷ A Free Church of Scotland ösztöndíjasainak megoszlása a magyar református teológiai akadémiák között 1865-1914 között:

Debrecen	Budapest	Nagyenyed/Kolozsvár	Pápa	Sárospatak
33	52	9	4	1

Forrás: HÖRCSIK: *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*.

⁶⁸ „meglátogatta a teológusokat s a ref. egyház tanácstermében, hol bár csak az nap délután terjedt el látogatásának híre, Szász Károly püspök úron az egyház másik lelkészén, Pap Károly úron s Farkas József úron, a theol. intézet igazgatóján s másokon kívül a theol. ifjúság jóformán teljes számban megjelent, dec. 12-én este igen érdekes és tanulságos beszédet mondott.” SZABÓ: Dr. Somerville Budapesten, 1616.

⁶⁹ Az eseményről a teológia jubileumi kiadványaiban nincs említés. ld. BUCSAY: A protestáns egylet kora 1870-1896, 38–72., ugyanez az írás megtalálható még; Ladányi S. (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi karának története 1855-2005*, Budapest, 2005., 50–92. Mindennek oka lehet az is, hogy az 1880-1900 közötti időből a Budapesti Református Teológia iratanyaga igen hiányos. Bár a Tanári ülések jegyzőkönyve, valamint az önképzőkör naplója a kutathatók, azonban azokban Somerville látogatására vonatkozó adatok nem találhatóak. RL A/13. Tanári ülések jegyzőkönyve 1887-88. (IV. ülés, nov. 30.; V. ülés, dec. 13.; VI. ülés, jan. 14.)

⁷⁰ A teológiai hallgatók listája a mellékletben található.

⁷¹ Jurányi Gusztáv (Budapest, 1856. - ?,?) ref. lp. – Teológiai tanulmányait 1876-1880 között Budapesten végezte, majd 1880-1881-es tanévben a Free Church of Scotland ösztöndíjasaként Edinburghban tanult. Egyes sajtóforrások szerint Lipcsében és Genfben is tanult, erre vonatkozóan a peregrinus összeírásokban nem található utalás. Segédlelkészként Német-Nagyszékelyben szolgált 1886-1887, majd később Feketehegyen 1887-1888. Ezt követően a Pápai Kollégiumban német nyelvet oktatott 1888-1890-ben. 1891-1899 között az USA különböző magyar gyülekezeteit szervezte meg és missziói lelkészként szolgált (Cleveland, 1891-1895. Trenton 1895-1897). Hazatérve több gyülekezetben segédlelkészként szolgált, így a kovácsvidai egyházközségben (1899-1901), majd Boszniában szolgált 1904-től. Forrás: N.N.: A dunamelléki ref. egyházker. s. lelkészeinek elhelyezése (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 29/23 (1886), 737.; N.N.: A dunamelléki ref. egyházker. s. lelkészeinek elhelyezése (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/23 (1888), 731.; N.N.: A pápai főiskola köréből, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/39 (1888), 1242.; N.N.: Személyi hírek (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és*

nagybecskereki lelkész, egy alkalommal pedig Szabó Aladár. A Budapester Tagblatt beszámolójában bizonyos „Balotta úr” a Bécsi Kereskedelmi Akadémia tanárát tünt fel Somerville tolmácsaként.⁷³ Révész munkájából tudjuk, hogy Somerville a budapesti alkalmak tolmácsolásában Vámbéry Ármin segítségével bízott.⁷⁴ A tolmács kérdés mellett éppen annyira izgalmas, a tolmácsolt nyelv kérdése is. Az evangélikus gimnáziumban tartott alkalmakon használt fordítási nyelvről nincsenek adataink, a teológián feltehetően magyarra fordították Somerville szavait. Budapesten a kimondottan zsidó részvevők számára szervezett alkalmon viszont angolból németre fordították Somerville-t.

A budapesti eseményekkel kapcsolatosan feltűnő, hogy a korabeli közéleti személyiségek közül kettőnek a neve egyszer-egyszer előfordul, így Dapsy Lászlóé a református egyházközség részéről, és Vámbéry Árminé a zsidó közösség részéről. Ám sem a híradások, sem más források nem adnak pontosabb felvilágosítást az érintett személyek és Somerville közötti kapcsolatáról. Egyetlen közös vonás a két személyben, hogy jól beszéltek angolul. A híradások olvasói jól ismerhették e személyeket, és munkásságukat, így feltételezhető, hogy egyfajta „minőségbiztosítási szándékkal” kerültek a cikkekbe.

Szabó Aladár beszámolójából értesülünk arról is, hogy Somerville többször találkozott Szász Károly püspökkel, erről azonban semmilyen más hivatalos beszámolóból, forrásból nincsenek adataink.⁷⁵ Szabó Aladár önéletrajzi írása 1941-ben jelent meg, amelynek 12. fejezetében a „*Teológiai helyettes tanári éveim*” címmel

Iskolai Lap, 34/5 (1891), 163.; KUTHY, Zoltán: Levél Amerikából, in: *Dunántúli Protestáns Lap*, 10/16 (1899), 250.; N.N.: Új segédlelkészek (Egyház), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 44/31 (1901), 493.

⁷² Szalay József (Makó, 1855. júl. 31. - Nagybecskerek, 1917. okt. 29.) ref. lp. – Középiskolai tanulmányait Hódmezővásárhelyen és Pozsonyban végezte, majd a teológiai tanulmányait Budapesten folytatta. A Free Church of Scotland ösztöndíjasaként 1878-1879-ben Edinburghban tanult, ezt követően pedig Bécsben. Lelkészi szolgálatát Pancsován kezdte meg, majd innen Nagybecskerekre ment előbb missziói később rendes lelkésznek. Cikkei jelentek meg a Szabad Egyházban, a Debreceni Protestáns Lapban. A Téli Újságnak 1885-86-ban szerkesztője volt, néhány évvel később pedig 1892-ben alapító szerkesztője lett a Keresztyén Evangelistának. Számos kötetet fordított angolból magyarra, így pl.: White E. G.: Jézushoz vezető út. Két lánya született Zsuzsanna és Erzsébet. Vejei Karácsony Sándor és Árokháty Béla voltak. – ZOVÁNYI-LADÁNYI, 567.; KÓSA: Vallási mozgalmak. 189., Levéltári hagyatéka RL C 219.

⁷³ N. N.: Dr. Somerville Budapesten, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/1 (1888), 7.

⁷⁴ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 29., VÁMBÉRY, Ármin: *Küzdelmeim*, Budapest, 1905., -ben nem említi Somerville-t.

⁷⁵ Csak a legfelületesebb beszámolót találjuk itt; „*Szász Károly püspök úr néhány szívélyes szóval köszönte meg dr. Somerville jóindulatát, kifejezte jókívánságait.*” SZABÓ, A.: Dr. Somerville Budapesten, 1617. További forrás lehetséges még a Dunamelléki Református Egyházkerületi püspöki iratai között. Erre enged következtetni, a püspöki hivatal iktató könyvének bejegyzése; „1887/1074, VIII.5. Dr. Moody András VII/4. Dr. Somerville skót szab. egyh. elnök látogatása Magyarországon. Válasz VII.5.” in: RL A/1b iktató könyv 1886-1889. Az előbb hivatkozott iktatószám hiányzik a püspöki hivatal iratait tartalmazó fondból. RL A/1b Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki hivatalának iratai 70-73. dob. Az iktatókönyvi bejegyzés előrevetíthetne akár egy komolyabb levelezést is, erre azonban nincs adatunk.

összefoglalva ismertette a tárgyévre vonatkozó emlékeit. Ebben Somerville-re utalás nem történt, ugyanakkor Charles Fermaud látogatására néhány fejezettel korábban hosszan kitért.⁷⁶

Izgalmas továbbá, hogy míg 1887. decemberében igencsak összetett programja volt az agg prédikátornak, addig az 1888. január 19-24. közötti időszak - amint az a rendelkezésekre álló forrásokból kitűnik - pihenéssel telt számára.

Bár Somerville látogatása alkalmával a legtöbb időt - majd egy hónapot - a fővárosban töltötte, mégis ennek a dokumentálásakor találjuk a legnagyobb hiányosságot. A budapesti eseményeket leginkább Szabó Aladár beszámolójából ismerhetjük, aki későbbi munkásságával a magyar belmisszió egyik meghatározó alakja lett.

2.3.2. Debrecen

Révész Imre tanulmányából tudjuk, hogy míg Budapesten többé-kevésbé minden gördülékenyebben folyt, addig Debrecenben sokkal nehezebben. Az események alakulásában nagy szerepet játszott a különösen hideg tél, valamint Balogh Ferencnek⁷⁷ és Csiky Lajos személyes problémái.⁷⁸ Somerville csupán 2-3 napot szeretett volna Debrecenben tölteni. A zord időjárás miatt azonban egy hétre, majd 10 napra nőtt a tartózkodás ideje. Ugyanakkor csak két nyilvános előadást tartott. Ismerőseivel sem tudott kapcsolatba kerülni, mivel Balogh Ferenc nem sokkal Somerville érkezése előtt vesztítette el lányát, akit gyászolt. Csiky Lajos pedig otléte alatt beteg lett, így nem tudott tovább Somerville segítségére lenni.⁷⁹

⁷⁶ SZABÓ, Aladár: *Kegyelem által*, Gödöllő, 1941., 50-75.

⁷⁷ TtREL, Balogh Ferenc hagyatéka: II. 27. fond. A hagyatéknak mintegy két dobozt tesz ki. Ebben az 1887-88-as Somerville útra vonatkozó levelek, feljegyzések nem maradtak fenn. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában azonban néhány levél megtalálható, a következő jelzett alatt: Somerville levelei Balogh-hoz: R.1516 CLXXVI. 1-7. A pallium tartalma a következő: 3 fol. távirat Somerville-nek Debrecenbe érkezéséről, 1 fol. köszönő levél. A kutatás szempontjából fontos források lehetnek volna Balogh Ferenc naplói, melyek a Debreceni Egyetem Kézirattárában találhatóak (jelzetük: MS 28/1-14). A kézirattárban összesen hat naplókötet található; 1. Párizsi napló 1863-64.; 2. Londoni napló 1864-65.; 3. Edinburghi napló 1864.; 4. Naplószerű magán feljegyzések 1866-82.; 5. Balogh Ferenc hittanár naplói, jegyzetei 1892-93.; 6. Naplóféle 6. ívtől – 16. ívig 1878-81. Ezen forráscsoportból éppen az 1880-as évtizedre vonatkozóan nagy hiánnyal találkozhatunk. Mivel az 1890-es évek elejéről is vannak még naplóbejegyzések, így feltételezhető, hogy az 1880-as években is vezetett naplót Balogh Ferenc, aminek hollétét nem ismerjük. (Balogh Ferenc naplójáról Módos László 1958. dec. 29-ei feljegyzéséből tudunk többet: „*Ferenczy Károly dr. nyugalmazott ref. lp. Debrecen, Széchenyi u 4. sz., által eladott 6 db. Balogh Ferenc kollégiumi professzortól származó kéziratot napló.*”)

⁷⁸ a+o: Dr. Somerville távozása Debrecenből, in: *Debreceni Protestáns Lap* 8/3 (1888), 22.

⁷⁹ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 30-32.

A misszionárius nem sokkal Debrecenbe érkezése után, teológusoknak és gimnazistáknak tartotta első előadását⁸⁰, amelyről a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban” rövid híradás olvasható;

„tanári karok és a tanuló ifjúság hallgatták, kikre a mély bensőséggel, elragadó szónoki tűzzel és tömör költői nyelven előadott beszéd rendkívüli hatást tett,[...] Szeressük a Krisztust: ez volt beszédének egyik főgondolata, míg a másik azt fejtegette, hogy szeret minket a Krisztus. A beszéd végeztével Szentgyörgyi K.⁸¹ senior mondott rövid köszönetet Somerville-nek.”⁸²

A Debreceni Kollégium történetét bemutató, 1980-as évek végén készült reprezentatív kiadványban erre az útra, illetve Somerville-re történő utalás nem található.⁸³

A városházán is tartott egy előadást. A helyi sajtóban, így pl. a „Debreceni Ellenőrben” ennek nyoma is maradt.⁸⁴ Részben maradtak fenn források, így az egyik tudósításból tudjuk, hogy a városházi alkalmon a következő esemény történt;

⁸⁰ (Napi hírek) N.N.: „Városunk vendége. Dr. Somerville skót szabadegyházi lelkész és misszionárius – mint már tegnapi számunkban előre jeleztük – tegnap a főiskolában a gimnáziumi 8-ik osztály termében tartotta remek szónoklatát Nt. Csiky Lajos tanár ör tolmácsolása mellett. A tanuló ifjúság – kivétel nélkül minden tanszak – meleg érdeklődéssel várta a nagy hírű szónokot a zsúfolásig megtelt teremben. Jelen voltak a főiskolai, gimnáziumi, képezdei és akadémiái tanár urak is. Az előttiünk szokatlan szónoklat mindjárt lebilincselte a hallgatóságot. A mély bensőséggel, vallásos ihletettséggel s elragadó szónoki tűzzel, - tömör, költői nyelven előadott beszéd, melynek minden szava a szilárd meggyőződést és a krisztusi tanhoz való tántoríthatatlan ragaszkodást tükrözte vissza, rendkívüli hatással volt az ifjúságra. – Benyúlt a szónok az ifjak szívébe, odafordítá szemeit mindeniknek önmagára s nagyon sokszor kimagyarázhatatlan bűvölet alatt tartá a lelkeket. A tárgy, melyről beszélt, már maga főséges volt. Szeressük a Krisztust. Ez volt beszédének első tétele. Minthogy azonban a mi Krisztus iránt való szeretetünkön nem alapulhat megváltásunk – nagyon ingadozó levén azaz alap – szólt másik tételben Krisztusnak irántunk való szeretetéről, melyet megragadni kötelességünk. Az alkalom kínálkozik annak megragadására, de ha elszakasztottuk azt: úgy járunk mint a legnagyobb angol költő tragikus hőse, - a vén Lear, ki csak egy percet késet leány meggyilkolásának megakadályozásában, s a kedves leány halva fekszik s nem támad föl soha. Így nem jó vissza nekünk sem az alkalom soha... soha... soha... A nagy szónok teljes birtokában van mindazon eszközeinek melyekkel a hallgatóság lelkét megrázza s akarat elhatározását kormányozza. A szónoklat után Szentgyörgyi K. főiskolai szenior intézet rövid köszöntő beszédet, melyet szintén Csiky Lajos nt. úr tolmácsolat az ősz lelkész úrhoz. (E beszédben jelezte az ifjúság szónoka, hogy a nagy misszionárius lelkész úr előtt az ifjúság egy saját kezűleg aláírt emléklappal fejezi ki mély hódolatát és köszönetét.) Aztán, valamint énekkel nyitotta meg, úgy énekléssel zárta be a mindenk fölötte emlékezete s estélyt a hallgatóság. A dicső vendég, miután kifejezte abbéli óhaját, hogy miként az öreg József eljött az ifjú Józsefekhez ugyanúgy az ifjú Józsefek támogassák őt holnapi mitingjén, - az ifjúság harsány éljenei között távozott a teremből unokájával, ki egy még érettségét most tevő rokonszenves fiatal ember. A kegyelem istene tegye áldásossá városunkra nézve nemes munkáját.” in: Debreceni ellenőr, 15/7 (1888), 2-3.

⁸¹ „416. Szentgyörgyi Kálmán, Senior 1887. július 1-től 1888. június 2-ig. Született Debrecenben, 1864-ben iskolai pályáját a debreceni főiskolában futotta meg. 1888. évi június 2-án Budapesten a Pannónia szállóból nyomtalanul eltűnt.” in: BAKÓCZI, János: Az evang. reformátusok Debreceni Főiskolájának Seniorai 1589-1913, kézirat, TtREL II. 28-b 1.

⁸² N.N.: Dr. Somerville Debrecenben a múlt hét folyamán..., 124.

⁸³ BARCZA, József (szerk.): A Debreceni Kollégium története, Budapest, 1988.

„Dr. Somerville skót szabadegyház lelkész és tevékeny misszionárius tegnap este a városháza nagytermében tartott beszédet nagyszámú díszes közönség előtt, melynek soraiban a tanuló ifjúságon kívül ott láttuk: Némethy Lajos, K. Tóth Kálmán, Kiss Albert ev. ref. lelkészeket, Simonffy Imre⁸⁵ polgármestert Dr. Bárány József⁸⁶ izraelita hitszónokot, sok előkelő úrinőt, vallásfelekezeti különbség nélkül és a városi tisztviselők egy részét. Az agg, erőteljes lelkész, kinek fejét koszorúként körítik a hófehér hajfürtök, angol nyelven és bámulatos ifjúi tűzzel remek bibliai magyarázatot tartott, Máté 2. része 12. verséről;⁸⁷ a beszéd gyönyörű képekben az isteni élet útján haladó ember pályáját festette s azt Csiky Lajos hittanár úr tolmácsolta.”⁸⁸

Teológusok egy csoportja január 16-án, elutazása előtt egy nappal Balogh Ferencsel felkereste Somerville-t, hogy egy „üdvözlő szótát” adjanak át. E látogatás a korabeli hivatalos és nem hivatalos nemzetközi protestáns egyházi diplomácia részét képezte. A

⁸⁴⁸⁴ (Napi hírek) Csiky, Lajos: „Érdekes vendég városunkban. dr. Somerville, skót szabadegyházi lelkész és misszionárius személyében rendkívül érdekes vendége van most városunknak. Vendégünk két évvel ezelőtt moderátora, elnöke volt saját fényes egyházának, - mely a magyar református teológus ifjakat most stipendiummal látja el, annak idején e sorok írója is évezvén egyet azok közül. Dr. Somerville bejárta már Ausztráliát, Új-Zélandot, Tasmániát, Ír-, Franciaországot, a csatorna szigeteket, Olaszországot és Szicíliát, Németországot, Észak- és Déloroszsországot, Dél-Afrikát, Görög-, Törökországot és Kis-Ázsiát. Most Cseh-, Morvaországon, Bécsen, Grácon, és Budapesten át hozzánk jött. Célja mindenütt az egyházi életnek megbízható emberek útján való tanulmányozása s nyilvános előadások által a vallásosság ébresztése. – Volt alkalmunk több lapnak e rendkívüli bámulatos öreg ember ragyogó szónoki tehetségéről való elragadtatott leírását olvashatni. Természetesen tolmács által beszél, de mint nekem elmondá, megtanulta ő már annak a módját, miként lehet az ilyen való előadást élvezetessé tenni. Városunkban én leszek előadásainak tolmácsolója. Felhívom e becses lap tisztelt olvasóinak figyelmét holnap kedden du. 5 órakor a városháza nagytanácstermében való előadására, melyen minden vallás és felekezet tagjai, nők és férfiak egyaránt szívesen láttatnak. 1888. jan. 9. Csiky Lajos hittanár” CSIKY, Lajos: Érdekes vendég városunkban., in: *Debreceni ellenőr, politikai, társadalmi és közigazgatási lap*, 15/6 (1888), 3

⁸⁵ Simonffy Imre (1824-1910) Debrecen polgármestere volt 1875-1902 között. Munkásságáról és a reformátusságáról a következőket találhatjuk; „Simonffy Imre 27 éves polgármesteri szolgálata ideje alatt hatalmas fejlődésen ment keresztül Debrecen. Megszaporodott a templomok és egyházközségek száma. Háromszorosára nőtt az iskolák száma. [...] Simonffy Imre szinte folyamatosan részt vett a debreceni református egyház munkájában.” GAZDAG, István: Debreceni polgármesterek, in: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. Debrecen, 19 (1992) 109.

⁸⁶ Bárány József (Nádudvar, 1856. 12. 11. – Kecskemét, 1916. 04. 15.) rabbi – A budapesti Rabbiképzőben tanult 1877-1885 között, még ugyanebben az évben bölcsészdoktori címet szerzett a pesti egyetemen, majd 1886-ban rabbi lett. 1887-1888-ban debreceni rabbi, majd 1888-1891 között a Pesti Izraelita hitközség tanfelügyelője volt. 1891-től haláláig kecskeméti főrabbiaként tevékenykedett. FRIEDMANN, Dénes: Bárány József, in: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929., 86.

⁸⁷ „Mivel azonban kijelentést kaptak álomban, hogy ne menjenek vissza Heródeshez, más úton tértek vissza hazájukba.”

⁸⁸ (Napi hírek) N.N: Dr. Somerville skót szabadegyház lelkész és tevékeny misszionárius..., in: *Debreceni ellenőr, politikai, társadalmi és közigazgatási lap*, 15/8 (1888), 2.

teológusok megköszönték ebben a Free Church of Scotland ösztöndíját⁸⁹ és kérték annak további fenntartását.⁹⁰

Miként az a fentebbi forrásokból kitűnt Somerville beszédeinek tolmácsolását Debrecenben egyedül Csiky Lajos tanár látta el.⁹¹

Somerville Debrecenből Budapestre tartva rövid kitérőt tett Szolnokon, hogy ott Lichtenstein Izsákkal találkozzon.⁹² Révész és más kortárs sajtóforrások Lichtenstein Izsákot következetesen „rabbinak” nevezi, azonban már két évvel korábban lemondott tisztségéről.⁹³ Egyes források szerint ez alkalommal „Victor” tolmácsolt.⁹⁴ Feltételezhető, hogy az utalás Victor Bernát-ra vonatkozik, talán id. Victor Jánosra.⁹⁵ A Victor család egyébként szintén a Skót Misszió munkája nyomán váltott felekezetet.⁹⁶

Somerville és Lichtenstein rabbi találkozásának részleteiről alig rendelkezünk adatokkal. Az bizonyos, hogy a Lichtenstein család két tagja is rabbiként szolgált a 19. század második felében.⁹⁷ Az is bizonyos, hogy Somerville Lichtenstein Izsákkal találkozott, akinek néhány levele az utóbbi években egy ismeretterjesztő kiadvány részeként jelent meg.⁹⁸ Ez az eset ugyanakkor még tartogathat meglepetéseket.⁹⁹ Ha a

⁸⁹ KOVÁCS, Ábrahám – HÖRCSIK, Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, in: *Confessio* 38/1 (2014), 56-78.

⁹⁰ a+o: Dr. Somerville távozása, 22.

⁹¹ N.N.: Dr. Somerville Debreczenben, in: *Debreceni Protestáns Lap* 8/2 (1888), 16.; N.N.: Helyi hírek: „Dr. Somerville skót szabad egyházi lelkész és misszionárius tegnap d.u. 5 órákor a főiskolában – a tanári kar és ifjúság előtt – érdekes angol nyelvű előadást tartott, Csiky Lajos hittanár tolmácsolása mellett. Ma d.u. 5 órákor – mint írtuk – a városháza nagy termében tart előadást, melyre vendégek szívesen láttatnak.” in: *Debrecen, Politikai, társadalmi és közgazdászati hírlap*. 20/7 (1888), 2.

⁹² RÉVÉSZ: Egy fejezet, 32-33.

⁹³ MaZSL, A tápiószelei hitközség átirata Lichtenstein Ignác rabbi lemondása tárgyában, 1886. dec. 29. sorszám 11162., Irattári szám 352. – Bár az iktatókönyvi bejegyzés ismert, a forrás eddig még nem került elő.

⁹⁴ M.G.: Dr. A.N. Somerville magyarországi útjáról, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 38/40 (1895), 637.

⁹⁵ RL C/99. Victor János iratai. Ebben nincs adat vagy utalás korábbi családi eseményekre, így Somerville utazására sem.

⁹⁶ OSZTOVITSNÉ BERECSKY, Noémi: A Victor család története 1825-től napjainkig, in: Kósa, László – Kiss, Réka (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006., 721-740.

⁹⁷ SELTMANN, Rezső: Lichtenstein Ábrahám Jakab, in: Újvári, P. (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 534.

⁹⁸ Lichtenstein Izsák kerületi rabbi története (Tápiószele – Tiszaeszlár – Budapest) in: [szerk. nélkül] *Két igazi izraelita életútja*, Budapest, 2008, 7-37. A kötet, illetve Lichtenstein Izsák életútjára vonatkozó részletek, valamint a közölt források értékét, történeti munkákban való hasznosíthatóságát jelentősen rontja, hogy a kötetben nincs utalás az eredeti dokumentumok hollétére, esetlegesen nyomtatásban elsőször megjelent hivatkozásra. A magyar nyelvű kötetből hiányzik a német kiadás szerkesztőjének feltüntetése. Így az Evangéliumi kiadó gondozásában megjelent kötet a történészek számára továbbra is csak forráskritikával használható.

⁹⁹ A mai magyar zsidóság történetét bemutató egyik reprezentatív kötetben a következőt olvashatjuk: „Delitzsch vitairatának érvelése különös hatást tett egy rabbira. Lichtenstein Izsák (1824-1909) tápiószele-tiszaeszlári rabbi a vitairatban és Delitzsch héber Újszövetség fordításában számára meggyőző gondolatokat talált arról, hogy Jézus a messiás. [...] Keresztény színezetű prédikációkat kezdett tartani a zsinagógájában. Az országos Rabbitanács elé idézték, de nem mentették fel állásából, haláláig rabbi

korábban már hivatkozott lemondó levele Lichtenstein Izsáknak meglenne, valamint id. Victor János iratai között megtalálhatóak lennének ezen találkozásról készített memoárja talán többet is megtudhatnánk. Lichtenstein Izsák neve néhány alkalommal feltűnik az „Egyenlőség” című lapban is.¹⁰⁰ Mindez csak tovább erősíti a feltételezéseket, miszerint nem Somerville-nek tulajdonítható a rabbi áttérése, melyről saját munkájának gyümölcseként küldött hírt szülőhazájába. Lichtenstein Izsák után nem maradt összefüggő levéltári hagyaték, azonban az utóbbi évtizedben skóciai források kerültek elő.¹⁰¹

2.3.3. Szeged

Somerville szegedi látogatása kivétel. A körútnak csak ezen az állomásán volt szerény arányú a reformátusság, amely a település összlakosságának alig egy százalékát jelentette. Továbbá azért is érdekes-e látogatás, mert arról a helyi evangélikus lelkész, Thomay József tollából ismertető jelent meg az „Evangélikus Egyház és Iskolai Lapban”. Somerville látogatásáról általában a helyi média beszámolt, de sem a budapesti, sem a körút egyéb állomásainak ismertetésével nem találkozunk az evangélikusok kéthetente megjelenő vezető lapjában.¹⁰²

Révész Imre, tanulmányának készítéséhez, amennyire lehetett felvette a kapcsolatot a még élő szemtanúkkal, így többek között püspök társával, Sulyok Istvánnal¹⁰³ is. Az egykori szegedi segédlelkész leveléből hosszabb részt idéz, ám a konklúzió igen

maradt. 84 éves korában keresztelte önmagát meg a mikvében. Története a zsidó-keresztény mozgalom mint csodás példát terjeszti azóta is.” in: KOMORÓCZY, Géza: *A zsidók története Magyarországon, 1849-től a jelenkorig*. Pozsony, Kalligram, 2012., 228.

¹⁰⁰ CSILLAG, Károly: Lichtenstein Ignác rabbiról, vagy hogy lettem én zsidóbul izraelita, in *Egyenlőség*, 10/38 (1891), 2-4.; SZABOLCSI, Miksa: A tápiószelci rabbi és az ő hitközsége. Leleplezések. in: *Egyenlőség* 10/43. (1891), 2-8.; SZABOLCSI, Miksa: A tápiószelci rabbi, in: *Egyenlőség*, 10/35 (1892) 1-2.; SZABOLCSI, Miksa: Üzenet Tápiószelére, in: *Egyenlőség*, Melléklet, 12/17. (1893), 2-3.

¹⁰¹ KOVÁCS: *The History of the Free Church*. 239-241.

¹⁰² THOMAY, József: Csak a Krisztus, in: *Evangélikus Egyház és iskola* 6/10 (1888), 82–83.

¹⁰³ Sulyok István (Komádi, 1859. dec. 15. – Bp., 1944. okt. 20.) ref. lp., esperes, püspök – Középkolai, majd teológiai tanulmányait is a Debreceni Református Kollégiumban végezte. Később 1885-1886-ben a Free Church of Scotland ösztöndíjasa volt Edinburghban. Ezt követően segédlelkészként szolgált Szegeden 1886-1889 között. A nagyváradai egyházközség lelkésze volt 1889-től nyugdíjba vonulásáig. A Bihari Egyházmegye esperesének választotta meg 1902-ben. A Trianoni döntést követően létrejövő Királyhágómelléki Református Egyházkerület püspöke volt 1921-1940 között. Forrás: SERES, Zsófia: *Sulyok István*, in: Romániai magyar irodalmi lexikon, főszerk.: Dávid, Gyula, 5/1. kötet, Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 2010., 221-222.; HÖRCSIK: *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*; PÁLFI, József: *Sulyok István: fejeztek az egyházszerző püspök és politikus életéből*, 1996.

lehangoló; „Somerville emléke néha megszólalt az ajkakon. De ennél több nem történt.” (Nagyvárad, 1943. máj. 26.).¹⁰⁴

Kegyességtörténetileg nem jelentős, de mégis ki kell térni itt a korabeli segédlelkészség intézményére és működésére. A segédlelkészség formáját ebben az esetben, nem a „minőségbiztosítás” részeként kell értelmezni. Azaz a segédlelkész nem azért volt ott, hogy előljárója, a gyülekezet vezető lelkésze irányítása mellett a lelkipásztori munkában fokozatosan jártasságot szerezzen, hanem azért, hogy csekély fizetésért teljes állású munkaerő legyen.¹⁰⁵ E modell kialakulásának természetes okai voltak. Szinte ismeretlen volt még ekkor a nyugdíj intézménye a református egyházban, és a lelkészek általában halálukig szolgáltak gyülekezetükben. Az ifjú lelkészek pedig örültek, ha egy nagyobb, városi gyülekezetbe kerülhettek, ahol könnyebben meg tudtak élni a kauzális szolgálatokért járó stólából, illetve kiegészítő tanítóskodásból. Az öreg lelkészek mellett, akik esetleg már nem tudták ellátni teljes mértékben szolgálatukat, gyakorta alkalmaztak segédlelkészt.¹⁰⁶ Varga Pál volt a szegedi egyházközség lelkésze Somerville látogatásakor, akiről nekrológírója lejegyezte, hogy „*Edzett, erőteljes ember volt, ki mindaddig nem ismerte a betegséget, mígnem 1885-ben makacs gégebaja támadt s hangját elvesztette. Így a különben erős, munkabíró férfi segédet lőn kénytelen alkalmazni.*”¹⁰⁷ Ennek háttérében kell értelmezni ebben az esetben Sulyok István szegedi szolgálatát és visszaemlékezését. A segédlelkész szegedi szerepének súlyát mutatja, hogy ő végezte a tolmácsolást is.¹⁰⁸

Érdekes, hogy Révész Imre a szegedi események ismertetésekor nem említi meg, hogy Somerville tartott egy előadást a Tisza Szállodában. Révész Mihály „Protestáns

¹⁰⁴ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 33.

¹⁰⁵ Mindez anekdotaként egy egyházkormányzói önéletrajzi írásban így maradt fenn; „*Az anekdota szerint a plébániára bemegy a paraszt. Megáll egy ajtó előtt, ami felett kiírás van: Ora et Labora. A paraszt bekopogtat, illedelmesen köszön, és azt mondja: Ora Tiszteleendő urat keresem. A szobában ülő káplán így utasítja: Akkor menjen az emeletre, mert én a Labora vagyok. A segédlelkészre hárult a lelkipásztori munka dandárja, legnagyobb része. Mert segédlelkész vagy a nagy papok mellett volt, akiket igénybevetett a magasabb tisztségükkel járó tennivaló, utazás, reprezentálás, vagy beteg, elöregedett pap mellett, aki hivatali tisztség ellátására képtelen volt.*” In: ENYEDY, Andor: *Az egyház, ahogy én láttam*, - Kézirat.

¹⁰⁶ A segédlelkészre időnként volt egy „speciális feladat” is hárult, mégpedig a kiházasítás kérdésében. „*Baj volt, hogy leányokat nem igen tanították, legfeljebb varrásra, táncra és zongorázásra, így sok vén leány hervadozott a parókiákon megkeseredve és másokat is keserítve. Jó, ha jött egy káplán és elreпитette a hajadont, Nagy Józsefről, az egykori cigándi lelkészről beszéltek, hogy nyolc leányát úgy adta férjhez, hogy amikor látta káplánnal való összeleledésüket, kihirdette a szószékről, hogy házasságot kívánnak kötni. Mikor az egyik káplán e miatt tiltakozni mert, az öreg úr azt vetette neki: barátom, nálam nem lehet potyára csókolózni.*” In: Enyedi Andor: *Az egyház, ahogy én láttam*, - Kézirat

¹⁰⁷ BERECK, Sándor: Varga Pál 1824-1892 (Nekrológ), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35/6 (1892), 92–93.

¹⁰⁸ N.N.: Somerville a Tisza szállóban..., in: *Szegedi Híradó*, 30/2 (1888), 3.

Egyházi és Iskolai Lap”-ban minderről csak rövid hírként számolt be. A helyi evangélikus lelkész cikke a Tisza szállodai előadásról sokkal életszerűbb;

„Nem ártana, ha nemcsak itt, de más városokban is, különösen a hol túlnyomó számban van a római katolikus és zsidó elem, minél gyakrabban volna alkalom arra, hogy az istentiszteletnek ily alakjában ily kenetteljes ajkáról szállhatnának el az evangélium örök igéi! Persze, hogy ez egy kicsit drága istentisztelet volt Somerville nézve; mert ámbár nekünk ingyen prédikált, város ily célra alkalmatosságot szolgáltatni nem akarván, neki kellett kifizetni a szálloda terméknek 1 ½ órai használatért azt a 30 forintot, melyet a tulajdonos követelt.”¹⁰⁹

Érdekes kérdésre világít meg az előbbi idézet. A fennmaradt forrásokból nem lehetséges a körút költségvetését összeállítani, ugyanakkor feltételezhető, hogy a kiadásokat pontosan feljegyezte Somerville vagy kíséretének egy tagja. A sajtóforrásokból az út monarchiabeli kiadásait legfeljebb megbecsülni lehet. Amit bizonyosan tudunk, hogy Somerville és kísérete, mely három-öt személy között ingadozott, a Monarchián belül vasúton közlekedett. A vasúttársaságok díjszabása nem volt egységes, így minden egyes viszonylatban külön kellene a jegyek árát pontosan meghatározni. Az útiköltség megbecsülésekor az egyes távokra vetítve nem tudjuk ma már meghatározni, hogy hány személlyel kell az egyes állomások közötti menetjegyek árát figyelembe venni. A korabeli jegyárakat figyelembe véve, átlagosan három személlyel számolva, mintegy 180-240 Forintra becsülhető. A szállásra fordított összegek megbecsülése nagy nehézséget vet fel. A beszámolókból arra következtethetünk, hogy a körút vidéki állomásain a gyülekezet lelkésze lehetett a vendéglátó. A nagyvárosokban, mint Budapesten, Szegeden, Debrecenben mindenképpen szállodában foglaltak szobát Somerville és kísérete számára. Ennek összegét technikai információk hiányában nem tudjuk meghatározni. A körút alkalmával Somerville és kísérete ritkán tartott nem egyházi fenntartású intézményben vagy templomban evangelizációt. Debrecenben a polgármester fogadta a küldöttséget, így feltételezhető, hogy a városházán tartott előadás után szintén nem kellett a terem bérleti díjat fizetnie. Szegeden a reformátusság rendkívül alacsony aránya közre játszhatott abban, hogy Somerville-nek más városokkal ellentétben fizetnie kellett a teremhasználatért. A Tisza Szállóban megrendezett másfélórás rendezvény ára 30 Forint,

¹⁰⁹ THOMAY: Csak a Krisztus, 82-83.

egyenértékű volt például az Evangélikus Egyházi és Iskolai Lap öt éves előfizetési díjával. A terembérlet mértékét mutatja továbbá, hogy Révész beszámolójából tudjuk, az egész magyarországi útra 400 forintot szánt.¹¹⁰ A Tisza-szállóban megtartott rendezvény Somerville költségvetésének majd 10 százalékát jelentette, amely komolyabb kiadásnak tekinthető. Feltételezhető, hogy Somerville az egyes meglátogatott gyülekezetektől támogatást is kapott, ezt azonban források hiányában bizonyítani lehetetlen.

A 19. század második felében a szegedi reformátusok gyülekezetbe szervezése és templomépítése mellett, Varga Pál lelkész látta el haláláig a börtön pásztorációs szolgálatot is.¹¹¹ Mi több, a gyülekezet egyik presbitere, Török Kálmán¹¹² volt a börtön parancsnoka 1888. november 28-án történt lemondásáig.¹¹³ Feltételezhető tehát, hogy Somerville szolgálata a Csillagbörtönben a már korábban kialakult rendbe illeszkedett.¹¹⁴ Ezen alkalom hatásáról nincsenek bővebben adataink. Meglepő és egyben sajnálatos, hogy a börtön történetére vonatkozó iratok az 1858-1890 közötti évkörökről hiányoznak a Csongrád Megyei Levéltár állományából.¹¹⁵ Így a börtönpásztorációs munka történetét bemutató ezredfordulós kötetben nincs említés erről az esetről.¹¹⁶

2.3.4. Somerville az Alföldön

(Hódmezővásárhely, Békés, Gyoma, Mezőtúr, Mezőberény, Túrkeve)¹¹⁷

A következő hat településen tartott evangelizációra vonatkozó ismertetést érdemes összevonnunk a források tükrében.¹¹⁸ Az útnak erről a szakaszáról van a legtöbb

¹¹⁰ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 39.

¹¹¹ BERECK: Varga Pál, 92-93.

¹¹² TÖRÖKFALVI TÖRÖK, Kálmán: *Emlékirat a szegedi királyi kerületi börtön és kir. törvényszéki fogházakról*, Szeged, 1886.

¹¹³ „Jegyzőkönyv. A szegedi ev. ref. egyháztanácsnak 1888. november hó 28-iki üléséről. [...] 44. szám. Elnöklő lelkész bejelenti, hogy Török Kálmán kir. kerületi börtön igazgató úr Szegedről eltávozását követően egyházunknál évek során keresztül nagy ügybuzgósággal és szeretettel viselt presbiteri állásáról lemondott s által midőn szegedi ev. ref. egyházunknak szép és boldog jövőt kíván egyúttal arra [olvashatatlan szó] tisztársait, hogy jó emlékezetükben tartsák meg őt a továbbra is.” in: Szeged-Kálvintér, Presbiteri jegyzőkönyv, II. 1870-189..., 315-316.

¹¹⁴ Erről a látogatásról érdeklődtem a Szegedi Büntetés végrehajtási Intézetnél. Az intézetparancsnok 31-47-42/2011 sz. levelében arról tájékoztatott, hogy az őrzési egységükben nincs e látogatásra vonatkozó adat.

¹¹⁵ Id. Csongrád Megyei Levéltár fond jegyzéke, <http://www.csml.hu/9fszeged.pdf>, letöltés dátuma: 2012. január 20.

¹¹⁶ OLÁH, Miklós (szerk.): *Ora et labora, Hitélet és az egyházak tevékenysége a „Csillagbörtönben” a XIX. században és a XX. század végén, Tanulmányok, dokumentumok, visszaemlékezések*, Szeged, 2000.

¹¹⁷ A fejezetcím választásánál a korabeli sajtócikket vettem alapul. Szeged és Debrecen is az Alföld részét képezi földrajzi értelemben, de Somerville útjának ezen részéről ilyen cím alatt jelentek meg a tudósítások az egyházi lapokban.

¹¹⁸ „eddigelé Makó, Békés, H-M.-Vásárhely s több tekintélyes gyülekezetünk hívta meg a lelkes papot az evangélium hirdetésére” N.N.: Dr. Somerville skót lelkész visszatérve..., 62. Csak ebben a hírben találunk

ismeretünk, ekkor bontakozott ki a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” hasábjain egy mikro vita, melyet összetettsége miatt érdemes külön tárgyalni.

Hódmezővásárhelyen 1888. január 28-án délután tartott a gimnáziumban előadást.¹¹⁹ Az alkalomról tudósító Révész Mihály megjegyezte, hogy „végül nagytiszteletű Miklovitz Bálint¹²⁰ lelkész úr mondott neki szíves köszönetet igen szép szavakban.”¹²¹ Két generációval később a püspök Révész Imre a másik hódmezővásárhelyi lelkészt emelte ki; „Szeremlei Sámuel lelkipásztor fogadja őket. Figyelmes kicsiny hallgatóság gyűlik össze előadására, az új énekek szépen mennek, de annál inkább megütközik Szeremleinek azon a kijelentésén, hogy ő nem vár megtéréseket Magyarországon.”¹²² Valószínű nem ellentmondásról van szó, hanem mindkét lelkész részt vett az evangelizáción.

A békési eseményekről a korabeli cikkek és Révész Imre tanulmányának megállapításai egybevágóak. A békési gyülekezetet azért is ki kell emelni, mert a lelkész Kecskeméti Ferenc¹²³ korábban az USA-ban szolgált és onnan tért vissza a békési

utalást Makóra. Lehet, hogy Somerville oda is szeretett volna ellátogatni, de erről sem Révész, sem a korabeli újságok nem számoltak be.

¹¹⁹ „Dr. Somerville a hírneves angol reform hitszónok és tanár, a tegnap esti vonaton kíséretével együtt városunkba érkezett. Első előadását, ma, vasárnap du. 3 órakor a főgimnázium nagytermében fogja megtartani, önként értetődik, hogy belépti díj nélkül.” in: N.N.: (Hírek) „Dr. Somerville a hírneves angol reform hitszónok és tanár, a tegnap esti vonaton kíséretével együtt...” (Melléklet), in: *Hód-Mező-Vásárhely*, 17/5 (1888), [o.n.]; N.N.: „Dr. Somerville skót prédikátor, ki néhány hónap óta hazánk nagyobb városait látogatja sorra, hogy ott bibliai előadásokat tartson, a múlt vasárnap főgimnáziumunk dísztermében nagyszámú hallgatóság előtt mondotta el egyikét sajtószzerű beszédeinek, melyekben erős meggyőződés és ritka hév szokatlan módon nyilatkoznak. A beszéd alap gondolata az volt, hogy az embereknek folytonosan bűneiktől való megtisztulásra kell törekedniük és ezen témát variálta a 77 éves agg hasonlatokban, bibliai példákban és úti élményekben bővelkedő beszédében. A hallgatóságot nem annyira a szónoklat tartalma, mint inkább annak külszerűségei bilincseltek le. Ritka látvány különösen vidéki városban egy angol szónok, ki anyanyelvét a legtökéletesebben kezeli, valamint sajtószerű hatást gyakorolt a hallgatókra az is, hogy az angol előadást Szalay nagybecskereki ref. lelkész mondatról mondatra fordította magyarra. Ezen érdekes külsőségek természetesen a szónoklat tartalma közlésének rovására szolgáltak, mert bizony a szaggatott fordítás nyomán bajos volt az előadás fonálát el nem ejteni.” – N.N.: „Dr. Somerville skót prédikátor, ki néhány hónap óta hazánk nagyobb városait látogatja sorra...” in: *Vásárhely és vidéke*, 6/5 (1888), 3.

¹²⁰ Miklovitz Bálint „Fehértórol iskoláit Debrecenbe végezte, ugyanott magánnevelőséget, köztanítói, ellenőri és szeniori hivatalt viselt, mindegyiket kitűnő eredménnyel; külföldi egyetemeken egy évig tartózkodott, s mint fél éves debreceni segédlelkészt a helybeli (Hegyközszentimre) egyház rendes lelkészévé választotta 1864 február havában, de május havában már a hódmezővásárhelyi népes egyházba lépett fel, mint rendes lelkész és ott működött, mint az ige avatott hirdetője egész halála órájáig.” in: TtREL I.8.d.22. (gyülekezeti adattár) A Berlini Egyetem hallgatója volt 1861. nov. 5. és 1862. júl. 9. között. in: SZÖGI, László: *Magyarországi Diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919.*, Budapest, 2001., 85.

¹²¹ RÉVÉSZ: Somerville az Alföldön, 214.

¹²² RÉVÉSZ: Egy fejezet, 34.

¹²³ Kecskeméti Ferenc (Makó, 1855. szept. 5. - ?) ref. lp. – Érettségi vizsgát a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban tett 1874-ben, majd a budapesti református teológiai Akadémián tanult tovább. Első lelkészképesítő vizsgát 1880-ban Budapesten, majd 1882-ben Debrecenben tett. Segédlelkészi szolgálatát 1881-ben Makón kezdte meg, majd Pancsován volt időközi lelkész 1881-82-ben. Ezt követően

egyházközség élére. A legfrissebb gyülekezettörténet nem tesz említést erről a látogatásról. A „Békési Református Egyházközség küzdelmes évszázadai” c. kötet szerzője szigorúan vett kronologikus egyháztörténeti munkát állított össze. A „Kecskeméti-korszak (1884-1918)” fejezetben nem esik szó Somerville evangelizációs körútjáról.¹²⁴

A békési szolgálatról az 1940-es években a következő jelent meg; „*Ekkora gyülekezetet – a Frank számítása szerint 4000 ember volt jelen! – még nem látott, úgymond Somerville, amióta az osztrák birodalomban utazik.*”¹²⁵ Kecskeméti Ferenc egy Balogh Ferenchez címzett levelében a következőket találjuk; „*Somerville úr óta nem lehetett szerencsém írni Nagytiszteletűségednek. Azóta reményelem a setét ború oszlott némileg mélyen tisztelt háza fölül,*¹²⁶ *s a sebet gyógyította az Irgalom s az idő keze. Sokszor van eszemben nekem az. Ami Somerville urat illeti ő nagy hatást tett itt is, mint mindenütt, s jótékonyan. 4-5 ezren lehettek hallgatói. Azt mondta, hogy Magyarországra ő az ígért földére jött...*”¹²⁷ A békési református templom a tipikus mezővárosi templomok közé tartozik, jelentős karzattal, azonban a Révész tanulmányában közölt számot erősen túlbecsültnek kell tekinteni. Igaz, a városban mintegy 20 ezer református élt, akiknek csak töredéke vehetett részt egy alkalommal az istentiszteleten, tekintettel arra, hogy a templomban legfeljebb 2000-2500 ülőhely található. Az állókkal együtt sem férhettek be a templomba 3000 főnél többen. A Somerville-től vett idézet lényege abban állt, hogy a prédikátor itt szólt először rendkívül nagyszámú gyülekezet előtt. Útjának korábbi állomásain is teljesen megtelt termekről tudunk, azon alkalmak esetében azonban a hallgatóság száma nem lehetett több egy-két száznál.

New Yorkban missziói lelkészként tevékenykedett 1882-1885 között, ahonnan a Békési Egyházközség rendes lelkésznek választotta meg. Később több mint egy évtizeden át társszerkesztője a Keresztyén Evangélista lapnak. A 20. század elején 1901-ben „függetlenségi Kossuth párt programjával” országgyűlési képviselővé is választják. Az országgyűlés képviselője 1901-1910 között volt. Forrás: TtREL, törzskönyvi lapok, I.1.i.2., STURM, Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901-1906*. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól, Budapest, 1901., 292.; FABRO, Henrik – UJLAKI, József, (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905-1910*. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól, Budapest, 1905., 304.; FABRO, Henrik – UJLAKI, József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911*. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Budapest, 1906., 140-141.

¹²⁴ TÓTH, Julianna: *A Békési Református Gyülekezet küzdelmes évszázadai*. A békési református gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig, Békés, 2002., 58-59.

¹²⁵ RÉVÉSZ. Egy fejezet, 34.

¹²⁶ Utalás Balogh Ferenc lányának 1888. év eleji halálára. Debreceni Református Nagykönyvtár, Kézirattárában megmaradt források között többségében részvétnyilvánító levelek találhatóak.

¹²⁷ DRNK, Kézirattára, 1516. 94.1-63., Kecskeméti Ferenc levele Balogh Ferenchez, Békés, 1888. március 23.

A békési látogatás után a gyomai következett, amelyről valamennyi beszámoló, ellentmondás nélkül, egybehangozóan tudósít.¹²⁸ Az első világháború előtt íródott gyülekezettörténetben Somerville látogatásáról nem emlékezett meg az író.¹²⁹

Mezőtúr volt az út következő állomása.¹³⁰ Erről Révész Mihály írt tájékoztatót a PEIL-ben. Nem csupán Somerville beszédének vázlatát közölte, de a külsőségeket is részletesen ecsetelte. E cikk nyomán bontakozott ki az a mini sajtóvita, amely akár a korszak teológiai vitájaként is említhető. A vitát lezáró utolsó cikkből kitűnik, hogy a lap szerkesztője szívesen vette volna, ha a polémia folytatódik. A „Lex Julia et Papia” körül kialakult vita inkább a teológia tárgykörébe tartozó kortörténeti kérdés boncolgatását jelentette, amely végül eredmény nélkül zárult.¹³¹

A missziói útról szóló beszámolókból ritkán fordulnak elő a szállásolással és étkezéssel kapcsolatos kérdések taglalása. Általában a hírek arról tudósítanak, hogy megérkezett Somerville kíséretével, megtartotta előadását és elutazott. A vendéglátásról és/vagy szállásról alig vannak ismereteink. A mezőtúri alkalom ebben kivétel. Ehhez szolgáltat adalékot Ambrus Péter levele;

„Mondanom is szinte felesleges tehát, hogy Dr. Somerville urat én és kartársaim a legszívesebben fogadtuk volna még akkor is, ha az angol népnek én oly sok szívességével nem élek, mint amennyivel éltem; szívesen fogadtuk volna azért is, mert magyarok és kálvinisták vagyunk, mely két névnek megbecsülése pedig mint a múltban úgy a jelen és jövőben is életünk egyik legfőbb törekvése marad. [olvashatatlan szó] a fogadó nem arravaló, a magunk lakása is két szegényes szoba, melynek egyikét én is a legnagyobb örömmel bocsátottam volna Sommerville úr rendelkezésére, de mert két szobát kért: a tiszteletes Úréknál kunyoráltam számukra lakást és Lukács úr – nem adva, Tunyogi is elébb nagy nehezen. Szerencsére erről Somerville úr semmit sem

¹²⁸ RÉVÉSZ: Somerville az Alföldön, 214, továbbá KÁLMÁN: Somerville az Alföldön, 245, valamint RÉVÉSZ: Egy fejezet, 34-35.

¹²⁹ HARSÁNYI, Pál.: *A Gyomai Református Egyház története*, Mezőtúr, 1914.

¹³⁰ N.N.: „Somerville brit lelkész f. hó 2-án a központi iskola tornatermében egyházi szónoklatot mondott angol nyelven, melyet Szalay nagybecskereki lelkész a jelen volt híveknek magyarra fordította. Az érdeklődés igen nagy volt; a tornaterem zsúfolásig megtelt hallgatósággal. Egy része az odatóduló közönségnek már helyet sem kapott s kénytelen volt e misszionárius meghallgatásáról lemondani.” N.N.: „Somerville brit lelkész f. hó 2-án a központi iskola...” in: *Mezőtúr és vidéke*, 4. (4-171) febr. 5. (1888), 2.

¹³¹ RÉVÉSZ: Somerville az Alföldön, 214., továbbá KÁLMÁN: Somerville az Alföldön, 245., KÁLMÁN: Egy kis helyreigazítás, 350., RÉVÉSZ: Dr. Somerville úr Túrkevéen, 430-431., GARZÓ: Dr. Somerville az ellentézetek, 431-436., és N.N.: Dr. Somerville útja, 57-58., valamint RÉVÉSZ: Egy fejezet, 34-35.

tudott. Fájdalom ily éjbekiáltó közönyösséggel viselték és viselték vergődéseinket az iskolaügyekben is; de velünk volna és van az Isten!"¹³²

Ebből a részletből feltételezhetjük, hogy az út megszervezésekor Somerville segítői az egyház belső köreiben próbálták elszállásolni, elszállásoltatni az „agg skótot” és kíséretét. Kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés is, hogy a debreceni látogatás alkalmával Balogh Ferenc segítségével küldtek a meglátogatni kívánt gyülekezetekbe leveleket, amelyekben segítséget kértek a szállás és étkezés kapcsán. Legalábbis az előbb említett forrásból erre következtethetünk. Az is kitűnik, hogy nem feltétlenül a helyi lelkésszel vették fel a kapcsolatot, hanem először egy, a helyet jól ismerő és az ügyeket irányítani tudó személlyel, akinek jó kapcsolata lehetett Balogh Ferencsel. A levél sorai mögött meghúzódó társadalmi konfliktus; milyen volt a lakáskörülménye egy mezővárosi tanárnak és lelkésznek? Mennyire tudtak vendéget fogadni? Ez további kutatásokat igényel. Bizonyosnak vehetjük, hogy azokon a településeken, ahol arra lehetőség nyílt Somerville és kísérete a helyi lelkésznel, vagy tanárok egyikénél szállt meg. Ez az út finanszírozása végett igen kedvező lehetett.

Mezőtúrra még egy alkalommal, március 2-án visszatért Somerville: ekkor már nem alakult ki vita.¹³³ A tudósítás szerint mintegy 6-7 ezer ember előtt prédikált.¹³⁴ Minthogy a résztvevők számának megbecsülésére korábban is kitértünk, így ezúttal is jelezzük, hogy az adatot becslésnek kell tekintetünk.¹³⁵

A missziói út e szakaszának utolsó állomása Mezőberény volt. Ez az alkalom az 1943-as Révész-féle tanulmányból ismert.¹³⁶

Túrkeve volt Somerville utolsó magyarországi állomása hazautazása előtt, erre az alkalomra március 11-én került sor. Kizárólag földrajzi szempontból, illetve a sajtóvisszhangokat figyelembe véve sorolható az útnak ebbe a szakaszába, egyéb

¹³² Ambrus Péter levele Balogh Ferenchez, in: Debreceni Református Nagykönyvtár Kézirattára, R. 1516, 2h.

¹³³ KECSKEMÉTHY, Lajos: Dr. Somerville missziói útja, Mezőtúron másodízben, in: *Debreceni Protestáns Lap* 8/10 (1888), 83–84.

¹³⁴ N.N.: Dr. Somerville az alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 31/9 (1888), 276–277, valamint RÉVÉSZ: Egy fejezet, 35.

¹³⁵ Az evangelizáción résztvevők számának megbecsülése kérdéséről több, a korszakkal és a témával foglalkozó szakember véleményét is megkérdeztem. Véleményük szerint a Somerville és Révész Imre által közölt számok valószínűleg tekinthetők. Hiszen egy településen adott napon, több alkalmat is tarthatott a prédikátor. Ez valószínű lenne, és elfogadható érv, ha nem lennének a sajtóban közölt beszámolók szinte órára lebontva. Így továbbra is fenntartom, hogy kritikával kell kezelnünk az egyes evangelizáción résztvevők számának megbecsülését.

¹³⁶ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 35.

szempontból kivételnek tekinthető. Azon ritka települések egyike, ahonnan ismerjük az evangelizációs beszédet.

2.3.5. Gyula

Az evangelizációs körút alkalmával Gyulán is látogatást tett Somerville és kísérője Szalay József. Ezt az állomást feltehetően „a tolmács” maga szervezte. A gyulai prédikációval kapcsolatban annyi olvasható Révész tanulmányában, hogy azon 2000 ember előtt prédikált Somerville.¹³⁷ Azonban a kérdés, miszerint ki volt ekkor a tolmácsa, sokkal fontosabb, mint azt elsőre gondolnánk. A gyulai egyházközség történetének kötetéből kiderül, hogy 1887-ben megüresedett a vezető lelkipásztori hely, amelyre többek között Szalay József nagybecskereki lelkész is pályázott. Ez az időszak egybe esett a pályázó lelkészek meghallgatásának időszakával. Így az evangelizációs útnak ez a pontja valószínűleg nemcsak az evangélium ügyét szolgálta, de Szalay József bemutatkozására is alkalmat adott. A presbitérium végül Dombi Lajos nagyváradai lelkészt választotta meg.¹³⁸ Érdekes továbbá, hogy az evangelizációról illetve annak hatásáról nem emlékezik meg az egyházközség történetével foglalkozó szakmunka,¹³⁹ ugyanakkor megjegyzi „*Rácz [Károly] és Szalay a múlt századvég magyarországi megújulásának első jeles képviselői közé tartoztak.*”¹⁴⁰

Az 1888. évi gyulai lelkészválasztás a jelöltek kegyességi irányultságát tekintve a korabeli „csatározások” egyik eklatáns példájának is tekinthető. A gyülekezet sokkal inkább egy 1848-as alapokon álló lelkészt látott szívesen a közösség élén, mint egy modern európai eszméket magával hozó lelkipásztort. Bár Dombi Lajos nem változtatott teológiai álláspontján, az világosan látszik, hogy hosszú lelkészi szolgálatának vége felé már engednie kellett az újabb kegyességi irányzatnak.

2.3.6. Dél-Alföld és Erdély

Somerville körútjának dél-alföldi és erdélyi állomásain történekről a korabeli egyházi sajtóforrások elvértve tudósítanak. A korábbi „információbőség” a területileg illetékes

¹³⁷ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 35.

¹³⁸ KÓSA, László: *A Gyulai Református Egyházközség története*, Gyula, 1994., 96.

¹³⁹ Az egyházközség presbitéri jegyzőkönyvében sincs utalás Somerville-re. in: Gyula, Presbitéri Jegyzőkönyv, 1887-1888.

¹⁴⁰ KÓSA: A Gyulai, 96.

egyházkerületi hivatalos lapoknak volt köszönhető. Így figyelemreméltó, hogy sem az aradi, sem a nagybecskereki látogatásról nincsen a „Debreceni Protestáns Lap”-ban híradás. Az út többi állomásáról is csak rövid beszámolókat készítettek a helyi lelkészek. Somerville nagyváradi látogatásról a „Debrecen-Nagyváradi Értesítő”-ben sem található információ.¹⁴¹ Ez azért érdekes, mert míg a lap Somerville januári, debreceni előadásairól tudósított, addig a nagyváradirol nem. A lap szerkesztője Szabolcska Mihály volt, ezért még érdekesebb a tudósítás elmaradása. A nagyváradi alkalomról, az egyik helyi lapban találhatunk rövid ismertetést.¹⁴²

A nagyváradi látogatásról Debreceni Gyula vallásánár beszámolójából tudunk. Innen ismeretes, hogy evangelizációt két alkalommal rendeztek az olasz református templomban. Az első evangelizáción jobbra a gyülekezet tagjai vettek részt, míg a másodikon inkább a zsidó származásúak voltak többségben.¹⁴³

Az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapja a „Protestáns Közlöny” is csak a kolozsvári látogatásról ad tájékoztatást.¹⁴⁴ Ezen jobbra a teológushallgatók vettek részt.¹⁴⁵ A nagyenyedi eseményekről református egyházi sajtótermékben érdemi említés

¹⁴¹ N.N.: „Skót prédikátor Nagyváradon. Néhány nappal ezelőtt jeleztük, hogy főtisztelendő dr. Somerville tanár Skóciából ki Európának majdnem összes országait bejárta és Magyarországon is tartott így legutóbb Békésen előadást, városunkba is eljön. – Plakátok hirdették tegnap dr. Somerville-nek városunkba való megérkezését és bibliai előadását, melyet tegnap délután tartott az olaszii ref. templomban. A templom minden zuga tele volt közönséggel, melynek sorában Csák és Domy ref. lelkészek is ott voltak. A tanár előadását, - melyet angol nyelven tartott, egy tolmács kíséri, ki alig várja, hogy a doktor egy-egy szót kiejtsen száján, rögtön a legpontosabban magyarra fordítja le. Az összegyűlt közönség érdeklő hallgatta az előadást Zákusról és Jézusról. Az előadások közben énekek is voltak, melyeket egy a doktorral együtt járó orgonista játszott a helybeli református kántor kíséretében. Az előadott evangéliumi énekek a következő címűek: 'Föl barátim' meglehetőse harcias színezetű bár Jézusról többször beszél. „Előttem tárva egy kapu.' 'Oh hallgass meg', 'Meváltónál', 'Vigyázzunk és várva várják', 'Szeretlek Jézusom', 'Törvény alól mentem' c. egyházi énekeket melyeket a közönség is kísért. Az előadás ½ 5 óraker ért véget. Dr. Somerville úr ma délután 3 óraker ismét egy előadást fog tartani az olaszii református templomban. Előadásának tárgya leend: 'Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóságnak'. Örömmel hívjuk fel az előadásra az érdeklődők szíves figyelmét. Az előadás angolul tartatik, de nyomban mondatról mondata magyarra tolmácsoltatik.” in: Nagyvárad, 19/32 (1888), 3.; N.N.: „Dr. Somerville skót tudós tegnap délután prédikációt tartott az olaszii ref. templomban. Beszédének tárgya a következő tétel volt: 'Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóságnak.' Igen szépen fejtegette a messiási eszmét, kifejtette, hogy a keresztyénség tulajdonképpen alapja zsidóvallásban rejlik. A remek eszmedús beszédet szép számú közönség hallgatta végig.” N.N.: Skót prédikátor Nagyváradon. in: Nagyvárad, 19/33, (1888), 3.

¹⁴² N.N.: „Dr. Somerville skót püspök és hittérítő, aki Ázsiát és Afrikát beutazva, negyven éven át...”, in: Szabadság, (Nagyvárad, napilap), 8/32 (1888), 2.; N.N.: „Dr. Somerville skót prédikátor tegnap délután 3-5-ig szintén tartott előadást...”, in: Szabadság, (Nagyvárad, napilap), 8/33 (1888), 2.

¹⁴³ DEBRECZENI: Dr. Somerville N.-Váradon, 73-74.

¹⁴⁴ N.N.: „Bibliai előadást tart 9-én du 6 óraker dr. Somerville skóciai lelkész az ev. ref. kollégium nagytermében. az előadás angolul tartatik s azonnal mondatról-mondatra tolmácsoltatik. A bemenet mindenkinek szabad.” in: Erdélyi Híradó, 1/35 (1888), 3.; N.N.: „Bibliai előadást tartott tegnap Somerville skót lelkész az ev. ref. főtanoda nagytermében az intézeti összes ifjúság, Szász Domokos püspök és szép számú közönség jelenlétében. Szónoklatát angol nyelvből magyarul Szalay, nagybecskereki lelkész tolmácsolta hatásosan. Az öreg Somerville, mint beszéde elején megjegyzé, a magyarországi különösen az erdélyi egyházak tanulmányozása végett utazik.” in: Erdélyi Híradó, 1/36 (1888), 3.

¹⁴⁵ Sz.: Dr. Somerville Kolozsvárott, 51-52.

nem történt, de a „Közérdek”, vegyes tartalmú hetilap cikkei között egy rövid beszámoló található. Azon kevés helyi érdekeltségű lap közé tartozik a „Közérdek”, melyben Somerville beszédének tartalmi közreadását is megfogalmazta a beszámoló írója.¹⁴⁶

Az aradi eseményekről jobbra a helyi lapokból vannak értesüléseink. Ezek közül a legbővebb az „Arad” című lapban jelent meg;

„Somerville az angol hittérítő-lelkész vasárnap délután és tegnap délután két angol hitszónoklatot tartott a helybeli reformált egyház Deák Ferenc utcai templomában. Mindkét délután zsúfolásig telt meg a tágas templom, melynek padsoraiban valláskülönbség nélkül együtt láttuk városunk intelligenciáját, azonfelül igen nagy számát a református híveknek. Tegnap épen annyira tömve volt a templom, hogy a későbben jöttek az ajtón nem fértek be. Somerville tisztes hófehér hajú aggastyán, aki nagy tüzzel és igen élénk gesztusokkal kísérve szavait, beszél. Beszédét Szalay nagybecskereki lelkész mondatról mondatra tolmácsolta, ami kissé furcsán vette ki magát. Az angol szónok előadásához szokni kell, de ha – az első negyedórán – hozzá szoktunk, évezni lehet beszédét, melynek hittérítő tendenciája van. A Krisztushoz térésről, a bűn ellen beszél, helyel-közzel szép képeket szöve beszédébe. Nálunk ugyan semmi célja nincs az angol misszió hitküldéseinek munkájára, de ha már a Temze partján úgy találták, hogy a magyarokra is ráfér egy kis térítgetés az úr szőlője felé, mint érdekes különlegességet hallgattuk a két szónoklatot, melyről tegnap sok helyt élénken folytak városunkban az eszmecserék.”¹⁴⁷

¹⁴⁶ N.N.: „Angol hitszónoklat Nagyenyeden. Dr. Somerville skót misszionárius lelkész e hó 10-én délelőtt 11 órakor tolmácsával Szalai nagybecskereki lelkésszel városunkba érkezett s délután 3 órára hitszónoklatot hirdetett. A megjelent tanári kar, a tanuló ifjúság s mindkét nemű közönség a nagy református templom elő részét zsúfolásig megtöltötte s az uralkodó érzékeny hideg dacára csaknem 3 óra hosszat hallgatta türelmesen s itt-ott meghatotta a sajátságos szónoklatot. A tipikus angol arcú 73 éves lelkész nagyon meggyérült tisztes ősz hajzata dacára könnyű szalonöltözetben s levett főveggel szónokolt, de a közönséget felkérte hogy fővegüket tegyék fel. A lelkész szép erőteljes hangú tolmácsa szőnyeggel beterített törpe állványon foglalt helyet. Az isteni tiszteletet egyházi ének vezette be, melynek dallamát a hitszónok szintén papi pályára készülő szóke csinos képű unokája az iskolai fiatalság harmóniumán kísérte. A szónoklat tartalmát az idő rövidsége miatt nem közölhetjük: hanem talán lesz alkalmunk legalább annak eszmemenetét valamelyik szakember feljegyzései nyomán megismertetni. [...] A beszéd 4 részből állott, melyhez a Noé galambja által bárkába hozott olajág levelei szolgáltatták. Minden egyes rész után a szónok szünetet tartott, mely alatt a fiatalság más-más egyházi éneket dalolt, melynek szövegét, a tolmács ének előtt hangosan felolvasott. ...” N.N.: „Angol hitszónoklat Nagyenyeden...” in: *Közérdek, vegyes tartalmú hetilap, Nagyenyed, 7/7 (1888). 3.*

¹⁴⁷ N.N.: Somerville az angol hittérítő-lelkész...in: *Arad, 28/36 (1888), 2.* ugyanez az írás megjelent még az; *Alföld, 27/36 (1888), 3.*

A világi lapok tudósításai közül ez az egyetlen, melyben jelentősebb bírálatot is megfogalmazott az ismeretlen tudósító. Az egyik helyi lelkész Csécsi Imre a helyi lapok „Hírek” rovataiban adott információt a missziói alkalmakról.¹⁴⁸ Somerville missziói útjának forrásainak gyűjtése közben az egyik legérdekesebb újságcikk éppen az aradi látogatásához kapcsolódik. Amiben Rácz Károly, aki Szalay Józseffel együtt szintén aspiráns volt a gyulai református lelkipásztori állásra, a „Szabad Egyház”-ban számolt be Somerville aradi alkalmáról. A cikkben igen erős kritikát fogalmazott meg Rácz Károly az „agg skót”-tal és küldő szervezetével kapcsolatban;

„Végül a skót misszió társaság azon eljárása felett is szabad legyen meggyőződésem szerinti nézetemet is kinyilvánítani, mely szerint Dr. Somervillet ide Magyarországra küldte. Én is úgy gondolom, hogy mi Európában lakunk, hol mióta ismeretessé lett a Krisztus evangéliuma: azóta folyvást hirdettetnek annak tanai, különösen több mint egyszázad óta a mi hazánkban is hirdettetnek úgy, hogy Skóciában sem különben. A Krisztus váltságahalálát mi is éppen úgy hirdetjük, mint a Skót atyafiak, leszámítva a bizarr eszméket, képeket és kifejezéseket, melyeket különben a magyar kálvinista ember úgy sem emészthetne meg. [...] Jól tudom, hogy zokon fogják venni ezen előadásomat némely atyámfiak, mivel idáig még mind politikai, mind egyházi lapjaink csak tömjén füstől áradoztak, de hát azt hiszem, hogy nem kevesebb jogom volt nekem a magam meggyőződését kinyilvánítani, mint nekik a magukét.”¹⁴⁹

¹⁴⁸ Csécsi Imre: „Értesítés. A skót szabad egyház híres misszionárius férfia, dr. Somerville úr, mint egy hozzánk küldött leveléből értesültünk, szombaton 11-én este Aradra érkezik s itt időzése alatt bibliai előadást óhajt tartani, mégpedig egyet a keresztyének számára vasárnap, 12-én de.10 órakor a református templomban, egyet az izraeliták számára 13-án hétfőn. Tolmácsa mindkét előadás alkalmával Szalay József n-becskereki lelkész leend. Az igen érdekes, világhírű szép bibliai előadásokra felhívom városunk minden felekezeti t. közönségének becses figyelmét. Ne mulasszuk el megnézni és hallgatni, midőn az agg skót lelkének ifjúi hévvel tünteti elénk a könyvek-könyvéből azt, ami minden időben nagy szent és örök igaz marad.” Csécsi Imre: „Értesítés. A skót szabad egyház híres misszionárius férfia...” in: *Alföld*, 27/34 (1888), 3.; N.N.: „Angol egyházi szónoklat az aradi ev. ref. egyházban. Tegnap délután 3-órákor tartotta Somerville dr. skót misszionárius második egyházi beszédét az aradi reform. templomban. Első vasárnapi beszédét nem éppen nagy hallgatóság előtt mondhatta. Azonban tegnap délután már a szó legszorosabb értelmében zsúfolva volt a templom. A karzat pedig szakadásig meg azokkal, akik néhány perccel három óra után jöttek. [...] A nők nagy része kézcsokra sietett, míg az öreg misszionárius kinyújtott karokkal rebegett áldást úgy a keresztyén, mint a zsidó hallgatóságra. Klasszikus tolerancia!” N.N.: „Angol egyházi szónoklat az aradi ev. ref. egyházban...” in: *Aradi Közlöny*, 3/44. (1888), 2.

¹⁴⁹ RÁ CZ, Károly: Dr. Somerville Sándor Aradon, in: *Szabad Egyház*, 5/3-4 (1888), 3.

2.3.7. Bácska

A nagykikindai látogatással kapcsolatban Fekete Gyula lelkész beszámolója teljes őszinteséggel mutatta be a korszak viszonyait, valamint a helyi evangelizáció megszervezésének menetét. Somerville és kísérete február 16-án délelőttre tervezte a nagykikindai előadást, azonban Mezőtúron lekésték a vonatot, ezért a kitűzött alkalmat lemondták. Az útitervben Nagybecskerek, Szalay József gyülekezete lett volna a következő állomás, oda azonban csak Nagyikindán keresztül lehetett eljutni, így a helyi lelkész kérésére Somerville elvállalta az aznap délutáni időpontot és a helyi gimnázium dísztermében tartott evangelizációt este hat órai kezdettel.¹⁵⁰

A Révész Imre által használt levelekből nem lehet ezen alkalmak súlyát érzékelni.

2.4. Összegzés

Révész Imre tanulmányában a következőképpen írja le Somerville utazásának célját: *„személyesen akarta ott megismerni a neves Rabinowitz József zsidókeresztyén gyülekezetét, sőt a Napló sok elszórt megjegyzéseiből azt lehet észrevenni, hogy egész nagy és nehéz délkelet-európai útja tetőpontjának éppen ezt a kisenevi¹⁵¹ szolgálatát tekintette.”*¹⁵² Ezt a célját elérte. Vajon ezzel teljesítette is útját Somerville? A Skóciától Besszarábiáig tartó csaknem fél éves út legjelentősebb állomása valóban egy 2-3 napos megbeszélés, találkozó lett volna? Ám akkor miért időzött majd 100 napot Magyarországon? Hogy erre a kérdésre választ találjunk, nem az idős skót prédikátorra kell tekinteni, hanem az őt küldő szervezetre, valamint utazásának állomásaira.

A Skót Misszió magyarországi, leginkább budapesti történetével Kovács Ábrahám kutatta. Egyik tanulmányában megjegyzi, hogy

„A korabeli [angol– a szerző beszúrása] társadalom – Viktória királynő uralma alatt [...] tűnt föl ismét – évszázadok után – a zsidómisszió, mert a keresztyén

¹⁵⁰ FEKETE: Dr. Somerville missziói útja, 84.

¹⁵¹ Kisenev – németül Kischinov, oroszul Кишинёв, románul Chişinău. Moldvai város, mely az első világháború előtt az Oszmán Birodalom majd a háború alatt Oroszország része volt, végül a Román Királyság kapta meg.

¹⁵² RÉVÉSZ: Egy fejezet, 38.

értelmezés szerint a zsidók megtérése, azaz Krisztushoz való fordulása az utolsó idők egyik legfontosabb jele.”¹⁵³

Somerville körútjának egyik célja a zsidók megtérítése volt. Ezt az érvet erősíti a körút értékelése is;

„Magyarországon, különösen a fővárosban, Budapesten a zsidók nem kevésbé megközelíthetők, hol a csak nem fél évszázada a dr. Keith és Mcheyne alapította misszió a Saphir család kitérésével diadalmat szerzett a Krisztusnak. A magyarok Szász református püspök és Vámbéry Ármin tanárral élükön nyilvánosan üdvözölték az evangélistát...”¹⁵⁴

Ahogy a korabeli újságcikkek nevezték, az „agg Skót”, Somerville látogatásának a szűken vett egyháztörténeti mellett, köztörténeti értelmezése is lehet, vagyis az egyháztörténet-, gyülekezettörténet-írás határain túlmutató társadalomtörténeti vetülete. A missziói út az 1880-as évtized második felének mozgalmas időszakába illeszkedik, melyben nemcsak a protestáns identitás, de a zsidó asszimiláció, és antiszemitizmus is egyaránt kiemelt kérdések voltak. Ebben az évtizedben érkezett Magyarországra Somerville, hogy zsidókat térítsen. A közéletet megbolygatta, a társadalmat megosztotta az elhíresült „tiszzaeszlári vérvád”, aminek visszhangja eljutott a Monarchia határain túlra is.¹⁵⁵ Nem ismerünk olyan forrást, amely igazolná, de feltételezhető, hogy az eset híre budapesti missziói állomáson keresztül az anyaszervezet vezetőihez is eljuthatott, és egyben egyik indoka lehetett az evangelizációs körútnak. Ugyanakkor az évtized végén, Somerville halála után jelent meg Csiky Gergelynek az Atlasz családról szóló regénye, mely a korabeli zsidó asszimiláció kérdéseit, problémáit feszegette. A 19. század második felében sok zsidó váltott felekezetet és lett protestánssá, elsősorban reformátussá. A felekezetváltás körüli vallási és társadalmi hatások az utóbbi évtizedekben állandó témául szolgálnak a társadalomtörténészek számára. Egyes esetekben megállapítható, hogy háttérükben valóban a Skót Misszió munkája állt, ld. Saphir esetét¹⁵⁶, vagy a Victor család áttérését. A

¹⁵³ KOVÁCS, Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a skót Misszió rövid története, in: Kósa, László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006, 895.

¹⁵⁴ M.G.: Dr. A.N. Somerville, 636.

¹⁵⁵ A tiszzaeszlári esemény, valamint annak társadalomtörténeti vonatkozásaira lásd; KÖVÉR, György: *A tiszzaeszlári dráma*, Budapest, Osiris, 2011.

¹⁵⁶ Saphir Adolf (Pest, 1831. szept. 26. – ?, 1891. ápr. 3.) lelkész – A család 1843-ban felekezet váltott a Skót Misszió munkája folytán. Saphir Adolf tanulmányait pesti tanulmányai után 1844-48 között a berlini

misszió „áttérési” mutatóját nem ismerjük. Talán nem is lenne szerencsés ilyesféle „számháborúba” bocsátkoznunk. Releváns adattal szolgálhat azonban, ha a Somerville által érintett települések vallási megosztottságát vizsgáljuk.

Graue Kloster tanulója volt, majd 1848-ban a Glasgowi egyetemre iratkozott be. Tanulmányait az Edinburghban fejezete be 1854-ban, még ugyanebben az évben Hamburgba ment és zsidó hittérítőként tevékenykedett. Következő évben 1855-ben Glasgow-ban, majd 1856-ban South-Shieldsi angol presbiteri egyház lelkesze. 1861-től haláláig Londonban élt. Díszdoktori címet kapott 1878-ban az Edinburgh-i Egyetemtől. Művei magyarul: Krisztus és az Írás, ford.: Győri Vilmos, 1879, Mit jelent a Krisztust prédikálni, ford.: Venetialer Sándor, in. Gyakorlati Bibliamagyarázatok, (1889) 9. július-augusztus, 225-248. Irod.: DÉZSI, L.: Saphir Adolf, (Nekrológ), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1891) 34/23, 750–751., CARLYLE, E. I.: Saphir Adolph, in: *Dicionary of National Biogpraphy*, Vol. 50, 1885-1900, 299., SELTMANN, Rezső : Saphír Adolf, in: Újvári, P. (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 756.

2. táblázat Reformátusok és zsidók aránya 1880-ban és 1890-ben

	1881				1891					
	Lakosság	Református		Zsidó		Lakosság	Református		Zsidó	
Arad	35553	3048	8,57	4415	12,42	42052	3909	9,29	4795	11,40
<i>Békés</i>	<i>22938</i>	<i>19177</i>	<i>83,60</i>	<i>519</i>	<i>2,26</i>	<i>25087</i>	<i>20744</i>	<i>82,69</i>	<i>452</i>	<i>1,80</i>
Budapest	360551	22214	6,14	70879	19,66	491938	37895	7,70	103317	21,00
Debrecen	51122	39428	77,13	3089	6,04	56940	42208	74,13	3999	7,02
<i>Gyoma</i>	<i>10160</i>	<i>8622</i>	<i>84,86</i>	<i>280</i>	<i>2,76</i>	<i>10867</i>	<i>9038</i>	<i>83,17</i>	<i>305</i>	<i>2,81</i>
Gyula	18046	5163	28,61	586	3,25	19991	5778	28,90	736	3,68
<i>Hódmezővásárhely</i>	<i>52424</i>	<i>35538</i>	<i>67,79</i>	<i>1685</i>	<i>3,21</i>	<i>55475</i>	<i>36721</i>	<i>66,19</i>	<i>1574</i>	<i>2,94</i>
Kolozsvár	29923	10680	35,69	1601	5,35	32756	12621	38,53	2414	7,37
Mezőberény	11368	3130	27,53	271	2,38	12469	3232	26	319	2,55
<i>Mezőtúr</i>	<i>21213</i>	<i>18007</i>	<i>84,89</i>	<i>766</i>	<i>3,61</i>	<i>23757</i>	<i>19680</i>	<i>82,84</i>	<i>902</i>	<i>3,80</i>
Nagybecskerek	19529	307	1,57	1281	6,56	21934	391	1,78	1210	5,52
<i>Nagyenyed</i>	<i>5362</i>	<i>2843</i>	<i>53,02</i>	<i>176</i>	<i>3,28</i>	<i>5932</i>	<i>2948</i>	<i>49,70</i>	<i>179</i>	<i>3,02</i>
Nagykikinda	19845	86	0,43	653	3,29	22768	117	0,51	670	2,94
Nagyvárad	31324	8456	27	8186	26,13	38557	10880	28,22	10115	26,23
Szeged	73675	980	1,33	3618	4,91	85569	1579	1,84	4731	5,53
<i>Túrkeve</i>	<i>12042</i>	<i>11152</i>	<i>92,61</i>	<i>324</i>	<i>2,69</i>	<i>13092</i>	<i>11937</i>	<i>91,18</i>	<i>333</i>	<i>2,54</i>

1. megjegyzés: Forrás: HELYSÉGNÉVTÁR, 1881.; HELYSÉGNÉVTÁR, 1892. Vastagítva azok a sorok vannak, ahol az országos átlag feletti a zsidó lakosság, dőlttel azok a sorok, amelyekben a református lakosság abszolút többségben voltak. Vastagítva és kurziválva, ahol mindkét előbbi állítás igaznak bizonyult. A települések összlakossága után következnek a reformátusnak és zsidónak vallók értékei először abszolút számban, majd a településen élők százalékos arányszáma. Egyéni szerkesztés.

Az 1881 és 1891-es népszámlálási adatok figyelembevétel egyértelműen kirajzolódik Somerville útjának kettős célja, főleg ha hozzá illesztjük beszédeinek címeit. Az érintett 16 település közül hétben a zsidóság aránya az országos átlag feletti volt, és hét településen az összlakosság több mint 50 %-át tették ki a reformátusok. Ez a fajta paritás részben magyarázatot ad Révész Imre tanulmányának visszatérő megjegyzéseire miszerint a református tömb gyülekezetekben szolgált Somerville. Eddig azonban elsikkadt Somerville útjának zsidó térítő, missziói vonatkozása. Pusztán a statisztikai adatokra való hivatkozás nem elegendő, tekintve, hogy Kolozsvárott csak a református hallgatók és tanárok számára tartott előadást, míg a szintén jelentős számú zsidó közösség számára nem. Aradon, ahol a reformátusok és zsidók aránya nagyjából 10 százalék körüli volt, ugyanazon helyen tartott evangelizációt mindkét felekezethez tartozók számára.

A részben már korábban is felmerült problémás kérdések a statisztikai adatok áttekintésekor ismét feltehetőek. Vajon miért tartott Gyula városában evangelizációt Somerville? A statisztikai adatokból világosan látszik, hogy bár jelentős református közösség élt a településen, arányuk mégsem érte el a 30 százalékot. A zsidóság arányszáma is csupán 3 százalék volt. Mindez tovább erősíti a gyulai látogatás körüli feltételezéseket, miszerint a közelő lelkészválasztás és az evangelizációs alkalom között összefüggés volt. Sajnos ez további források alapján jelenleg egyértelműen nem bizonyítható. A körút nagybecskereki és nagykikindai állomásainak „látogatottsági” mutatói a korábban említett célok közül egyiket sem érintik. Ezen alkalmak megítélésénél is sokkal fontosabb a szubjektív és személyes vonatkozások figyelembevétele, mint az út célkitűzéseinek alárendelt vizsgálata.

Összességében Somerville részben a magyarországi zsidóság számára is jelentős városokat látogatott meg. A két világháború között kiadott „Zsidó Lexikon”-ban található rövid gyülekezettörténetekből kitűnik, hogy nem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget Somerville missziójának. A zsidó közösségek sokkal inkább befelé fordultak, saját hatalmi harcaikat vívták ekkor, melyeknek eredménye lett a későbbi nagyobb gyülekezeti központok és struktúrák kialakítása. Példaként említhető a szegedi rabbivá néhány évvel korábban megválasztott Lőw Immanuel személye, aki Révész Imre tanulmányának születésekor élt, tehát a szerző kikérhette volna a témával kapcsolatos véleményét; ő azonban nem írt Somerville látogatásáról. Mindezzel természetesen nem kívánjuk kritizálni Révész Imre munkáját, tekintettel a II. világháború miatti körülményekre, a levélváltás alkalmankénti nehézségeire.

A látogatás hatásáról és eredményességéről zsidó szemszögből, személyes beszámolók útján sincs semmiféle beszámoló. Így ez jelentősen megkérdőjelezhetné az út eredményességét. A missziói útról a korabeli zsidó újságokban elszórtan jelentek meg cikkek, legtöbbször a vegyes hírek között. A híradásokban azonban szembetűnő a Budapest-központúság.¹⁵⁷ A zsidó lapokban nem a propagálás céljával jelentek meg a híradások, hiszen az zavarkeltő lett volna. Sokkal inkább informálni kívánták az olvasóközönseget Somerville tevékenységéről. A zsidó felekezeti lapokból nem lehet egyértelműen rekonstruálni Somerville beszédét, még a legnagyobb körültekintés mellett is csak a címből „Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóságnak” lehet annak elvi üzenetére következtetni. Ez a tudományosság számára nagy hiány. A korabeli antiszemita pamfletek viszonylag széles körben ismertté váltak. Ezzel szemben a korabeli zsidó lapok

¹⁵⁷ N.N.: „Die Biebelvorlesungen des Methodischenpredigers...”, in: *Der ungarische Israelit*, 14/40 (1887), 4.; N.N.: „Somerville...” in: *Budapester Tagblatt*, 10/345 (1887), 4., „Különös következtetés. Hej, nagy dolog az, mikor az ember olyan nagy zsidóbarát, mint a minő reverend dr. Somerville úr. A 85 éves érdemes férfiú Skóciából jött Budapestre, hogy elmondja irt „Mit köszön a keresztyénség a zsidóknak?” Beláthatja mindenki; hogy zsidó újságíró létemre ettől a felolvasástól el nem maradhattam. Nem is bánom, hogy elmentem, mert ilyet csakugyan nem láttam még soha. A 7. és 8. ker. klub dísztermét e hó 15. este nagyobbára zsidókból álló közönség töltötte meg, de ott voltak derék angol hittérítőink és a baptisták szép énekara is. Dr. Somerville valóban csodálatraméltó ifjúi hévvel és lelkesedéssel beszélt a zsidóság nagy érdemeiről. Gyakran elkiáltotta magát, hogy csak úgy rengett bele az egész terem; kezeit ég felé nyújtotta, nagyokat ugrott, aztán mint ketrebe zárt tigris oda és vissza futott a felállított emelvényen, úgy, hogy, míg a hallgatóság egyik része alig tudta elnyomni a hangos kacagást, addig egy másik része félni és reszketni kezdett. Előadását 4-szer ezekkel a szavakkal szakította meg „... és most énekeljünk egy kicsit”. Ekkor rázendített a baptisták női kara egy-egy német vallásos költeményre, melynek végeztével az öreg úr előadását folytatta. Az sem volt mindennapi látvány, midőn a felolvasó — épen azt beszélvén el, hogy csókolta őt meg Malagában egy zsidó, és hogy csókolta ő ezt többször vissza — és hogy ezt illusztrálja, nekiesett egész vehemenciával a mellette álló tolmácsnak — mert a reverend angolul beszélt és egy tolmács minden mondatát lefordította németre — és összevissza csókolta. No, ezek után igazán vége volt az angol hidegvérbe helyezett hitemnek. — De mit mondott? Azt mondta, hogy a keresztyénség azt köszöni a zsidóságnak, amit a gyermek köszön anyjának; azt, mit a fa lombozata a fatörzsnek. Kiemelte mily végtelen és örök hálával tartozik a keresztyénség a zsidóságnak, az örök és isteni igazságokért, miket az Ó testamentumban az emberiség számára letéteményezett, de sőt az Új testamentum 27 könyvét is — kettő kivételével — zsidók írták. Szeretni, nagyon szeretni kell a zsidókat — szölt, — mert mindenünket nekik köszönhetjük. Hüledezve vártam ezek után a természetes konzekvenciát, mely logika más nem lehetett, mint, hogy felszólítsa keresztyén hitsorsosait hogy legyenek — zsidókká. Csakhogy ennek az angliusnak más az észjárása és a jeles férfiú ellenkezőleg felszólította a zsidókat, hogy minthogy a keresztyénség annyira le, van nekik kötelezve, — keresztelkedjenek ki (f f) — Ilyen logikát bizony nem minden országban mérnek., érdemes volt, hogy velünk is megismertesse, eljönnie ide messze Skóciából.” N.N.: Különös következtetés... in: *Egyenlőség*, 6/50 (1887), 7-8.; „A budapesti misszió. Folyóiratunk egy barátjától vesszük Andrew Moody, a budapesti angol misszionárius iskola-főnök litografált angol nyelvű kérvényének egy példányát, melyből néhány pont általánosabb érdeklődésre tarthat számot. »A zsidók magatartása a keresztyénséggel és egykoron fölfeszített dicsőséges megváltónk személyével szemben (Magyarországon) változó. Sok helyütt a nép hajlandó eljönni, hogy hallja az igét. Midőn a Kischenieffben megindult új mozgalomról tartandó fölolvásomat az itteni lapok útján hirdetem, a zsidók, férfiak és asszonyok csak úgy tódultak templomunkba, hogy meghallgassanak. Dr. Somerville kísérlete Magyarországon e tekintetben megjegyzésre méltó. Igen nagy zsidó hallgatósága volt Pesten, Nagyváradon és Aradon. Az új-testamentum héber és más-más nemzeti nyelven nagyon el van terjedve, sokat olvassák és a vaksággal meg vert szemek lassanként megnyílnak. Egyedül az új testamentum olvasása vezette Lichtenstein rabbit annak az igazságnak fölismerésére, hogy Jézus a Krisztus. A rabbi fölhívása a serdülő nemzedékhez nagy izgalmat keltett a zsidók között.« Megemlíti ezután, hogy a Hold-utcai iskolájukban »Children's Home« ...” N.N.: A budapesti misszió, in: *Magyar Zsidó Szemle*, 5 (1888), 451-452.

az antiszemitizmus kérdésével nem foglalkozó, de missziói célzatú alkalmon elhangzott beszéd tartalmi, érdemi ismertetését nem tartották annyira lényegesnek a „célközönség” tagjai, hogy lejegyezzék, közreadják.

Somerville utazásakor érintett települések felekezeti áttekintése, igazolja a legújabb kutatásoknak köszönhető eredményeket. Kovács Ábrahám a magyarországi skót misszió történetével foglalkozó kötetében külön fejezetet szentelt a Somerville útjának. Az út rekonstruálásakor részben a már korábban hivatkozott „Debreceni Protestáns Lapban” és a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban” megjelent forrásértékű beszámolók mellett, jelentős angol nyelvű forrásanyagra is hivatkozott. Ezen dokumentumok egyértelműen utalnak Somerville körútjának kettős célkitűzésére, azaz a zsidók és reformátusok evangelizálására.¹⁵⁸

A több tucat újságcikk közül, melyek alapján rekonstruálni lehetett Somerville útját, csupán egyetlenben találkozhatunk az antiszemitizmus kérdésével. Mint a nagyváradi tudósítást készítő Debreceni Gyula erről tájékoztattott; *„Maga a téma: »Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóságnak?« különös vonzóerőt gyakorolt mindenkire, főleg pedig a tudni és látni vágyó izraelitákra. Tudós rabbik, szigorú kritikusok, hírszomjas újságírók megerősített tábora várta, vajon nem lesz-e antiszemitikus színezete az előadásnak.»*¹⁵⁹ Feltehető, hogy a körút többi állomásán is, ahol kifejezetten zsidó-missziót folytatott Somerville, hasonló okokból jöttek meghallgatni őt és nem azért, mert felekezetüket megváltoztatni kívánták volna. A hallgatóságot sok esetben a belpolitikai és közéleti kérdések vonzották Somerville előadására, mintsem az evangélium hallgatása. Révész Imre tanulmányának fő forrása Somerville levelein kívül a „Debreceni Protestáns Lap” volt, így feltehető, hogy ezt a cikket is ismerhette. A tény viszont, hogy tanulmányából kihagyta, sokkal inkább a megírás pillanatában uralkodó ideológia miatt történt, minthogy minden más munkája is precizitásra vall. Valószínűsíthető, hogy nem kívánta felhívni a figyelmet a Skót Misszió célkitűzésére, illetve ennek a cikknek a jelentőségére, tekintve, hogy ezzel gyanút keltően felhívta volna a misszió működésére a hatóságok figyelmét. A Skót Misszió és az 1942-től hivatalos is létező „Jó Pásztor” zsidómisszió, a II. világháború alatt számos zsidó, vagy zsidó származású személynek biztosított menekülési lehetőséget.

Somerville látogatása értelmezhető jelentős egyházpolitikai eseményként is. Ezt támasztja alá, hogy az öt egyházkerület vezetői közül legalább kettővel személyesen

¹⁵⁸ KOVÁCS: The History of the Free Church of Scotland's. 274-277.

¹⁵⁹ DEBRECZENI: Dr. Somerville N.-Váradon, 74.

találkozott. A Tiszántúli Egyházkerület püspökével, Révész Bálinttal való találkozásáról nincsenek adataink. Budapest, Debrecen és Kolozsvár érintésének célja feltehetően nem pusztán az előadás volt, hanem az egyházkormányzókkal való találkozás. A Révész Imre által használt forrásbázisból azonban ez nem igazolható. Az azonban figyelemre méltó, hogy Budapesten Szász Károly már megérkezése másnapján találkozott Somerville-vel.

A missziói út hatásának értelmezéséhez szintén Révész Imre tanulmányának két hivatkozása szolgálhat támpontul. A tanulmány születésének időpontja jól behatárolható 1941-1943 közé.¹⁶⁰ Ismeretes, hogy Somerville látogatása hatott id. Szabó Aladár, Sulyok Istvánra, illetve „*Az akkori teológiai hallgatók közül Csánki Benjámint¹⁶¹ nyugdíjas egyetemi tanárt, Török Imre¹⁶² nyugdíjas esperes-lelkipásztort, Nagy Gyula nyugdíjas tanítóképző intézeti igazgatót, Dr. Bartók Jenő¹⁶³ nyíregyházi lelkipásztort sikerült megkérdezniem [mármint Révész Imrének – a szerző beszúrása] emlékeik és benyomásaik felől. Valamennyien máig is alig elhalványult mély hatásról számoltak be.*”¹⁶⁴ A három előadás, találkozó, melyen az 1887-1888-as év teológus hallgatói Budapesten, Debrecenben valamint Kolozsvárott részt vettek, az utókor megítélése szerint sikeresnek tekinthető. Mégis, minderről eddig nem rendelkezünk az érintettektől származó számottevő beszámolóval. A forrásul szolgáló tanulmány egy másik

¹⁶⁰ Révész dolgozatának elején megírta, hogy ezt a témát Forgách Gyula: A száz éves Skót Misszió tanulmánya alapján találta meg. A dolgozat még elkészült, és meg is jelent, de a szerző még ebben az évben elhunyt. Az a 17 sor, ami Somerville látogatását foglalta össze a kiindulópontja Révésznek. FORGÁCS, Gyula: A száz éves Skót Misszió, in: Vasady, Béla (szerk.): „*És lőn világosság...*”, Budapest, Franklin társulat, 427.

¹⁶¹ Csánki Benjámint (Füzesgyarmat, 1868. jan. 3. - ?,?) ref. lp. – Gimnáziumi tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban végezte 1886-ban, majd teológiát is ugyanott tanult 1886-1891 között. Segédlelkészként szolgált Kunhegyesen 1891-1895 között, majd Tiszaburán 1895-96 között., Tiszafüreden rendes lelkésszé választották meg 1896-ban, ahol 1905-ig szolgált, majd innen Szeghalomra távozott 1905-ben. TtREL I.1.1.2.

¹⁶² Török Imre (Debrecen, 1867. aug. 1. - ?,?) ref. lp., esperes – Középiskolai tanulmányait a Debreceni Kollégiumban végezte, majd a teológiai tanulmányait szintén Debrecenben folytatta 1885-1889 között. Segédlelkész volt Felsőnyáradon 1889-1901 között, majd a debreceni Főgimnáziumban helyettes vallásnárként és segédlelkészként szolgált 1891-1892 között. Rendes lelkésszé választotta meg a Tiszaroffi egyházközség 1892-ben, ahol 1902-ig szolgált, eközben 1898-ban a heves nagykunsági egyházmegye jegyzőjévé választották meg. Kunhegyesre ment 1902-1904 között, majd a kisújszállási egyházközségben szolgált 1904-től 1942-es nyugdíjba vonulásáig, eközben 1905-ben egyházmegyei főjegyzővé 1905, majd tanácsbíróvá 1910, és esperessé választották meg 1917-ben. Tiszteletbeli esperessé választották meg 1936-ban. TtREL I.1.1.24.; I.1.1.8.

¹⁶³ Bartók Jenő (Sárköz, Újlak, Szatmár megye, 1869. június 4., - ?, ?) ref. lp. – Érettségi vizsgát az iglói főgimnáziumban szerezte 1886-ban, majd a debreceni teológián tanult 1886-1890 között. A teológiai képzés után a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem hallgatója volt, majd 1890-ban a bécsi tudományegyetemre iratkozott be. Bölcsészeti doktorátust szerzett 1893 januárjában. További külföldi tanulmányutakat tett még ezután, így a hallei egyetemre ment tanulni 1894-ben, végül pedig párizsi egyetemen hallgatott 1895-ben bölcsészeti. Hazatérte után a Debreceni Református Főgimnáziumban tanár volt 1895-1897 között. Mindeközben 1896-ban teológiai magántanári oklevelet szerzett. A nyíregyházi gyülekezet lelkészének hívta meg 1896-ban, ahol 1944-ig szolgált. TtREL I.1.1.7.; I.1.1.25.

¹⁶⁴ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 31.

jegyzetpontjában a következő található; „*A mezőtúri evangelizációkat a Napló adataival még részletekben is összevágó előadásban adja elő emlékezetből id. Horváth Károly kőműves mester, a mezőtúri egyházi misszióknak régi buzgó és eredményes munkása.*”¹⁶⁵ Sajnos a hivatkozott szemtanú történetének írásos nyomát nem ismerjük.

Az út megszervezésével kapcsolatban maradt az utókorra a legkevesebb adat. Csupán két hírből tudjuk, hogy a gyülekezetek meghívhatták Somerville-t. Azaz a látogatások megszervezésében a gyülekezetek vezető lelkészeinek döntő befolyása volt, jóllehet erről jelenleg nem rendelkezünk adatokkal. Révész Imre tanulmányában így értékelte az utat: „*Ennek az ébredésnek az utazó evangelizáció módszerével való munkálásban pedig Szabó Aladár mellett legkorábban és leghosszabb ideig éppen az a két férfiú buzgólkodott, akik legjobban szívükbe fogadták (Balogh Ferencen kívül) a Somerville személyes hatását nyújtó példaadását: Szalay József és Fekete Gyula.*”¹⁶⁶ Tehát maga Révész is arról számolt be, hogy az „utazó evangelizáció” teljesen ismeretlen volt az 1888-ban az Osztrák-Magyar Monarchia területén. Somerville evangelizációs körútjáról ő maga rendszeresen küldött levekben számolt be feleségének, illetve a korabeli sajtó is tájékoztatást adott róluk. A két forráscsoport, az 1930-as évek közepétől rövid ideig újra Magyarországon volt. Az „utazó evangelizáció”-ról azonban sem a korabeli, sem az azóta megjelent gyülekezettörténetek nem tesznek említést. A presbiteri jegyzőkönyvekben sem található az utazásról adatok. Feltételezhető, hogy ez is részét képezi az egyházközsgé-történet-írásban fellelhető hiányosságoknak.¹⁶⁷

A gyomai evangelizáció kapcsán fellobbanó mikro teológiai vita jelzi, hogy nem Somerville személyét vagy újabb szabadabb liturgiáját támadták, ellenzői, hanem felkészültségét. A vita szemlélésekor sokkal inkább a megszólalók, illetve a témával foglalkozó lap, a PEIL köré csoportosuló szellemi felkészültségének az igazolásával találkozhatunk, és nem Somerville prédikációjának, vagy gondolatainak a megkérdőjelezésével.

¹⁶⁵ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 37.

¹⁶⁶ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 43-44.

¹⁶⁷ Bár a hódmezővásárhelyi gyülekezet történetét még Szeremlei Sámuel elkészítette, csak 1870-ig dolgozta fel. Az újabb kiadások sem tárgyaltak későbbi időszakokat, így Somerville evangelizációs körútjára vonatkozó adatokat nem tartalmaz a kötet. Ld. SZEREMLEI, Sámuel: *A hódmezővásárhelyi református egyház története II. Hódmezővásárhely, 1938.* Nem tartalmazznak, az utazásra vonatkozó adatot a következő gyülekezettörténetek sem; FARAGÓ, Bálint: *A Mezőtúri Református Egyház története, 1530-1917-ig*, Mezőtúr, [é.n.], MUZSNAI, László: *Aiud – Nagyenyed és református egyháza. Aiud-Nagyenyed, 1936* FEKETE, Gyula: *A Nagy-Kikindai Evang. Reform. Missziói Egyház története. Tíz évi fennállásának emlékére*, Nagy-Kikinda, 1897.

Már az út ismertetése kapcsán érintettük a tolmácsolás nehézségeit. Azzal a kérdéssel azonban még nem foglalkozott a tanulmányíró, vajon miként lehetett majd két-három hónap hosszan távol gyülekezetétől a tolmács, Szalay József? Ki látta el szolgálatát Nagybecskerekén? Az 1881. évi egyházi törvénykönyv ekkor még nem ismerte a szabadság fogalmát. Ezen a címen tehát nem lehetett távol. Nem ismerünk továbbá olyan egyházkerületi, vagy konventi levelezést, melyben Szalay ilyen feladatot kapott volna. Sajnos, általa írt memoár létezéséről nem tudunk, amelyből választ kaphatnánk kérdéseinkre. Feltételezhető, hogy a gyülekezet segédlelkésze végezte ekkor a szolgálatokat, vagy a környékbeli lelkészek egyike.

Somerville útja az 1880-as évtizedben nem volt példa nélkül álló. Különlegességét sem az jelezte, hogy körutat tett, tekintettel arra, hogy az évtizedben többször is, sőt egészen haláláig rendszeresen látogatta a magyar reformátusokat Fermaud Charles.¹⁶⁸ Az út jelentőségét egyszeri volta adta, valószínűleg ezzel magyarázható a témával foglalkozó írások szerzőinek elfogultsága, és a gyülekezetek, a helyi közösségek kollektív felejtése egyaránt.

A Somerville útjával kapcsolatos korabeli források, valamint az 1943-as tanulmány – néhány eltéréstől eltekintve – hasonlóan írják le az evangelizációs körút történetét. A mozaikok rendezése kapcsán szembevetendő az említett gyülekezetek, közösségek történetében fellelhető ellentmondás. Révész Imrének munkájának megjelenéséig egyetlen gyülekezettörténetben sem utaltak az eseményre. A presbiteri jegyzőkönyvekből nem rekonstruálható Somerville látogatása. A körutat lényegében „kollektív felejtés” övezi, vagyis felmerül a kérdés, helyesen adta-e Révész tanulmányának az „Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből” címet, miközben a meglátogatott gyülekezetek együttes emlékezetében nincs jelentős nyoma a látogatásnak? Első olvasatra az egyértelmű válasz, nem. A cím jelentőségét azonban a megjelenés évének (1943)

¹⁶⁸ Pl.: „Igen emlékezetes és — hisszük — maradandó hatású ünnepélyes össze-jövetel volt az, amelyen Fermaud Károly úr, az ifjúsági egyesületek köz-ponti főtitkára, Genfből, február hó 15-én főiskolánk ifjúsága előtt az ifjúsági egyesületek célját, történetét, elterjedését oly meggyőzően és olyan lelkesen fejtegette, dr. Antal Géza tanártársunk kiválóan sikerült tolmácsolása mellett.” in: A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Pápa, 1900., IV. „Ugyancsak február hóban vendége volt az ifjúságnak Fermaud Károly úr személyében, ki ugyan első sorban a keresztyén ifjúsági egyesületeket jött meglátogatni, de megbízásából kifolyólag átadta a külföldi Evangéliumi Keresztyén Diákegyesületek üdvözlését is a mi egyesületünknek. Másik vendége Mott János, az Evangéliumi Keresztyén Diákegyesületek Világszövetségének főtitkára volt a magyar egyesületeknek. Hozzánk ugyan nem jöhetett el, azonban egyesületünk kiküldötteivel képviseltette magát két helyen is, u. in. Sopronban, hol Mott János előadásainak meghallgatására Ruzsás Lajos, Fazekas Mihály, Balogh Imre és Siskey Imre teológusok jelentek meg, Mott János ez előadásáról Ruzsás Lajos tartott beszámolót; — Budapesten szintén voltak kiküldöttek, úgymint Ruzsás Lajos, Nádasdy Benő és Siskey Imre, a beszámolót ez alkalommal Nádasdy Benő tartotta meg.” in: A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Pápa, 1909., 120.

tükrében kell vizsgálunk, ugyanis egyfajta rejtett üzenetet hordoz magában. Valószínűsíthetően a cím utalni kíván a II. világháború eseményeire, és a korszakban felmerülő politikai, vallási, nemzetiségi kérdésekre. A tanulmányt bevezető Somerville prédikáció, a Laodíceai gyülekezethez írt levél textusával is erre utalhatott Révész.

Somerville magyarországi missziói útja volt az első, amikor a Skót Misszió moderátora meglátogatta az Osztrák-Magyar Monarchia budapesti központját. Hasonló vizitációra csak a világháború után került sor. Az utat alapvetősen missziói útnak nevezi a szakirodalom. Ezt egyik-másik kortárs beszámoló véleményét figyelembe véve felül lehet vizsgálni. Arra a kérdésre kell felelet keresni, hogy kinek a szempontjából volt az út „missziói”. A missziói út, mint az újkori protestáns egyháztörténeti fogalom ekkor még éppen formálódóban volt a magyar protestáns felekezetek képviselőinél. A magyar reformátusok között az 1860-as évektől kezdődően természetesen voltak már missziós tevékenységek, mint pl. Czelder Mártoné, vagy Rácz Károlyé és Somerville tolmácsa Szalay Józsefé. Ezen személyek tevékenysége mögött, azonban főleg az 1860-1900 közötti időszakban, teológiai értelemben teljesen mást értettek a magyar egyháziak, mint a német vagy skót teológusok. Ezen missziói tevékenységek mögött sokkal inkább az adott területen élő magyar kisebbség összefogása, támogatása és pásztorációja volt a feladat, mintsem az evangelizáció. Éppen ezért Somerville útjának minősítése missziói útként, sokkal inkább az „agg skót” és unokája szempontjából értelmezhető, mintsem a magyar hallgatókéból. Ugyanakkor ez volt azaz út, amelyről Budapestet kivéve, a felkeresett települések helyi sajtója is beszámolt, tudósított. Ezen tusosításokból pontosabb képet kaphatunk arról, miképpen fogadták Somerville-t és kíséretét, valamint evangelizációit. Ezen forrásokon keresztül lehetőség nyílt az evangelizációs alkalmakra adott társadalmi reakciókra.

A meglátogatott egyházközségek és lelkészek áttekintésekor arra lehetünk figyelmesek, hogy Balogh Ferenc (1865), Csiky Lajos (1875-1877), Kecskeméti Ferenc (1878-1880), Szalay József (1878-1880), Jurányi Gusztáv (1880-1881) és Sulyok István (1885-1886) mind a Free Church of Scotland ösztöndíjasai voltak.¹⁶⁹ Somerville magyarországi utazásakor, tehát jelentős mértékben támaszkodhatott korábban kialakult kapcsolati hálójára, azaz az egykori ösztöndíjasokra. Természetes kérdésként merül fel, hogy miért ezt a formáját választotta Somerville a hivatalos út, tehát az egyházkormányzaton keresztüli lehetőségek helyett. Ebben az esetben is csak hipotézissel

¹⁶⁹ HÖRCSIK: *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*.

élhetünk. Későbbiekben kibontásra kerülő részekben megláthatjuk, hogy azok az újítások, melyekben az előbb említett ösztöndíjasok is részt vettek, jobbra nonkonformnak tekintették az akkori egyházkormányzati tisztviselőket. Így Somerville útját jelzésértékűnek kell tekinteni, a korábbi ösztöndíjasok munkájának elismeréseként.

Sajnálattal kellett megállapítani azt a kettősséget, hogy Somerville útja, mint missziói öt számos kiadványban megemlítik, de a gyülekezettörténeti művekben a helyi sajtóforrások ellenére sem kellett fel a helytörténészek figyelmét.

3. Az 1880-as évtizedben megjelenő református sajtótermékek áttekintése

A 19. század második felének magyar református egyház- és teológiatörténetével foglalkozók egyre inkább fordulnak újra a korabeli nyomtatott sajtótermékek felé. Jelzi ezt a tendenciát az a habilitációs dolgozat is, melyben a következőt olvashatjuk; „*Koncz [Sándor] vélekedésével – a saját kutatásaim [Kovács Ábrahám, - a szerző beszúrása] során szerzett tapasztalat eredményeire is erre juttatott – egyetértek, mely szerint a liberális-ortodox vita nagyrészt folyóiratokban zajlódott le. Emiatt találóan »folyóirat teológiának« nevezni annak teológiatörténetét.*”¹⁷⁰ Az előbbi megállapítás elsősorban a „liberális-ortodox vitára” vonatkozik. A kutatómunka közben azonban egyre inkább tisztult a kép, és nemcsak az előbb említett vitára alkalmazható a „folyóirat” jelző, hanem az 1880-as évek magyar protestantizmusának teljes belső egyházi életére is. A 19. század második felére vonatkozó rendszeres teológiai kutatás tárgykörébe tartozó teológiatörténet, mellett az egyház belső életével foglalkozó egyháztörténetre és egyháztörténet-írásra is megállja a helyét a „folyóirat” jelző. Tehát, az előbbi véleményt magam is osztom azon kiegészítéssel, hogy a következőkben bemutatni kívánt folyóiratokból nemcsak a teológiatörténet rekonstruálható, hanem azoknak az 1880-as évtized belső egyházi mozgásainak a története is, melyekre vonatkozóan igen kevés primer forrással rendelkezünk. Ezen lapok alkalmasak arra, hogy a korszak egyháztörténetét mélyebben megismerjük. Somerville körútja vetette fel újra, hogy az 1880-as évek egyházi sajtótermékeit részletesebben is áttekintsük.

Mint korábban már említettük a magyar reformátusság 1880-as évtizedben megjelent kiadványait két nagy csoportba lehet osztani. Az egyházkerületek hivatalos jellegű lapjaiban igen jelentős hírlapi viták is helyet kaptak, ezektől azonban még fontosabbak az utóbbi időkig keveset hivatkozott magánkiadású lelkipásztori, azaz nem hivatalos lapok vizsgálata. A „hivatalos” lap megnevezés nem minden esetben szabatos, de ezt a jelzőt visszatekintve lehet alkalmazni az egyházkerületek lapjaira¹⁷¹, amelyeknek szerkesztői minden alkalommal az adott egyháztest magasabb pozíciójú egyházi

¹⁷⁰ KOVÁCS: *Hitvédelem*, 14-15.

¹⁷¹ „Az egyházkerületek adtak ki hivatalos jellegűnek tekinthető, majd azzá váló lapokat, amelyek részint az egyházkerületek mindennapi életével foglalkoztak, határozatok közzétételétől kezdve a különböző hírekben át az időszerű egyházi kérdések megvitatásáig, részint – a mindenkori szerkesztőktől függően – tudomány fórumokká is váltak.” CZEGLE, Imre: A református egyház időszerű sajtója, in: Barcza, József (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 245.

személyiségei közül kerültek ki, általában teológiai tanárok voltak. Ebbe a csoportba tartozó lapokat alapításuk sorrendjében a következő táblázat foglalja össze.

3. táblázat A Magyarországi Református Egyház kerületeinek hivatalos és hivatalos jellegű lapjai az 1880-as évtizedben

Nr.	A lap teljes neve	Alapítás éve	(Fő)Szerkesztő 1880-1890- között
1.	Protestáns Egyházi és Iskolai Lap	1842; 1858	Ballagi Mór, majd Szóts Farkas
2.	Sárospataki Lapok, a protestáns egyházi és iskolai élet köréből	1881	Mitrovics Gyula
3.	Debreceni Protestáns Lap: az egyház és iskola köréből	1881	Balogh Ferenc, Csiky Lajos
4.	Protestáns Közlöny: egyházi és iskolai hetilap, az erdélyi egyházkerület hivatalos közlönye	1882	Szász Domokos
5.	Dunántúli Protestáns Közlöny: egyházi és iskolai szaklap, Dunántúli Református Egyházkerület hivatalos közlönye	1885	Pereszlényi János
6.	Dunántúli Protestáns Lap	1890	Révész Kálmán

2. megjegyzés: A táblázat az OSZK adatbázisa alapján készült, egyéni szerkesztés

E lapok jellemzői közé tartozott a nagyformátumú megjelenés mellett a magas példányszám. Általában a vonatkozó legfontosabb állami és egyházi törvények, valamint püspöki, esperesi és gondnoki jelentések és körlevelek találhatóak meg bennük. Minthogy hivatalos fórumként jelentek meg ezen lapok az olvasók előtt, így a tartalmuk is erősen ellenőrzött volt. Természetesen a korszak szokásjogának megfelelően egy-egy sajtóvita alkalmával az eltérő nézeteket valló feleknek is próbáltak válasz, illetve viszontválaszra lehetőséget biztosítani. Bár vitákként tartjuk számon ezen írásokat, mégis látni fogjuk Somerville beszámolóihoz kapcsolódó egyik hírlapi vita mögött meghúzódó személyeskedést. A „hivatalos” lapokban megjelent vitákat, más megmaradt levelekkel való ütköztetve kirajzolódik az eddig kevésbé ismert és kutatott személyi konfliktusok, amelyek mögött a legtöbb esetben eltérő kegyességi felfogások álltak.

Kutatási szempontból a hivatalosnak tekinthető lapok jellegüknek valamint a magas példányszámnak köszönhetően általában egybekötve, jó állapotban állnak a

kutatók rendelkezésére. Az egyháztörténeti művekben ezen lapok idézettsége vitán felüli. Az egyházi sajtótörténeti munkák javarésze is ezeket a lapokat mutatja be.¹⁷²

A magánkiadású lelkipásztori, azaz „nem hivatalos” lapok közül azok kerültek a vizsgálat tárgya alá, melyek túlmutatnak egy-egy gyülekezet határain. Csupán egy-egy egyházközségnek volt ebben a korszakban lapja, ezek inkább útkeresésnek tekinthetők.¹⁷³ A kiválasztás szempontja volt továbbá, hogy mindegyik lap az 1880-as évtizedben jelent meg, ez alól csak egy kivétel van, az utolsónak bemutatni kívánt Keresztyén Evangélista, amely azonban pont az 1880-as évtized történéseivel van összefüggésben. A folyóiratok szellemiségét meghatározta a szerkesztő(k) személyisége. Ebben az esetben a szerkesztők életútjának a rekonstruálása ugyanolyan fontos lenne, mint a hivatalos lapok esetében. Erre azonban vajmi kevés a lehetőség, lásd a szerkesztők hagyatékára vonatkozó táblázatot. Ezen lapok szerkesztői az úgynevezett „hivatalos lapokkal” szemben, szinte semmilyen egyházkormányzói felelősséget nem viseltek, ugyanakkor feltehetően kiterjedt levelezésükkel és lapjaikkal jelentős véleményformáló erőnek tekinthetők. Ismerünk arra vonatkozó példát, hogy a helyi vagy országos politikai életben részt vett egy-egy lapszerkesztő, de sohasem töltöttek be közép vagy felső szintű egyházvezetői tisztséget.

A magánkiadású lelkipásztori nem hivatalos sajtótermékeket további két csoportba lehet osztani. Az egyikbe két lap tartozik; az „*Evangeliumi Lelkesi Tár*” és a „*Gyakorlati Bibliamagyarázatok*”. Ezekben szinte és kizárólag igehirdetéseket és igemagyarázatokat találunk, tehát korabeli szóhasználattal élve a „gyakorlati lelkipásztorkodás” körébe tartozó lapok voltak. A másik nagyobb csoport sokkal színesebb, ebbe tartoznak: a „*Figyelő*”; „*Szabad Egyház*”, „*Keresztyén Népbárát*”, „*Közpapok Lapja*” és „*Keresztyén Evangelista*” című lapok. Ezekben sokkal jobban nyomon követhetők, milyen belső változások érték a magyar reformátusságot az 1880-as évtizedben, azaz milyen kegyességi szokások kerültek előtérbe és azok milyen módon jelentek meg.

Mielőtt azonban a lapok bemutatására kerülne sor, két táblázatban szemügyre vehetjük, miért is olyan szerény, esetleges a nem hivatalos lapok idézettsége. Az első táblázatban a vizsgált lapok példányaira vonatkozó adatok lettek összegyűjtve. Egyszerűen a forrásokhoz való hozzáférés, tehát az egyházi gyűjteményekben fellelhető példányok is megnehezítik a következő lapokkal való foglalkozást. A második táblázatban pedig a lapok szerkesztőinek a hagyatékát kíséreltük meg összeállítani.

¹⁷² CZEGLE: A református egyház időszakai sajtója, 243- 247.

¹⁷³ Pl. „Ménés-Györök 1874-75., Veszprém 1890.” CZEGLE: A református egyház időszakai sajtója, 245.

**4. táblázat A magánkiadású református lelkipásztori lapok alapításuk sorrendjében,
az egyházkerületi gyűjteményekben és az OSZK-ban.**

Lap neve, és főszerkesztő neve	Megjelenés	OSZK	SPRTD	DTTG Y	RGY	DNK
Figyelő	1879-1887	FM3/ 7471	VI 2550	jelzett nélkül	10-3-2	Z 22
Czelder Márton		teljes	teljes	teljes	teljes	teljes
Evangyéliomi Lelkészi Tár	1880-1888	FM3/ 8033	b. 33,392.		12-1-5	B1254s
Czelder Márton		1. évf., 1- 11. szám hiányzik	teljes, minden év	nincs	hiányokkal	teljes
Gyakorlati Bibliamagyarázatok	1881-1897	H.81.197	GYH 650		11-1-2	Z17
Garzó Gyula		teljes	minimáli s hiánnyal, lapok	nincs	teljes	teljes
Szabad Egyház	1884-1915	FM3/ 3700	g.314		1-2-1	Z 95
Rác Károly		teljes	jelentős hiánnyal	nincs	1890-1892- es év van meg, ezen kívül még néhány lapszám	jelentős hiányokkal
Keresztyén Népbarát	1886-1889	FM3/ 9805	é.140		1-2-2	Z 377
Szabó Aladár		teljes	hiányzik az 1886/10- 12. szám	nincs	Csak néhány szám	teljes
Közpapok Lapja	1889-1893	FM3/ 4309	I.376-377		1-1-2	Z 312
Péntek Ferenc		teljes	jelentős hiánnyal	nincs	1889-1890- es évfolyam, jelentős hiánnyal	lapszámok hiányozna k belőle
Keresztyén Evangelista	1892-1917	FM3/ 4300	f.118.		22-4-4	Z 310
Szalay József		teljes	1900-tól kezdve jelentős hiányokk al	nincs	jelentős hiányokkal	lapszámok hiányozna k belőle

3. megjegyzés: A lapok példányinformációira vonatkozó adatokat az adott gyűjtemény elektronikus és hagyományos katalógusainak segítségével, egyéni szerkesztéssel állítottam össze.

A fentebbi táblázatból kitűnik, hogy igen esetleges mely lap maradt meg egy-egy gyűjteményben. Általánosságban leszögezhető, hogy a „gyakorlati lelkipásztori” lapok teljesebb sorozatban őrződtek meg a többi sajtóterméknél. Ebben mindenképpen szerepet játszhatott, hogy a közölt ígéhirdetésekből és igemagyarázatokból aktív egyházpólitikai kérdésekkel nem foglalkoztak sem az írók, sem a szerkesztők. Ezen lapok teljes mértékben az adott kor elvárásainak és igényeinek megfelelő lelkipásztori segédlapoknak számítottak. Az adott esetben aktív egyházi véleményeket is közlő nem lelkipásztori lapok esetében már sokkal árnyaltabb a kép. Czelder Márton „Figyelőjét” leszámítva egyetlen egy lap sem található meg a Magyar Református Egyház által fenntartott gyűjteményeiben hiánytalanul.¹⁷⁴ Mindez magyarázata lehet annak, hogy az újkori magyar református egyháztörténet-írásban, miért marginálisan használták fel ezen forrásokat a kutatók. Az összes lapot illetően a legteljesebb gyűjteménynek az Országos Széchényi Könyvtáré bizonyult.

A lapok áttekintésekor kitűnik, hogy mindegyik szerkesztőgárda nagyon pontos adminisztrációt vezetett. Egyik-másik sajtótermék esetében még az is kitűnik, hogy a szerkesztők bővelkedtek írásokban, tehát a szerkesztőség iratai között számos fontos dokumentumra lehetne bukkanni. De! A vonatkozó lapok mindegyikére igaz, hogy a szerkesztőségi iratok nem maradtak fenn, vagy legalábbis jelenleg ismeretlen helyen lehetnek. Továbbá a szerkesztőknek sem maradt levéltári iratanyaga (ld. 5. számú táblázatot). A szerkesztők mindegyike igen aktív életet élt. Tudjuk, hogy egyik-másik lelkipásztorinak meggyűlt a problémája még az egyházi bírósággal is (ld. Czelder Márton ügye), azonban személyi levéltári hagyaték mégis csak egyedül Szalay József után maradt. A Ráday Gyűjtemény levéltárában található Szalay-hagyaték igen rossz állapotban van, és a kutatók előtt eddig alig ismert. A fond javarészt leveleket, valamint prédikáció vázlatokat tartalmaz. Az áttekintett lapokban található írásokból kitűnik, hogy igen széleskörű volt a szerzőgárda. Igaz erős baráti, rokoni szállakra is rátalálhatunk. A megmaradt, jelenleg ismert forrásokból közel sem lehetséges egy életút rekonstruálása. Igaz, mindegyik szerkesztőnek van szócikke a Zoványi-Ladányi Egyháztörténeti lexikonában, de pontos életutat egyik esetben sem tudunk rekonstruálni.

¹⁷⁴ „A Szabad Egyház évfolyamai hiányosan vannak meg a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában” CSOHÁNY, János: Rácz Károly (1842-1925) lelkipásztor élete és munkássága, in: Dankó, Imre – Küllös, Imola (szerk.): Vallási néprajz III. Módszerek és történeti adatok. Tanulmánygyűjtemény melyet tisztelettel ajánlunk dr. Újzászy Kálmán 85. születésnapjára, Budapest, 1987., 177.

Az egyházkerület hivatalos lapok esetében, mivel ott a szerkesztők teológiai tanárok, illetve egyházkerületi tisztségviselők voltak, így majdnem minden esetben jelentős levél-, kéziratári hagyatéka áll a kutatók rendelkezésére.

5. táblázat A magánkiadású lelkipásztori lapok szerkesztőinek levéltári hagyatéka

	RGYL	SPRTD	TtRTL	Dunántúl	Zsinati
Czelder Márton	nincs	nincs	nincs	nincs	nincs
Szabó Aladár	nincs	nincs	nincs	nincs	nincs
Rácz Károly	nincs	nincs	nincs	nincs	nincs
Szalay József	C/219. 4 doboz	nincs	nincs	nincs	nincs
Garzó Gyula	nincs	nincs	nincs	nincs	nincs
Péntek Ferenc	nincs	nincs	nincs	nincs	nincs

5. megjegyzés: A nevezett egyházkerületi levéltárak repertóriumainak felhasználásával készült a táblázat egyénileg szerkesztve.

3.1.1. Gyakorlati lelkipásztorkodás körébe tartozó szakfolyóiratok

Két lap tartozik e csoportba. Mindkét lapra jellemző, hogy a korszak igényeinek megfelelő igehirdetések, imák és igei tanulmányok jelentek meg bennük. A két lap hasonló jellegű célkitűzést tartott magáénak, azaz a prédikáció és istentisztelet megújítását. Hasonló formátumban jelent meg mindkét sajtótermék, ami azonnali hasznosításuk miatt elengedhetetlennek bizonyult. Az évtized hivatalos lapjaiban csak elvétve található prédikáció, így valóban hiánypótlónak nevezhető mindkét lap.

3.1.1.1. Evangéliumi Lelkészi Tár (1880)

A lap szerkesztője Czelder Márton volt, aki mellett Láng Adolf, pest megyei evangélikus esperes és Gulyás Lajos nagybányai református lelkész főmunkatársként segédkezett. A szerkesztők célkitűzése, hogy a „*protestáns szószékeink hatását, evangéliumi szellemben írott s a kor és művelődés előhalódottságát szem előtt tartó egyházi beszédekkel előmozdítsuk. Mi éppen nem vagyunk azon nézetben, hogy prédikáció irodalmunk, belső*

becsre nézve, túlságosan gazdag, s ekként ilyes gyűjtemény nem bír a szükség jogosultságával. Sőt inkább újabb és újabb egyházi beszédgyűjtemény kiadása, úgyszólván, napi szükség.”¹⁷⁵ E cél megvalósításának szolgálatába állították a lapot. Az első évfolyamban jóval több igehirdetés jelent meg a szerkesztőktől, mint majd a későbbiekben. Az első évfolyam esetében is, de a második évtől egyértelműen jelentkezett az a szerkesztői elv, mely az egyházi évhez igazította a prédikációkat és imákat. Az ünnep- és vasárnapi prédikációk mellett kauzális igehirdetések is helyet kaptak a lapban,¹⁷⁶ csakúgy, mint pl. imádság március 15-re.¹⁷⁷ Átlagosan egy prédikáció 5-8 lapnyi hosszúságú volt. Új tűnik a lap számainak áttekintése után, hogy a szerzők a szabad textusválasztás elvét követték. Ebből következően egyes bibliai történetekről több prédikációt is találhatunk a lapban (pl. Zákéus története).¹⁷⁸ Az első nyolc évfolyam esetében általában minden prédikáció után az író nevét és/vagy szolgálati helyét is közölték, ez az utolsó évfolyamnál változott; „Kik írták ezen évfolyam egyes beszédeit, azt nem közöljük, hogy a szigorú bírálatnak a nevekkkel útját ne álljuk. Az egyes beszédek szerzőinek nevét a jövő év folyamán közöljük. Addig várjunk türelemmel.”¹⁷⁹ Sajnos a tizedik évfolyam már nem jelent meg. Ennek okáról, okairól nem találunk információt a lapban, így már sohasem fog kiderülni, kik is írták azokat az igehirdetéseket, melyek az „Evangéliomi Lelkészi Tár” kilencedik évfolyamában jelentek meg. Az, hogy az utolsó évben a prédikációk név nélkül jelentek meg, igen komoly törésvonalakra enged következtetni. Feltehetően személyeskedés állt ezen anonimizálás hátterében.¹⁸⁰ Pontosabban azonban nem tudunk, mindez csak feltételezés. A szerkesztők nemcsak kortárs szerzők prédikációit adták közre, hanem korábbi korok prédikációit is, így többek között Révész Imre néhány beszédét is.

Az „Evangéliomi Lelkészi Tár”-ban mintegy 571 különféle prédikáció és imádság jelent meg. Évfolyamonkénti mintegy 58-77 közléssel (ld. 6. táblázat), amely mindenképpen figyelemreméltó.

¹⁷⁵ Szerk.: Az „Evangéliomi lelkeszi tár” olvasóinak üdvöt! in: *Evangéliomi Lelkészi Tár*, 1/1 (1879), 1.

¹⁷⁶ Később feltehetően az igényeket figyelembe véve külön tematikus kauzális igehirdetési köteteket jelentettek meg úgy, mint; *Evangéliomi lelkeszi tár gyászbeszédre*, szerk.: Czelder Márton, Nagybánya, 1883.

¹⁷⁷ N.N.: Imádság március 15-re, in: *Evangéliomi Lelkészi Tár*, 2/4-5 (1881), 160-162.

¹⁷⁸ A jézust látni óhajtó Zákéus példája, Zákéus, in: *Evangéliomi Lelkészi Tár*, 2/2 (1881), 40-46.

Zákéus mint az igaz megérés példája, in: *Evangéliomi Lelkészi Tár*, (1888), 169-175

¹⁷⁹ CZELDER, Márton, Lelkésztársaimhoz, in: *Evangéliomi Lelkészi Tár*, 1/8 (1888), old. nélkül

¹⁸⁰ A PEIL-ben igen komoly tartalmi kritika jelent meg; KENESSEY, Béla: Evangéliomi lelkeszi tár. Ünnepi és közönséges egyházi beszédek. Szerkeszti és kiadja Czelder Márton, elébb hittérítő, jelenleg kecskeméti lelkesz. Kilencedik évfolyam. 1888. Kecskemét. 408. nagy °8 l. Ára 3 frt. Könyvismertetés, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 32/6 (1889), 172-177.

6. táblázat: Evangyéliomi Lelkeszi Tár-ban megjelent prédikációk számának alakulása 1880-1888 között

Évfolyam	Megjelenés éve	Prédikációk száma
1.	1880	77
2.	1881	59
3.	1882	63
4.	1883	64
5.	1884	62
6.	1885	63
7.	1886	59
8.	1887	58
9.	1888	66
Összesen		571

6. megjegyzés: Evangyéliomi Lelkeszi Tár éves tartalomjegyzékeinek felhasználásával, egyéni szerkesztés.

Amennyiben a lapban megjelent prédikációkat statisztikai eszközök segítségével továbbfelemezünk, akkor kiderül, hogy a rendelkezésre álló 571 szöveg közül 505-nek lehetett a szerzőségét megállapítani. A prédikációk és imák összesen 94 szerző között oszlanak meg. Mind a két nagy protestáns felekezet lelkészeit megtalálhatjuk az írók között, de a reformátusok túlsúlya vitán felüli (73 ref. - 21. ev.). Megállapítható továbbá, hogy a tizenegy legtermékenyebb szerzőtől, mintegy 281 írás található meg a lapban, tehát a lapban megjelent prédikációk több mint a fele egy elég szűk kör tollából jelent meg. A szerzők többsége kortárs lelkész illetve egyetemi tanár volt, de öt korábbi lelkész tizenegy írását is megtalálhatjuk a lapban, melyek között egy Martensem seelandi püspöké volt. Ebből következően a korabeli prédikációk jellegzetességei jobbra tetten érhetők ebben a sorozatban.

A homiletika történeti alaplátványok és kutatások eddig alig foglalkoztak azoknak a szerzőknek a munkásságával, akik javarészt e lapban megjelent prédikációk többségét írták. A korszakban viszonylag sok prédikációs kötet jelent meg, melyek mellett a sokszerzős folyóirat egyfajta változatosságot képviselt. Kevés adattal rendelkezünk arról, hogy milyen gyakran és mi módon használták e folyóiratot a lelkészek. Példa lehet az a gyűjteményes kötet, mely a Ráday Gyűjtemény 12-1-5 jelzete alatt található. A táblalaboritón szereplő bejegyzésből tudjuk, hogy az „*Szekeres Mihály könyvei*” közé tartozott egykor. Nagy valószínűséggel a kötet tulajdonosa megegyezik az alábbi táblázatban szereplő Szekeres Mihállyal, tehát a lap egyik szerzőjével. Ez a kötet több

évfolyamból összeválogatott prédikációkat tartalmaz. A nyomtatott szövegben gyakran lehet ceruzával történt bejegyzéseket, javításokat, átírásokat, esetenként pedig dátumot, vagy dátumokat találni, melyek az elmondásukra vonatkozhatnak. A válogatás teljesen esetleges. Nem lehet belőle egyik vagy másik szerző jelentőségére, kedveltségére következtetéseket levonni. Joggal feltételezhetjük, hogy egyes lelkészek saját ízlésüknek, kegyességi irányuknak megfelelő válogatásokat állítottak össze. Hasonló kötetek fellelhetősége teljesen esetleges.

Különbféle témájú szépirodalmi vagy tudományos művek írására vonatkozó pályázatokról vannak ismereteink. Az „*Evangeliumi Lelkesi Társaság*” szerkesztői az 1887-es évben egy prédikáció írói pályázatot hirdettek meg, ami novum a korszakban. A pályaművek, tehát a prédikációk bírálati szempontjait sajnos nem lehet rekonstruálni, de egy PEIL tudósításból tudhatjuk, hogy;

„Jelentés az »Evangeliumi lelkészi társaság« számára beküldött pályázatokra vonatkozólag. Van szerencsém értesíteni pályaműveket beküldött lelkésztársaimat, hogy főt. Filó Lajos, nt. Láng Adolf, nt. Garzó Gyula és nt. Gulyás Lajos lelkész társaim bírálatához a magamét is kapcsolva pályadíjakat nyertek: Lévay Lajos¹⁸¹ sárkeresztúri, Berki József zaláti, Sántha Károly sárszentlőrinci, Margócsi József losonci, Biki Károly györgyteleki lelkésztársak. A többi művek beküldőinek zárt levele felbontatlanul megsemmisítettén: felhívatom pályázó lelkésztársaim, miszerint levelező lapon, vagy zárt levélben szíveskedjenek tudatni, megnevezve műveiket, hogy a lelkészi társaság kilencedik évfolyama számára átengedik-e műveiket? Melyekből lehető simitással a jobbakat szívesen közlendem. Minden pályamunkát átolvasván, kötelességem lelkésztársaim figyelmét felhívni, miszerint a Bibliát behatóan tanulmányozni, annak mélységét búvárolni igyekezzenek.»¹⁸²

¹⁸¹ Lévay Lajos (Felsőbánya, 1851. szept. 8. – Bicske, 1925. júl. 27.) ref. lp., esperes – Gimnáziumi tanulmányait a Máramaroszi Református Gimnáziumban végezte, majd 1871-1875 között Budapesten teológiát tanult. 1875-76-ban Salzburgban tanult, majd 1876-77-ben Edinburghban a Free Church of Scotland ösztöndíjasa volt. 1878-1880 között Török Pál püspök mellett segédlelkész, majd 1880-tól Sárkeresztúron választott lelkész. Később pedig Bicskei lelképásztor. 1889-ben a vértessaljai egyházmegye főjegyzőjévé választották, majd 1890-ben tanácsbírájává és esperesévé. 1896-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület egyik aljegyzőjévé választották meg. Forrás: N.N.: Halálhírek, in: *Dunántúli Protestáns Lap*, 36/31-32 (1925), 92.

¹⁸² CZELDER, Márton: Jelentés az »Evangeliumi lelkészi társaság« számára..., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/10 (1888), 318.

Mindez csak tovább erősíti a magyar református történeti homiletikai kutatásokban rejlő eddig kiaknázatlan lehetőségeket. Hiszen a pályadíjat nyert lelkipásztorok igehirdetői és pásztori munkájuk eddig kevésbé kutatott témák közé tarozik. A nem hivatalos lapok szerkesztőinek közös munkájára utal ugyanakkor, hogy a Garzó Gyula „Tizenhárom egyházi beszéd, illetőleg pályamunka bírálata” a „*Figyelőben*” jelent meg.¹⁸³

Korábban már megemlítésre került, hogy a folyóirat adminisztrációja vagy megsemmisült, vagy még mindig vár arra, hogy felkutassák. A szerzők szolgálati helyének meghatározása így abban segítheti a modern kor kutatóit, hogy a lap országos lefedettségéhez adjon támpontot. Az adatokból kitűnik, hogy mindkét nagy protestáns felekezet valamennyi egyházkerületének lelkészei írtak a lapba. Így semmiképpen sem tekinthető regionálisnak a sajtótermék. A szerzők összeállításakor 16 esetben nem lehetett megállapítani, hogy mely egyházmegyében és/vagy egyházkerületben szolgált a vizsgált lelkipásztor. A fennmaradó 76 lelkész feléről lehetett megállapítani, hogy valamelyik a Tiszántúli Református Egyházkerület területén lévő egyházközségben szolgált.

7. táblázat Evangéliumi Lelkeszi Tár cikkeinek írói 1880-1887

Név	db.	Szolgálati hely	Felekeze t	Egyházmegye	Egyházkerület	
Ádám Kálmán	1	Vezseny	ref.	Kecskeméti	DM	1.
AMICUS	1					2.
Bányai Sándor	3	K-tarcs	ref.			3.
Barla Szabó József	7	Visonta	ref.	Belső-Somogy	DM	4.
Bencsik István	1	Nagy-Palád	ref.	Nagybányai	TT	5.
Berki József	4	Zaláta	ref.	Felsőbaranya	DM	6.
Biki Károly	3	Györgytelek	ref.	Szatmári	TT	7.
Böszörményi Károly	12	Málcza	ref.	Felső-Zempléni	TI	8.
Czelder Márton	34	Kecskemét	ref.	Kecskeméti	DM	9.
Czinke István	1	Erdőbénye	ref.	Alsó-Zempléni	TI	10.
Csiky Lajos ¹⁸⁴	2	Debrecen	ref. t.	Debreceni	TT	11.
Csiskó János	3	Kassa	ev.	6 szab. ¹⁸⁵	Tiszai	12.
D.J. [Dobos János]	2		ref.			13.
Dobos János	3	Cegléd	ref.	Kecskemét	DM	14.

¹⁸³ GARZÓ, Gyula: Tizenhárom egyházi beszéd, illetőleg pályamunka bírálata, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, (1887), 457-469.

¹⁸⁴ A táblázat összeállításakor nehézséget jelentett, hogy egyes lelkipásztorok nem gyülekezeti szolgálatot láttak el, hanem oktatók voltak. Az ilyen esetekben a felekezet jelölése után t.-vel jelöltem az illető státuszát. Egyházmegyei besorolásukat pedig a területileg illetékes egyházmegyébe tettem.

¹⁸⁵ 6 szab. – Hat szabad királyi városi esperesség a Tiszai Evangélikus Egyházkerületben

Doma Gyula	1	Kisújszállás	ref.	Heves-Nagykunság	TT	15.
Dombi Lajos	2	Nagyvárad	ref.	Bihari	TT	16.
Endreffy János	1	Domony	ev.	Pest ¹⁸⁶	Bányai	17.
Fábián Mihály	2	Harkány	ref.	Felső-Baranyai	DM	18.
Farbaky József	15	Nyíregyháza	ev.	Hegyaljai ¹⁸⁷	Tiszai	19.
Fejér Gyula	7	Pürlereczi	ev.			20.
Fekete Gyula	5	Gyoma	ref.	Békés-Bánáti	TT	21.
Filó Lajos	4	Nagykörös	ref.	Kecskeméti	DM	22.
Fördös Lajos¹⁸⁸	5	Kecskemét	ref.	Kecskeméti	DM	23.
Gál Péter	1	Sárköz	ref.	Nagybányai	TT	24.
Garzó Gyula	9	Gyoma	ref.	Békés-Bánáti	TT	25.
Gergely Károly	1	Krassó	ref.	Nagybányai	TT	26.
Görömbei Pál	2	Halábor	ref.	Beregi	TT	27.
Görömbei Péter	2	Nagykálló	ref.	Felső-Szabolcsi	TT	28.
Gulyás Lajos	18	Nagybánya	ref.	Nagybányai	TT	29.
Guylás Benő	1	Hejőpapi	ref.	Alsó-Borsodi	TI	30.
Gyenizse Antal	1	Kecskemét	ref.	Kecskeméti	DM	31.
Győry Vilmos	6	Budapest	ev.			32.
Halka Sámuel	4	Kadarkút	ref.	Belső-Somogy	DT	33.
Harsányi Sándor	3	Túrkeve	ref.	Heves-Nagykunsági	TT	34.
Hering Lajos	2	Nemesdömölk	ev.	Kemenesaljai	DT	35.
Hetessy Viktor¹⁸⁹	1		ref			36.
Hönel János György	1	Mühlenbach	ev	Szepesi, 13 városi esperesség	Tiszai	37.
Hörk József	3	Eperjes	ev. t.	6 szab.	Tiszai	38.
Illyés Bálint	2	Kisújszállás	ref.	Heves-Nagykunsági	TT	39.
Jezsovcics Pál	5	Cinkota	ev.	Pest	Bányai	40.
Kecskeméti Ferenc	1	Békés	ref.	Békés-Bánát	TT	41.
Kiss Ádám,	1	1825. aug. 21.	ref.			42.
Koncz József	1	Marosvásárhely	ref. t.	Püspöki	Erdély	43.
Könyves Tóth Kálmán	12	Debrecen	ref.	Debreceni	TT	44.
Kulifalvi Zsigmond	1	1796-1868	ref.			45.
Kupai Dénes	19	Runya	ref.	Gömöri	TI	46.
Láng Adolf	19	Tápiószentmárton	ev.	Pesti	Bányai	47.
Láng, Ad, ford. Dr. Martensem,	1		ev.	Pest	Bányai	48.

¹⁸⁶ Pest – Pestmegyei esperesség, a Bányai Evangélikus Egyházkerületben

¹⁸⁷ Hegyaljai esperesség a Tiszai Evangélikus Egyházkerületben

¹⁸⁸ Fördös Lajos, mivel 1884-ben elhunyt így a címtárban már nem került feltüntetésre, de még életében jelentek meg prédikációi, így mindenképpen felvettem a táblázatba.

¹⁸⁹ Hetessy Viktor kimaradt a címtárból. A Zoványi-Ladányi egyháztörténeti lexikon

seelandi püspök						
Láposy János	1	Tiszaeszlár	ref.	Alsószabolcs-Hajdúvidéki	TT	49.
Lévay Lajos	11	Sárkeresztúr	ref.	Vértessaljai	DM	50.
Lukács Ödön	7	Nyíregyháza	ref.	Felső-Szabolcsi	TT	51.
Medgyes Lajos	11	Deés	ref.	Püspöki	Erdélyi	52.
Módra Imre	1	Kecskemét	ref.	Kecskemét	DM	53.
Molnár Sámuel	30	Vámosladány	ref.	Barsi	DT	54.
Nagy Imre	11	Ugra	ref.	Nagyszalontai	TT	55.
Nagy Lajos	27	Magyaratád	ref.	Belső-Somogyi	DT	56.
Nagy Lajos	1	Mikepércs	ref.	Debreceni	TT	57.
Nagy Sándor	1	Ágya	ref.	Nagyszalontai	TT	58.
Németh Ferenc, néhai közli: Németh Zsigmond	4		ref.			59.
Németh Lajos	2	Szentes	ref.	Békés-Bánáti	TT	60.
Németh Zsigmond	1	Hobol	ref.	Belső-Somogyi	DT	61.
Némethy Lajos	3	Debrecen	ref.	Debreceni	TT	62.
Peterdy Károly	1	Barabás	ref.			63.
Polgár János	1	Meszléni	ev.	Vasi közép ¹⁹⁰	DT	64.
Rácz Károly	4	Szapáryfalva	ref.	Békés-Bánáti	TT	65.
Rácz Miklós	1	Kunhegyes	ref.	Heves-Nagykunsági	TT	66.
Révész Bálint	4	Debrecen	ref.	Debreceni	TT	67.
Révész Mihály¹⁹¹	2		ref.			68.
S. Szabó József	1		ref.			69.
Sánta Károly	1	Sárszentlőrinc	ev.	Tolna-Baranya-Somogyi	DT	70.
Sárkány Sámuel	3	Pilis	ev.	Pest	Bányai	71.
Sylvester Domokos	2	Vízakna	ref.	Nagyszebeni	Erdélyi	72.
Szabó József	21	Szalonna	ref.	Felső-Borsodi	TI	73.
Szarka József	1	M.szigeti	ref.	Máramaros-Ugocsi	TT	74.
Szekeres Mihály	5	Takács	ref.	Pápai	DT	75.
Szél György	7	Avasújváros	ref.	Nagybányai	TT	76.
Szentimrei Kocsis Ferenc	6	Nyírmedgyes				77.
Szentkúti Károly	2					78.
Szilády János	1	Magyarfeketehely	ref.	Alsóbaranya-Bácsi	DM	79.
Szilágyi Márton	1	Füzesgyarmat	ref.	Békés-Bánáti	TT	80.
Sztehlo András	1	Losonc, Budapest	ev.	Pest	Bányai	81.
Takács Károly	5	Tiszaabád	ref.	Heves-	TT	82.

¹⁹⁰ Vasi közép – Vasi közép eszeresség a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületben

¹⁹¹ Révész Mihály-ról nincs adat a névtárban.

				nagykunsági		
Tantó János	1	Nagykajdács	ref.	Tolnai	DM	83.
Tatay Imre	2	Székesfehérvár	ref.	Mezőföldi	DT.	84.
Tegze László	1	Verbőz	ref.	Máramaros- ugocsa	TT	85.
Terhes Barna	1	Sárospatak	ref.	Alsó-zempléni	TI	86.
Thébusz János	1	Zólyom	ev.	Zólyomi	Bányai	87.
Thomay József	41	Szeged	ev.	Békési ¹⁹²	Bányai	88.
Thomori Szabó Sándor	1	?,? - 1868	ref.			89.
Thury Etele	2	Szentgál	ref.	Veszprémi	DT	90.
Tolnai József	1	Bönye				91.
Tomka Károly	2	Hertelendyfalv a	ref.	Békés-Bánáti	TT	92.
Varga Lajos	6	Majtis	ref.	Szatmári	TT	93.
Vásárhelyi Zsigmond	1	Zilah	ref.	Szilágy- szolnoki ¹⁹³	Erdély	94.

4. megjegyzés: Evangyéliomi Lelkeszi Tár 1880-1887 közötti számainak felhasználásával, egyéni szerkesztés. A lelkészek szolgálati helyének beazonosítása a következő névtárak felhasználásával történt; A Magyarországi Ev. Ref. Egyház egyetemes névtára az 1885. évre. szerk. Tóth Sámuel, Debrecen, 1887.; A Magyarhoni ág. hitv. Evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára 1885. évben, szerk.: Haan Lajos, Budapest, 1885. Félkövérrel azok a sorok vannak megjelölve, akikre vonatkozó adatokat nem az előbb említett névtárakból származnak, hanem más bibliográfiai műből, elsősorban Zoványi-Ladányi: Egyháztörténeti lexikonából. Az egyházmegyék és kerületek határát a korabeli felekezeti közigazgatási tagolást követik.

3.1.1.2. Gyakorlati Bibliamagyarázatok (1881)

A Gyakorlati Bibliamagyarázatok című lap, hasonló célokat vallott magáénak, mint az Evangyéliomi Lelkeszi Tár. A megvalósítást azonban másképpen képelték el a szerkesztők, amit a lap beköszöntőjében a következőképpen fogalmaztak meg;

„felhívásunkban, oly írásmagyarázatot ígértünk, amely kizárólag gyakorlati, vagyis, a melyben a szent Biblia, illetőleg egyelőre ennek szabadon választott egyes könyvei versről-versre, összefüggő sorrendben és olya alkalmazásokkal kapcsolatban magyaráztnak, melyek a jelenkor sok tekintetben kedvezőtlen viszonyai közt élő hívek szellemi érütései megfigyelve igyekeznek kielégíteni az Úr beszéde hallgatásának éhségét és szomjúságát, még pedig – eltekintve a

¹⁹² Békési – Békési egyházmegye a Bányai Evangélikus Egyházkerületben

¹⁹³ Szilágy-szolnok – Szilágy-szolnoki egyházmegye az Erdélyi Református Egyházkerületben

*messze távolban levő tulajdonképi céltól, pusztán csak azon indokból, hogy anyagot gyűjtsünk, a teljes bibliát valamikor feldolgozó nagy vállalathoz”.*¹⁹⁴

Az 1881-1897 között megjelent lapot mindvégig Garzó Gyula szerkesztette, amelynek főmunkatársai voltak Könyves Tóth Kálmán lacházai és Barakonyi Kristóf bölönyi lelkészek. A lap címválasztása egyértelmű. Igaz a „bibliamagyarázatok” kifejezés több kortárs kiadvány esetében feltűnt. A rendelkezésre álló adatok ismeretében nem meglepő, hogy a folyóirat egyik szerkesztőjétől Barakonyi Kristóftól már 1877-ben illetve 1880-ban jelent meg „Bibliamagyarázatok a szószéken s függelékül néhány egyházi beszéd” című kötetek.¹⁹⁵ Ebben az esetben a „bibliamagyarázat” kifejezés inkább egy laza, a szerző személye miatt összekötött igemagyarázatokot jelölt. A lap újdonsága, tehát rendszerességében és az egész Szentírásra kiterjedő voltában keresendő.

A bibliamagyarázatok az első három évfolyam esetében javarészt a lap munkatársai készítették el, illetve közöltek néhányat id. Révész Imre és Hetényi János prédikációi közül. Az első évben négy alkalommal, tehát háromhavonta megjelenő lapban prédikációk és igetanulmányok – a korabeli exegézis színvonalának megfelelően, - kaptak helyett. A korszakban bevett szokás volt úgynevezett adoptációs igehirdetések közlése, ami egyes igetanulmányokat német, angol vagy francia nyelvű szerzők munkáiból fordítottak és/vagy írtak át.¹⁹⁶ Az igényeknek megfelelően a lap a második évfolyamtól kezdődően, már évi hat füzetben, tehát kéthavonta jelent meg. Az első évfolyam tapasztalatait a szerkesztők a következőképpen fogalmazták meg;

„A jövő 1882-ik év folyamán január hó 1-től kezdve, több irányból jött felkérésre tetemesen megnagyobbítjuk a vállalatot, melynek folyamán minden két hóban egy-egy 4 és fél, kedvező pártfogoltatás esetében pedig 5 nagy ívre terjedő füzet fog megjelenni, az eddighez hasonló, sőt valamivel még célszerűbb alakban. És nagy súlyt fektetünk a rögtöni használhatóságra is, a mennyiben t.i. egy ó- és újtestamentumi könyvből, annyi magyarázatot adunk, mindig előre és

¹⁹⁴ Szerk.: Üdv az olvasónak!, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1/1 (1881), 1.

¹⁹⁵ BARAKONYI, Kristóf: *Bibliamagyarázatok a szószéken s függelékül néhány egyházi beszéd I.*, Miskolc, 1877.; BARAKONYI, Kristóf: *Bibliamagyarázatok a szószéken s függelékül néhány egyházi beszéd II.*, Miskolc, 1880. A kötetet ismertette: SZENTKÚTI, Károly: Barakonyi, Kristóf: *Bibliamagyarázatok a szószéken s függelékül néhány egyházi beszéd II.*, Miskolc, 1880., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 23/42 (1880), 1355-1359.

¹⁹⁶ Id. Adoptációs prédikációk, in: PAPP, FERENC – SZETEY, SZABOLCS: *Illés lelkével*. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, L'Harmattan, 2012., 334-345.

szakadatlan folytonosságban, amennyi ünnep és vasárnap van az év folyamán.”¹⁹⁷

A vizsgált 1880-as esztendőben a lapnak a szerkesztőség tagjain kívül mintegy 17 evangélikus és református szerzője volt. A lap szerkesztőjét és a főmunkatársait leszámítva a következő szerzőktől közölt írásokat találhatjuk továbbá; Barla Szabó Károly (Alsósegesd, ref.), Bocsor Lajos (Tengőd, ref.), Erdős József (Pancsova, ref.), F. Varga Lajos (Majtis, ref.), Földvári László (Váchartyán, ref.), Haan Lajos (Békéscsaba, ev.), Hetényi János (Ekel, ref.), Hetessy Viktor (Drávafok, ref.), Kiss Gyula (Szederkény, ref.), Koren Pál (Pitvaros ev.), Nagy Imre (Ugra, ref.), Nagy Lajos (Magyaratád, ref.), Szabó József (Drávapalánk, ref.), Szentkúti Kiss Károly (Nagypeszek, ref.), Tereh Gyula, Venétianer Sándor (Újsoóvé, ref.). A „*Gyakorlati Bibliamagyarázatok*” és az „*Evangéliomi Lelkesi Tár*” szerzőgárdája bizonyos fedést mutat, ami tovább erősíti azt az érvet, miszerint hasonló elgondolások mellett, de eltérő módon kívántak hatni a korabeli prédikációs gyakorlat megújítására.

Az első két évfolyamot követően egyre inkább az a gyakorlat alakult ki, hogy egy szám, egy bibliai könyv magyarázatára fókuszált. Ez alól egy-két kivétel történt, többek között Somerville prédikációinak közreadásának alkalmával. Tehát időnként kész prédikációk is helyet kaptak, az írások többsége ugyanakkor jobbra megmaradt az igemagyarázat formájánál. A forma és a tartalom ebben az esetben szorosan összekapcsolódik, és ez a lap alapításának másik oka is;

*„Az ily írásmagyarázat, illetőleg igehirdetésnek, különösen nagy jelentősége van éppen korunkban, midőn – míg egyrészt a vallás és egyházellenes irány, ingadozó és kapkodó bölcselkedéseivel zavarja Krisztus híveit: addig másrészt a nazarenismus bár tévúton járó szöveghűségével, de látszatát tekintve mégis írásmagyarázatával üt rést imitt-amott hallgatóink sorain. Mi megfigyeltük a nazarénusokat, s igyekeztünk komolyan bepillantani borongó lelkük világába. És azt tanultuk, hogy az ő írásmagyarázatszerű igehirdetési modorukban van az a varázshatalom, amely megzavart bennünket.”*¹⁹⁸

¹⁹⁷ Szerk.: Előfizetési felhívás, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1 /4 (1881), 179.

¹⁹⁸ Szerk.: Üdv az olvasónak!, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1/1 (1881), 2.

A lap szerkesztői, az alapítás másik okának nazarénus mozgalom és a baptisták megjelenését tartotta.¹⁹⁹ Erről a nazarénusok magyarországi történetét bemutató szerzők is tájékoztatnak.²⁰⁰ Továbbá a „Vallási mozgalmak a Dél-Alföldön az újkorban” tanulmány írója is rámutatott, hogy a korabeli szektákkal újabb vallásgyakorlási formák jelentek meg,²⁰¹ melyekre az egyik válasz volt a gyakorlati bibliamagyarázat. Szorosan összefügg a forma és tartalom. A szerkesztő által jegyzett; *„Miképpen készítsük elő a gyülekezetet, arra nézve, hogy jó siker biztos kilátásával kezdhessük meg a templomi bibliamagyarázatot?”* cikkben számos olyan utalást találhatunk, melyek a korabeli vallásosság megértéséhez adhatnak támpontot;

„Liturgiája a templomi bibliamagyarázatoknak nálunk következő: 1, alkalmi előima, oly terjedelemben és tartalommal, hogy a szokásos reggeli könyörgések főbb eszméi is benne legyenek; 2, a magyarázandó szöveg felolvasása; 3, a magyarázat; 4, az úri ima, s eshetőleg ezt megelőzőleg a betegekért való imádkozás; 5, a gyülekezet megáldása. Ez különben a helyi körülmények szerint módosítható.

*A bibliának a magarázó lelkész előtt állandóan nyitva kell maradni, s a magyarázás alá felvett versek, és versrészletek is, sohasem könyv nélkül mondandók, hanem mindenkor a kézbe felvett bibliából olvasandók fel. Ebben tünteti fel a lelkipásztor láthatólag is, hogy bibliát magyaráz, s a szent forrással magát állandó összekötetésben tartja.”*²⁰²

Mivel az előbbi idézet a lap második évfolyamából származik, így jogosan feltételezhetjük, hogy az új formával való ismerkedésre, megismertetésre vonatkozik. Az első bekezdés az alkalom formájára külső rendjére vonatkozik. Többé kevésbé később is ez a liturgiai rend lett az úgynevezett írásmagyarázatos igehirdetés formája. Így a forma megjelenése, majd későbbi továbbélése között feltételezhető egyfajta külső gyülekezeti igénynek a megjelenése, mely a korabeli dél-alföldi szekták megjelenésére vezethető

¹⁹⁹ „Néhány héttel ezelőtt, egyházi irodalmunk egyik kitűnőségétől vettünk levelet, melyben így ír a többek között: Ezerszámra szórják traktatájaikat a baptisták (most ezt a nevet kezdik fölvenni a magyarországi nazarénusok) s meg kell vallani némelyik igazán talpraesett, ügyes, érvei nem a legutolsók. Barátom! Én ennek a felekezetnek Magyarországon jövőt jósolok.” Szerk.: Előfizetési felhívás, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1/4 (1881.), 178.

²⁰⁰ KARDOS, László – SZIGETI, Jenő: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*, Budapest, 1988

²⁰¹ KÓSA: *Vallási mozgalmak*, 185.

²⁰² N.N.: *Miképpen készítsük elő a gyülekezetet, arra nézve, hogy jó siker biztos kilátásával kezdhessük meg a templomi bibliamagyarázatot?* in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 2/1 (1882), 1-3.

vissza. A második bekezdés viszont a lelkészre illetve prédikációs szokásokra enged következtetni. A 19. század második felének prédikációs gyakorlatáról elvétve állnak rendelkezésünkre adatok, legalábbis erre is utalhat az idézet második bekezdése. Ugyanakkor pontosan Somerville dél-alföldi útjának beszámolóinak írói arról számoltak be, hogy az agg skót prédikátor gyakorlati bibliamagyarázatot tartott hallgatóinak. Valószínűleg ezért is lehetséges, hogy mind a református, mind a korabeli szekták történetével foglalkozó munkákban hasonlóan fontos szerepet kaptak ezen alkalmak.

A Gyakorlati Bibliamagyarázat az Evangyéliomi Lelkeszi Lappal ellentétben nem jelentetett meg külön kiadványokat, kivéve Somerville igehirdetéseit, amelyek a lap mellett különlenyomatban is hozzáférhetővé tettek.²⁰³ Ezen különlenyomatok sorsáról kevés információ áll a kutatók előtt.

3.1.2. Az 1880-as évek magánkiadású lelkipásztori lapjai

A gyakorlati lelkipásztori szakfolyóiratoktól eltérően az 1880-as évtized nem hivatalos jellegű református egyházi sajtótermékeiben számos olyan tudósítás, vélemény, közlemény található, amelyekből mélyebben, színesebben megismerhető az adott korszak. Általában a hivatalos fórumokban megjelent véleményektől eltérő érvek is megjelenhettek ezen orgánumban. Mint arra korábban már utaltunk ezen folyóiratok szerkesztőinek hagyatékait jelenleg jobbára ismeretlennek kell tekintenünk, nem is említve nehézkes példányhozzáférést a lapokhoz. A szerkesztők életútjainak rekonstruálásakor továbbra is ezen sajtóforrások a legjobbak arra, hogy lapokban közölt cikkekből, véleményekből következtessünk teológiai, egyházszerkezeti nézeteikre. A nem hivatalos lapok szerkesztőinek életútjában többnyire közös, hogy mindannyian rövidebb vagy hosszabb ideig missziói lelkészi szolgálatot is végeztek. A misszió fogalmának meghatározása az 1880-as évtizedben jelentősen formálódott, kontextualizálódott. Ennek hátterében természetesnek kell venni az akkori német, és skót teológiában mind jelentősebbé váló kül- és belmissziós irányzatokat. Az utóbbi évek kutatásai jelentősen finomították eddigi ismereteinket az előbb említett teológiai fogalmak magyar teológia- és egyháztörténeti meghatározásakor, ugyanakkor pontosan az adott korszakra

²⁰³ Dr. Somerville két missziói beszéde, ford.: Révész Mihály, Mezőtúr, 1888. Ezen kötet címe a Szinyei lexikonban tévesen van feltüntetve: „Dr. Somerville hét missziói beszéde.” in: Révész Mihály in: Szinyei, József: Magyar írók élete és munkái, 11. kötet, Horánszky Viktor, Budapest, 1906. (reprint, 1980-1981), 894.

vonatkozóan eddig nem készült mélységi teológiai történelmi kutatás.²⁰⁴ Anélkül, hogy a nyugat-európai protestáns teológiai illetve a magyar értelmezés közötti különbségeket vizsgálnánk, érdemes a missziói lelkészek státuszára koncentrálni a teológiai érvek helyett. Erre azért van szükség, mivel a legtöbb esetben bármennyire is haladó gondolatokat adtak közre a magánkiadású lelképásztori lapokban, azok mögött jelentős egzisztenciális kérdések keresendők. A Monarchia területén megjelent missziói gondolat egyfajta támogatást kapott az egyházigazgatástól, azzal, hogy létrehozták a missziói lelkészi állásokat. Ezen szolgálat anyagi fedezetét kezdetben a közegyház, majd részben az állam, később esetleg az újonnan szerveződött egyházközösségek tagjai, valamint egyéb támogatásokból álltak össze. Az ebben az időszakban kialakított lelkészi besorolásokat figyelembe véve, kitűnik, hogy a missziói lelkészek megítélése igen szerény volt. A korabeli református egyház sajtóorgánumait, valamint a szerkesztők helyzetének és megítélésének figyelembevételével minden esetben fel kell tenni a következő kérdéseket: mi célból alapítottak egy lapot. Vajon a szerkesztő célja között szerepelt-e helyzetének bemutatása, azaz felhívni a figyelmet a missziói lelkészek viszontagságos helyzetére? Milyen összefüggés mutatható ki a szerkesztők tanulmányi, szolgálati tevékenysége és a misszióban betöltött szerepük között? Mi lett volna abban az esetben, ha a folyóiratok szerkesztői a korszakban elfogadott lelkészi státusszal rendelkeztek volna, és nem missziói lelkészi megbízással? Alapvetően a magyar reformátusok által szórványosan lakott területeken szolgáló lelkészek voltak a missziói lelkészek. Rácz Károly és Szalay József esetében mindenképpen mérlegelendő szempont lehet, hogy nem anyaegyházközösségben szolgáltak, hanem missziói egyházközösségekben. Ebből adódóan nyilvánított lehetőségük arra, hogy lapszerkesztést vállaljanak. Továbbá a perem vidékeken végzett szolgálatokból adódó tapasztalataik jelentősen eltérhettek az akkori hivatalos egyházi vélekedésektől.

3.1.2.1. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő (1879)

Az 1879-ben alapított „Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő”, több szempontból is a korszak példaértékű sajtó vállalkozásának tekinthető. A lap létrejöttének háttérében egyértelműen Révész Imre (1826-1881) „Figyelmezőjének” megszüntése (1878) áll; „*A magyar protestáns egyház öntudatának fenntartása, s jogai és*

²⁰⁴ SÍPOS: Kérjétek az aratás. 32-50.

szabadságának érdekében, oly szilárd jellemmel és haszonnal működött egykori „Sárospataki füzetek” s az annak nyomán indult, s nemes pályát futott „Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező” az elvek védelmezésében, mint iránymutató áll előttünk”.²⁰⁵ Ennek megfelelően a két lap szerzőgárdája között jelentős átfedés mutatható ki. A szerzők között többen azonban csak álnév alatt publikáltak ekkor még a lapban (pl. Thury Etele). Később az 20. század elején fedik fel magukat először az álnéven írók. Természetesen kérdésként vetődik fel, a miért álnévvel publikáltak, főleg a pályájuk elején álló szerzők a lapban. Feltételezhető az álnevek használata a más egyházi tisztségviselők által is olvasott lapokban megjelent véleménynyilvánítások, vagy csak megjelenés a későbbi előrejutás, vagy éppen vélt retorzió miatt történhetett. Ezt a véleményt bizonyítani ma már lehetetlen, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni. A „Figyelőt” Czelder Márton szerkesztette, akinek munkásságával már többen foglalkoztak, akinek életútja a korszakban igen szokatlan. Hosszú éveken át missziói lelkészként szolgált, majd Nagybánya és Kecskemét egyházközségeiben. Munkásságának és személyének megítélése a korszakban nem volt egyértelmű. Az egyházi személyiségek és hivatalok felőli ellenállás, ami Czelder Márton tevékenységét kísérte, jelentősnek mondható. Ez is lehetett az előbb felvetett álnevek használatának hátterében.

A lap címválasztása tehát a „Figyelmező” némi magyarázatra szorul. Az 1860-1900 közötti időszakban számos olyan lap jelent meg melynek címében a „Magyar Protestáns Egyházi ...” kifejezés is megtalálható volt. Már a kortársak is csak a lapok jellemző kifejezése, vagy jelzős szerkezete után nevezték az egyes sajtótermékeket. Természetesen ezen lapelnevezések kezdetét a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”-nál kell keresni. Azonban a „Magyar Protestáns Egyházi...” lapok szerkesztői általában éppen a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”-ban közreadott a korszakban jelentősnek mondható teológiai liberalizmussal szemben határozták meg irányukat. Éppen ezért nem meglepő, hogy a „Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező” (1870-1878) utódlapjaként a „Figyelő” az 1880-as években az ortodoxiát támogató lapok közé sorolható. Továbbá a „Figyelő” név is gyakori volt az 1860-1900 közötti lapokat tekintve. Ezek közül az egyik volt a már említett Révész Imre, „Figyelmezője”, de továbbiak is voltak.²⁰⁶ Így a könnyebb megkülönböztetés miatt vagy megjelenésük helye, vagy szerkesztőjük után

²⁰⁵ CZELDER, Márton: A magyar protestáns közönségnek, üdvöt és minden áldást!, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1/1 (1879), 2.

²⁰⁶ Szépirodalmi Figyelő, 1860-1862.; Pécsi Figyelő, 1872-1900

kezdték el hivatkozni. Sokszor lehet a lapra, mint a „Czelder féle Figyelő” vonatkozó hivatkozással találkozni.

A „Figyelő” szerkezete és megjelenése végig konzekvens maradt. A lap formátuma éppen a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” felének felelt meg, mely a korszak számos kiadványának nagyságához igazodott. Az egyes lapszámok hasonló felépítésűek voltak és jól szerkesztettek voltak. Nem tudunk arról, hogy valamilyen okból kifolyólag elmaradt volna a lap megjelenése. A szerkesztési elveket Czelder Márton az első lapszámban bemutatta;

„I. Vezércikkek, az egyház és iskola, a vallásos élet és tudomány köréből. Ide tartoznak: törvényhozás, közigazgatás, egyházközség, egyházmegye, egyházkerület, konvent, zsinat, lelkész, tanító, presbitérium és egyházközség; esperes, egyházmegyei tanács, egyházmegye; Superintendens vagy püspök, egyházkerületi tanács és egyházkerület között való viszonyok, jogok, köteleességek körvonalozása; iskolai ügyek: protestáns egyetem, hittani intézetek, felsőbb és közép tanodák és gimnáziumok, népiskolák.

II. Egyházi vagy szent költészet, szónoklat, elméletileg és gyakorlatilag; az egyházi és vallásos élet köréből vett rövid elbeszélések, missziói útleírások, oly nyelven, hogy a nagy közönség is élvezettel olvashassa, s ez által is, a miben maradandó öröm van szívének, a vallás szent dolgai iránt való érdeklődését növelhesse.

III. Hazai és külföldi egyházi lap és könyvszemle. Könyvismertetések. Egyház történelemre tartozó régiségek a múltból, egyes egyházak, egyházmegyék, egyházkerületek közérdekű határozatai a jelenből. Végre a mire kiváló gondot fordítunk folyóiratunkban: a missió ügy. Belmisszió, női missió egyletek; pusztuló egyházaink megmentése, a szegény lelkészek és tanítók sorsának mikénti javítása, akár önkéntes ajánlatok, akár birtok aránylagos egyházi gyűjtésekből létesítendő közpénztárból; vándor igehirdetők lelkésszel nem bíró hit és vérrokonok közt; külföldi missiók; moldva-oláhországi missió; egyetemes magyar protestáns missió társulat; addig is, míg a magyar protestáns egyetem létre jöhetne, valamint misszionáriusokat képző osztály felállítása, hogy kelet felé tovább vihessük az evangyéliom jótéteményét.”²⁰⁷

²⁰⁷ CZELDER: A magyar protestáns közönségnek, 2-3.

Számos jelentős egyháztörténeti tanulmány illetve korabeli egyházi kritika jelent meg először ebben a lapban. A lap viszonylag hamar jelentős ismeretségre tett szert, ennek ellenére, a Czelder Márton személye körüli támadások hatására a lap 1887 decemberében megszűnt.

A lapban nem találhatóak Somerville útjára illetve útjának előkészítésére vonatkozó adatok. Feltételezhető, hogy amennyiben a „Figyelő” 1888-ban is megjelent volna, akkor a missziói útról illetve annak vezetőjéről számos tudósítást találhatnánk.

3.1.2.2. Szabad Egyház, független magyar református lap (1884)

A Rácz Károly által 1884-ben alapított és szerkesztett „Szabad Egyház, független magyar református lap”, a Monarchia második felének egyik jelentős kritikai lapjának tekinthető.²⁰⁸ A címválasztás is igen provokatív, erőteljes és beszédes. Az 1880-1890-es évek magyar egyházi és belpolitikai csatározásaira adott válaszként is felfogható. A „Mit akarunk!” című programírásban számos témát jelölt meg a szerkesztő;

„Szabad egyházat akarunk tehát, olyat, amelynek legyen;

[1.] Hitvallása, mely a református egyház tanait híven, a szent írással, mely hitelveink egyedüli zsinórmértéke, megegyezőleg híven fejezze ki, és a református öntudatnak megfelelő legyen. [...]

[2.] Önkormányzata, e végre múlhatatlanul fenntartandók a magyar református egyház jogait, törvényes gyakorlatát biztosító békekötések és az azokat becikkelyező országos törvények, nem engedvén belőlük egy jótát sem. [...]

[3.] Iskolái, melyek nélkül töve metszett fához hasonló a mi egyházunk.

[4.] Sajtó- vagyis inkább szólási szabadság, hogy kik elmondhassa azt, hogy hol fáj? mi fáj?

[5.] Az iskolai tanítás középpontja a vallás legyen!

[6.] Istentiszteleteink és szertartásaink legyenek egyszerűek.

[7.] Ünnepeinket ne szaporítsuk, maradjunk meg a jelenleg is érvényben álló öt ünnepünk mellett.

²⁰⁸ A lap történetével foglalkozott: CSOHÁNY: Rácz Károly lelkipásztor élete és munkássága, 156-177.

- [8.] *A vasárnap megszentelését illetőleg oda kell működnünk...*
- [9.] *Magyar református lelkész ne legyen kormányhivatalnok.*
- [10.] *Püspökeinket ne kecsegtessék főrendiházi tagsági joggal,*
- [11.] *Ne legyen nyomorgó lelkész, lelkésztanító és tanító a magyar református egyház kebelén egyetlen egy sem*
- [12.] *Minden egyház igyekezzék földbirtokot szerezni, minél többet, a legcsekélyebb se legyen a nélkül.*
- [13.] *Szerveztessék a nagy egyházakban egy-egy lelkészi állomás minden két ezer lélekre,*
- [14.] *Mozgalmat, fogunk indítani az egyházmegyék közigazgatási szempontjából célszerűbb beosztása tárgyában ...*²⁰⁹

A megjelölt célok közül több is az 1880-as évek aktuálpolitikai eseményeire reflektált, így többek közt a püspökök főrendiházi tagságának kérdése. A szerkesztőségi célok között szerepelt továbbá a lelkészek fizetésének rendezése, valamint az egyházigazgatási kérdések napirenden tartása és rendezése. A célkitűzések egy része főleg a lelkészek szociális helyzetére vonatkozóak lettek a későbbiekben a „Közpapok Lapjának” és mozgalmának is kiemelt témájává. A nagy, több ezer lelkes egyházközségek részekre bontásának kérdésének napirenden tartása lett az alapja a parókiális körök kialakításának.²¹⁰ Jelentősnek mondható újítást szorgalmazó írások kaptak helyet a lapban. Ez a korszakban provokatív jellegűnek is tűnhetett. Bár törekedett a lap szerkesztője – főleg az első két-három évfolyamban – a célok megvalósítására, ez mindegyre elmaradt.

A „Szabad Egyház” kezdettől fogva szembehelyezkedett a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lappal”. Jellemző volt az 1880-as évtizedre, hogy a két lap szerkesztői egymásra reflektáltak, sőt még az olvasók is. Állandó támadásokat szolgáltatva ezáltal egymásnak. A „Szabad Egyházban” számos kritikai írás jelent meg a „budapesti egyházi lap”-ot illetően. Ennek eredményeként többen a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” védelmére keltek; pl.

²⁰⁹ Szerk.: Mit akarunk!” in: *Szabad Egyház*, 1/1 (1884), 1-3.

²¹⁰ Somerville is írt erről feleségének; „*Valami különös egyházi állapot van ebben a városban. Tulajdonképpen csak egyetlenegy református gyülekezet van, öt lekipásztossal és három templommal: ez az egy gyülekezet azonban 40,399 lélekből áll! Hát hallottál te már valaha valami effélet?*” (Írja feleségének, január 9.) *Akármilyen hatalmas is számszerűleg ez az úgynevezett evangéliumi református egyház, ennek a városnak vallási állapotát jónak egyáltalán nem lehet mondani (január 11.)*” RÉVÉSZ: Egy fejezet, 31-32.

„Húsz év óta ismerem a lapot [utalás a PEIL-re – a szerző beszúrása]. Húsz év alatt megjelent minden számát hűségesen és tanulmányozva olvastam át. Az lenne tehát a hirtelen átváltozás, ha a »Szabad Egyház« megjelenésével azonnal elhagynám a Ballagi zászlóját és a Rácz Károly lobogója alá szegődném. A budapesti egyházi lap minden számát szabadság, függetlenség, magyarság s református szellem leni át; e lapnak (több egyházi s a Sz.E.-nél előtt keletkezett lapjainkról sem állítok ellenkezőt; itt azonban, - »Egy előfizető«-nek irván – ezekről nem szólhatok minden száma a legnemesebb ügynek, a legmagasztosabb érdekek, a haza református közösség ügyeinek szolgál 27 év óta; e lap programjának tételei a kálvinizmusban és hazai egyházalkotmányunkban gyökereznek.»²¹¹

A lapban kezdetben Rácz Károly mellett Erdős József, Thury Etele, Molnár Zsigmond tollából született írások jelentek meg. A szerzők köre a második évfolyamtól kezdődően bővült, ekkortól már Balogh Ferenc, Szalay József, Kecskeméti Ferenc és Garzó Gyula is rendszeresen publikált a lapban. Ez a „Keresztyén Evangélista” 1892-es megalapítása után jelentősen változott. A lap formátuma megegyezett a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapéval”. A lapszámok változó terjedelemben jelentek meg, általában 6-10 oldalon. Hivatalosan csak az első világháború derekán szűnt meg az újság, az érdeklődés iránta viszont már a századfordulótól alábbhagyott. Ezt bizonyítja, hogy 1884-1905 között rendszeresen havonta két alkalommal jelent meg, később ettől is ritkábban az utolsó évben már teljesen esetlegesen.

A lap felépítése nagyjából követte más hasonló jellegű lapokét. Fontos szerepet kapott a vezércikk, mely általában a misszió, politika, egyházpolitika esetleg a hitvallásokat érintő kérésekkel foglalkozott. Ezek jelentős részét a szerkesztő írta. Az első évfolyamokban a tárca rovat kedvelt cikksorozata volt, így Gáthalmi: Tárcalevelek egy fiatal papnéhoz, illetve különböző egyháztörténeti, dogmatörténeti események és kérdések bemutatása. A „Különfélék” rovatban rendszeresen Révész Imre (1826-1881) „asztali beszélgetései” valamint Rácz Károlyhoz írott levelek kerültek közlésre. Szembetűnő, hogy igehirdetések és vagy igehirdetési vázlatok közlésére csak elvétve akadtak példák. Egyik másik igehirdető személyéről már inkább.

²¹¹ NAGY, Sándor: Válasz, a „Szabad Egyház” „Egy előfizető”-jének, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27/45 (1884), 1448.

A lapban ugyanakkor jobbra a korabeli belmissziót érintő kérdését érintő cikkek szép számmal jelentek meg. A belmisszió ebben az esetben leginkább a nazarénusokkal szembeni fellépést, illetve annak hiányát jelentette.²¹²

A külföldi hírbeszámolók általában németországi eseményekről szóltak, ez alól csak Somerville moderátori megválasztása volt kivétel.²¹³ Somerville útjával kapcsolatban néhány ismertetéssel találkozhatunk. Ezek jobbra az út dél-alföldi szakaszára vonatkoznak. Rácz Károly számos kritikai megjegyzést is fűzött beszámolóihoz. Továbbá néhány évvel az 1887-1888-as missziói út után jelent meg a Szabad Egyházban két levél is Somervilletől, melyek a mellékletben szerepelnek.

3.1.2.3. Keresztyén Népbarát, a Misszió és Gusztáv Adolf-Egylet Közlönye (1886)

Bár a lap impresszumában nincs feltüntetve, mégis Szabó Aladár volt annak szerkesztője. Havonként jelent meg és számonként nyolc kisalakú lapból állt, egyik cikkhez általában még egy képet is társítottak. A címlap bal és jobb felső sarkában minden alkalommal más bibliai igét találhatunk. Vezércikke nem volt a lapnak, inkább mindig az aktuális havi eseményekhez igazodott (húsvét, karácsony, pünkösd, reformáció, újév, stb.). Elsősorban általános keresztyénséget illető kérdéseket fejtegető szellemiségű írásokat tartalmazott. A szerkesztő(k) ritkán jelölték az írások szerzőit, legtöbb esetben név nélküli írásokat találunk. A cikkek jelentős része bibliai történetek könnyedebb stílusú elbeszéléséből, valamint vallásos történetek ismertetéséből állnak. Előszeretettel közöltek rövidebb költeményeket, verseket is. A lap céljáról, és célcsoportjáról a tartalom áttekintése útján kaphatunk képet. Kiemelten foglalkozik a Misszió és Gusztáv Adolf Egyesület munkájával,²¹⁴ valamint a Bethesda kórház és a diakonisszák tevékenységével.²¹⁵

²¹² „A tiszántúli ev. reformált egyházkerület f. évi áprilisi közgyűlésén, a nagyszalontai egyházmegyének a nazarénizmus ellen országos intézkedés iránti kérvénye tárgyalása alkalmával több tekintélyes egyén szót emelt a belmisszió elhanyagolása, sőt hiánya miatt s annak tulajdonította, egyéb bajaink közt a nazarénizmus keletkezését és terjedését is. ...” Sz-Ly.: Belmisszió, in: Szabad Egyház, 1/5 (1884), 1.

²¹³ N.N.: in: „A skót szabad egyház egyetemes gyűlése....” (Külföld), in: Szabad Egyház, 3/13 (1886), 3.

²¹⁴ N.N.: A Misszió és Gusztáv Adolf egyesület közgyűlése, in: *Keresztyén népbarát*, 1/1 (1886), 4.; N.N.: A budapesti „Misszió és Gusztáv egylet” közgyűlése, in: *Keresztyén Népbarát* 1/7 (1886), 52.; B.T.: Az evangéliom egyedüli gyógyszer az erkölcsiség megjavítására, in: *Keresztyén Népbarát* 1/7 (1886), 53-55.; Szabó Aladár: A misszió s Gusztáv-Adolf-egylet évi közgyűlése, in: *Keresztyén népbarát* 2/5 (1887), 34-35. N.N.: A misszió s „Gusztáv-Adolf egylet” évi jelentése az 1886-87. évről, in: *Keresztyén Népbarát*, 2/5 (1887.), 35-38.

²¹⁵ N.N.: A diakonissza ügy 50 éves jubileuma, in: *Keresztyén Népbarát* 1/7 (1886) 52-53.; A Bethesda kórház elöljárósága: Bethesda, in: *Keresztyén Népbarát* 2/3 (1887), 18-21.; N.N.: Diakonisszák felavatása,

Gyakorlati kérdéssel is foglalkoztak a lap hasábjain, mint például „Hogyan kell a Bibliát olvasni?”.²¹⁶ Külön rovatként jelentkezett a „Gyermekbarát”, amiben a szerkesztők egy-egy történetet adtak közre. Olyan társadalmi problémákkal is foglalkozó cikkeket is közölt a lap, mint amiben alkoholizmus veszélyeire hívta fel a figyelmet,²¹⁷ vagy az öngyilkosságra,²¹⁸ a házasságra.²¹⁹ Kiemelt téma volt a vásárnap megszentelése.²²⁰

Somerville útjának budapesti szakaszáról két írásban is Szabó Aladár tudósított. A körút további állomásairól nem közöltek ismereteket.

3.1.2.4. Közpapok Lapja (1889)

A hetente 8 lapon megjelenő „Közpapok Lapja” teljesen egyedi az 1880-as évtizedben megjelent egyházi sajtótermékei között. A lap címe is nehezen értelmezhető a korabeli protestáns terminológiában. A lap alapító-szerkesztője Péntek Ferenc volt, akinek célja;

„a magyarországi református közpapság anyagi jólétének előmozdítása, szellemi életébe új életre ébresztése, az egyház beteg testének gyógyítása,

in: *Keresztyén Népbárát*, 3/1 (1888.) 4-5.; N.N.: A „Bethesda” kórház huszadik évi jelentése, (Kivonat), in: *Keresztyén Népbárát* 3/5 (1888.), 36-37.; Huszonegyedik évi jelentése a Bethesda kórháznak az 1888. évre, in: *Keresztyén Népbárát* 4/4 (1889.), 27-29.

²¹⁶ N.N.: „Midőn e kérdésre meg akarunk felelni, megvalljuk, hogy egy rövid közleményben nem tartjuk e tárgyat kimeríthetőnek. nem is karjuk ismételni, amit keresztyén tudósok e tekintetben elmondottak. Inkább néhány gyakorlati tanácsot akarunk szolgáltatni, melyeket, ha valaki megfogad, bizonyára nem bánja meg. A ki a Bibliát még nem olvasta, kezdje az evangéliumokon. Igyekezzen ezek által megismerni a Szent Írás többi részét. Ha például a Lukács evangéliuma 3. részének 6. versét olvass, keresse ki mindjárt a 98. zsoltárt s gyönyörködhetik benne miként teljesíti az Úr ígét.

A János evangéliuma 23-ik verse vezesse az olvasót Ézsaiás próféta 40-ik részéhez.

Nagyon jó, ha valaki egy jegyzőkönyvben feljegyzze a nevezetesebb helyeket. Azokat, amelyek a bűnre vonatkoznak, jelölje feketével, a Krisztus szeretetéről megírottakat pirossal, s a reményről valókat zölddel és így tovább. Igen érdekes vezérvonalat adnak a Krisztus Jézus elnevezései. Egész jártasságot szerezhet valaki, ha felkeresi a Bibliában a verseket, melyekben a Jézus név, vagy ez a szók Krisztus, vagy Isten Fia, ember Fia, Világosság, mester, Igazság, Élet és így tovább előfordul. ...” in: *Keresztyén Népbárát*, 1/2 (1886), 14-15.; N.N. (Fordítás): A háládatos Bibliaolvasó, in: *Keresztyén népbárát*, 4/7 (1889.), 56.; N.N.: Nevezetes nyilatkozatok a szentírás olvasásáról, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/10 (1889.) 77.

²¹⁷ N.N.: Az iszákosság elleni harc, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/1 (1886) 7-8.; Dr. W.-ss: Intő szózat, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/3 (1886), 23-24.; N.N.: A részegség szenvedélye, in: *Keresztyén népbárát*, 2/2 (1887.), 14.; N.N.: A cholera és a pálinkai ivás, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/7 (1886.), 55-56.; Pátkay Imre: Iszákosság. Káromkodás, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/4 (1887), 28-30, N.N.: A pálinkamérgezés örökkelhetősége, in: *Keresztyén Népbárát* 2/4 (1887.), 30-31.; N.N.: Mit tegyünk az iszákosság ellen, in: *Keresztyén Népbárát*, 3/2 (1888.), 13.; Sz. A.: Buzdítás a Biblia olvasására, in: *Keresztyén Népbárát*, 3/3 (1888.), 23. N.N.: Ne káromkodjál, in: *Keresztyén népbárát*, 4/3 (1889.), 22-23

²¹⁸ N.N.: Párbeszéd az öngyilkosságról, in: *Keresztyén népbárát*, 2/10 (1887.) 75-76.

²¹⁹ N.N.: A szent házasságról, in: *Keresztyén népbárát*, 2/6 (1887), 43-46.; N.N.: A hamis esküvőt utoléri a bosszú fegyvere, in: *Keresztyén népbárát*, 4/5 (1889.), 38.; N.N.: A jó feleség, in: *Keresztyén népbárát*, 4/7 (1889.) 55-56.

²²⁰ G.S.: A vásárnap és Istenháza, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/8 (1886), 62-63., NN.: Az amerikai vásárnap, in: *Keresztyén népbárát*, 2/6 (1887), 46.

*mindenekfelett pedig a törvény tisztelete és kárhóztatása mind annak, a mi azzal ellentétben áll és egyházunk előhaladását felvirágzását megakadályozza. Végül, emennyiben terünk engedni fogja, foglalkozni fogunk a gyakorlati dolgokkal is.*²²¹

A lap egyházpolitikai irányultságú volt, és jelentős része lett abban, hogy végül 1907-ben létrejött az Országos Református Lelkészegyesület. A szerkesztő számos egyházi véleménynek adott teret, kiemelten az egyházi adminisztrációval szembenieknek. Kiemelt helyet kapott a lapban a lelkészek fizetésének kérdése és az 1881-es egyházi törvényekben szabályozott lelkészválasztásra vonatkozó paragrafusok megváltoztatásának kérdése.²²²

A Somerville és társai missziói útjáról beszámoló e lapban nem található.

3.1.2.5. Keresztyén Evangelista (1892)

A „Keresztyén Evangelista” szerkesztői Szalay József és Kecskeméti Ferenc voltak. Azon kevés lap közé tartozik a e lap, melynek alapítására vonatkozóan egy levélből tudhatunk meg többet. Bár Szalay József hagyatéka a Ráday Gyűjtemény Levéltárában igen szerény, mégis megőrződött egy levélváltás a két makói barától Kecskeméti Ferencről és Szalay Józseftől;

„Mindenfelől azt hallom, hogy különösen Pesten erősen készülnek a népirodalom, néplap megindítását. Rég mondom én ezt, és nagyon sajnálom, hogy mi idején nem tudunk állást foglalni, még időnk lett volna. Ha más indítja meg, majd tele lesz maszlaggal és nem fogunk bírni velök. A Szabad Egyház – úgy látszik teljesen a régi állapotban marad. Így nem sokat hathatunk, s az időnk elveszett. Pedig egy, már létező lapot lett volna legkönnyebben terjeszteni. Új lapot sokkal nehezebb. Attól tartok, hogy az időt már jóformán elvesztettük. Ha legalább a Helv. hitv. társ lapjai gyülekeznének a Sz.E. [Szabad Egyház – a szerző beszűrésa] körül! De nagyon gyéren gyűlnek azok is. nem tudom, mi kilátás lehet? Olyan módon reméltem volna én is nagyobb

²²¹ PÉNTEK, Ferenc: Program, in: *Közpapok Lapja* 1/1 (1889), 1.

²²² E lapról írt tanulmányt; SZÁSZ, Lajos: *A református „közpapok mozgalma” a 19. század utolsó évtizedében*, címen, ami jelenleg még kézirat, megjelenés alatt a DOSZ-HTO 2013-as konferenciakötetében.

mozgalom megindítását, amint te is tervezted. Rácznak javalltam is. De hát az nem megy, mert már látjuk. Mit tegyünk? Mit gondolsz? Makón, Vásárhelyen nem lehetne e egy kis mozgalmat indítani? Ismerőseink, rokonaink között? Kettőt, hármat, ha találhatnánk, azután majd lenne több is. Én talán tudnék egyet v. kettőt találni, hát te? Próbáljuk meg, s cselekedjünk terv szerint, tudatva egymást.»²²³

Tehát a „Keresztyén Evangelista” alapításának háttérében személyi és kegyességi okok egyaránt meghúzódtak. Több szerző, akik a „Szabad Egyház” alapítása után ott jelentették meg írásukat, később már a „Keresztyén Evangélista” szerzői lettek. A lap formátuma a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapéhoz” volt hasonló, mely kéthetente jelent meg.

Az 1900-as évek elején Szalay és Kecskeméti közötti nézetletérés odavezetett, hogy az utóbbi nem vállalta tovább a szerkesztői feladatokat. Erről a nézeteltérésről többet nem tudunk. Főmunkatársak lettek ekkor Poór József újszivaczi és Márk Ferenc okányi lelkészek. A lap folyamatosan jelent meg megszűnéséig, minden alkalommal 8 ívet megtöltve. Jelentős szerepet kapott a vezércikk, melyben az evangélium vagy az evangéliumi munka fontosságával foglalkoztak azoknak írói. Nemzetközi hírek jelentős részt tettek ki, ami mellett apró kis anekdota szerű történetekből is szép számmal adtak közre a szerkesztők. Szinte minden számban található egy igehirdetés, mely vagy Szalay Józseftől származott, vagy valamely jeles angol lelkész prédikációjából fordítottak. A Free Church of Scotland eseményeiről is többször tudósítottak a lapban. A skóciai magyar peregrinusok számos diáktörténetet írtak meg és jelentettek meg a „Keresztyén Evangelistában”.

3.1.3. Összegzés

„A tisztos múltú »Sárospataki Füzetek«, majd a törhetetlen jellemű és logikájú Révész Imre által szerkesztett puritán »Figyelmező« s résben az evangéliumi pozitív keresztyénség bátor harcosa az »Evangéliumi Protestáns Lap« is, jobbára mind a pártolás hiánya, a közöny miatt szenvedtek és szűntek meg. Jól mondta a Sárospataki Füzetek szerkesztője a megszűnést jelentő utószóban: »Meghal Herkules is éhen, ha enni nem adnak. Ez a legegészségesebb legéletdúsabb irodalmi vállalat sorsa is, ha előfizetők

²²³ Kecskeméti Ferenc levele Szalay Józsefhez, 1891. jan. 21. in. RL C/219. 1. doboz.

hiányában éhség áll be nála!« (Sárospataki füzetek, 1869. évf. 320.l.) – Régen mondta, éppen 15 esztendeje; de úgy látszik az idők azóta sem akarnak változni nálunk. Nekünk még mindig több százszor több pénzünk és kedvünk van toronygomb-, orgona-, harang- és templomszentelési cifra és zsíros ünnepélyekhez, jubileumok tartásának, érdemrendek feltűzésének hét falura szóló hiú káorázataihoz, mint a tudományos egyházi irodalom szellemi és anyagi támogatásához.»²²⁴

Az 1880-as évtized magánkiadású lelkipásztori, nem hivatalos magyar református lapjainak áttekintésekor a következőkre lehetünk figyelmesek. Mindegyik lap a megjelenéstől kezdődően nehéz anyagi helyzetben volt. Állandó reklámokra és emlékeztetőkre volt szükség, hogy az adott folyóirat megfelelő számú előfizetővel rendelkezessen. A legrövidebb életű periodika is legalább négy évfolyamon keresztül rendszeresen meg tudott jelenni, ami jelzi, hogy megváltozott a református egyházhoz tartozók és lelkészeik véleményformálási aktivitása. A PEIL mellett megjelenő egyházkerületi hivatalos lapokon túl, volt igény arra, hogy más véleményeket is megismerjenek a lelkészek. A korábbi évtizedekkel ellentétben ekkor olyan lapalapításokra lehettünk figyelmesek, amelyek közül több akár két évtizeden keresztül is folyamatosan meg tudott jelenni. A nem hivatalos kiadványok szerkesztői általában a református egyház belső életének megújítás fáradoztak. Különböző szinterei voltak e munkának, aminek egyik jelentős része éppen a német és angol missziói hatásoknak és törekvéseknek Monarchiabeli megjelenítése.

3.2. „De nem erről a tűzről akarok most szólni hanem a másikról, melynek kettős lángja Gyomán és Budapesten lobbant fel.”²²⁵ Egy sajtóvita Somerville látogatásához kapcsolódóan

Több teológia- és egyháztörténeti tanulmányban találunk arra utalásokat, hogy a magyar reformátusság múltjával foglalkozók az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára vonatkozó időszakot; „folyóirat-teológiának” nevezik. A korabeli viták egyik síkjának tekinthetők a hírlapi, folyóiratok belüli viták. A tudományos, elvi viták elemzése, felfejtése során jelentős szerepet kaptak a vitázó felek műveltsége és olvasottsága. Ezen keresztül

²²⁴ HOMOLYA, István: Levél a szerkesztőhöz! in: *Szabad Egyház*, 1/ 4 (1884), 2.

²²⁵ GARZÓ: dr. Somerville az ellennézete, 431.

pedig részben képet kaphatunk a korabeli magyar teológiai irányokról. A jelentősebb vitákat általában teológiai tanárok, illetve egyházkormányzói ambíciókkal rendelkezők között zajlottak. Ebből következően a folyóirat viták jelentősége egyes esetekben hosszabb időszakra is irányadó lehetett.²²⁶ Sommerville prédikációja kapcsán felmerülő sajtóvita egy érdekes állomás a magyar protestáns egyházi nézeteltérések megjelenésében. Az eddigi szakirodalom, mint sajtóvitát tartja számon, aminek egy eddig ismeretlen forrás segítségével új olvasata lehetséges. A 19. század második felének egyháztörténetére a „folyóirat” jelzőt azért lehet vonatkoztatni, mivel a ránk maradt források igen hézagosak. A sajtótermékek a lapszámok hiányai ellenére még mindig az egyik legbiztosabb forrásbázisnak bizonyulnak az egyes kutatásoknál. Ezekből javarészt rekonstruálható a vitázó felek álláspontja, adott esetben érvkészletük és hatásuk. Előzőekben már megismerkedhettünk Somerville magyarországi utazásainak állomásaival, és ezen keresztül az 1880-as évtized sajtótörténetével. Az ismertett források és kiadványokban csupán ritkán találkozhatunk kritikai megjegyzésekkel, inkább beszámolókkal. Ez alól egy a PEIL-ben közreadott mikro sajtóvita a kivétel. Önmagában erre a sajtóvitára sem lehetnének figyelmesek, hiszen mind nyelvi mind formai sajátosságait illetően illeszkedik a korabeli szokásokhoz és viszonyokhoz. Teljes mértékben megmarad a korszakban ismert hasonló viták medrében. Révész Mihálynak egyik levelében Balogh Ferentől kért segítséget, ebből a levélváltásból ismerhetjük meg a vita külsőségei mögött húzódó érveket. Somerville magyarországi útjaihoz kapcsolódó egyetlen számottevő sajtóvita forrása mögött ugyanis a helyi lelkészek egymás közötti viszonyában keresendő és nem a teológia tudományosságának a síkján.

3.2.1. A vita külső megjelenése és érvei

Somerville körútja során 1888. február 2-án tartott „meeting”-et a Mezőtúri Református Gimnázium nagytermében. Ezen az alkalommal Zákeus történetét állította mondanivalójának középpontjába Somerville.²²⁷ A sajtóvita az itt elmondott beszéd beszámolójához kapcsolódik, tehát még csak nem is magához Somerville beszédéhez. A PEIL-ben erről az alkalomról megjelenő beszámolóra, válaszként jelent meg Kálmán

²²⁶ Ld. KOVÁCS: *Hitvédelem*.

²²⁷ RÉVÉSZ: Somerville az Alföldön, 214., továbbá KÁLMÁN: Somerville az Alföldön, 245., KÁLMÁN: Egy kis helyreigazítás, 350., RÉVÉSZ: Dr. Somerville úr Túrkevény, 430-431., GARZÓ: Dr. Somerville az ellennézetek, 431-436., és N.N.: Dr. Somerville útja, 57-58., valamint RÉVÉSZ: Egy fejezet, 34-35

Farkas tollából „Egy kis helyreigazítás” címet viselő a „Különfélék” rovatba sorolt véleménye;

„Révész Mihály kedves öcsém dr. Somerville mezőtúri első tanításáról írván e lap 7. számában, ezt mondja: »legkiemelkedőbb mozzanat a publikánusok festése, különösen a zsidóból lett árvákat, özvegyeket fosztogató, zsaroló adóhaszonbérő« stb. Nekem ez az aláhúzott kifejezés nagy szöveget ütött a fejembe. Hogy mondhatott ilyet az öreg úr... Nem is az öreg úr színezett erősen, hanem a tudósítás volt hibás.»²²⁸

Az „Egy kis helyreigazítás” összesen 18 sorból áll. Amire válaszként néhány héttel később Somerville elutazása után jelentek meg Révész Mihály és Garzó Gyula írásai, mintegy 7 hasábnyi szövegben.²²⁹ A vita fókuszában Somerville beszéde állt, ami nyomtatásban is megjelent. Így, tehát viszonylag egyszerűen áttekinthető a vita. Az 1888. február 2-ai prédikáció nyomtatásban közreadott formájában a következővel találkozhatunk;

„Zákeus fő volt a publikánusok közt; a publikánus pedig adószedőt jelent. A publikánusok kibérelték Rómától mindenféle adót s ezek a haszonbérők valószínűleg túlságosan zsarolták a népet, igazságtalanok voltak, kifosztották az árvákat és özvegyeket, miért aztán a zsidók őket a legrosszabb embereknek és a társadalom ellenségeinek tekintették. Zsidók csak kevesen lettek publikánusokká, de Zákeus ezen kevesek közé tartozott s bár a zsidók minden publikánust gyűlöltek, de Zákeust mint Főpublikánust kétszeresen gyűlölték.»²³⁰

Végső soron egyfajta kettősség rajzolódott ki a vitából; (1) teológiai vitái és (2) személyeskedésé. (1) A vita tudományos vetülete viszonylag egyszerűen értelmezhető, mely az Kr. u. 1. századi özvegyek és árvák római jog szerinti adófizetése körül bontakozott ki. Valóban elhangzott a prédikációban az a rész, amit Kálmán Farkas kritizált. Garzó Gyula nevével közreadott „Dr. Somerville az ellennézetek” írásán

²²⁸ KÁLMÁN: Egy kis helyreigazítás, 350.

²²⁹ RÉVÉSZ: Dr. Somerville úr Túrkevéen, 430-431., GARZÓ: Dr. Somerville az ellennézetek, 431-436.

²³⁰ SOMERVILLE: Zákeus, 1888, 105.

keresztül tisztázódott a vita tudományos jellege. (2) A vitának azonban van egy másik olvasati lehetősége is, mely a két lelkész személyeskedésében keresendő. A rendelkezésre álló források tükrében ezt az érvet erősíti, a vitát kezdeményező rövid írás is. Így egy már jelentős tudományos munkásságot magáénak tudható lelkésznek elég volt néhány sort írnia a még pályája elején járó kollegájáról, hogy abból egy sajtóvita alakuljon ki. Ebben kereshetjük a hosszabb és alaposabb védelmező cikkek mögött meghúzódó okot. Kálmán Farkas írása 1888. március 11-én jelent meg, tehát jó egy hónappal az alkalom és a vitát kirobantó beszámoló után. A cikk megjelenése után néhány nappal Révész Mihály levélben kért segítséget Balogh Ferenc debreceni tanárától;

„Nt. Kálmán Farkas úr legközelebb P.E.I. Lapokban megtámadja Somerville úr beszédére vonatkozó tudósításom helyességét, azt állítva, hogy Somerville nem beszélhetett és nem is beszélt árvákat és özvegyeket fosztogató publikánsról és egy csillag alatti jegyzettel Turgonyi urat is kellemetlenségnek teszi ki. Ez utóbbi dolog rám nem tartozik. Azt pedig bebizonyítom, hogy Dr. Somerville valóban beszélt és pedig beszéde folyamán többször beszélt az árvákat és özvegyeket fosztogató, rabló publikánusokról. Én meg vagyok győződve, hogy Somerville tudta, hogy mit beszélt, de mivel nt. Kálmán Farkas úr azt állítja, hogy az árvák és özvegyek még csak adót sem fizettek, a Somerville iránti tisztelet arra utasít, hogy ezen szerintem badar állítást lehetőleg a nullra redukáljuk, legalább a [...]dokkal, mint hódított néppel szemben. Én tehát nagyon kérném Nagytiszteletű urat, hogy a keze alatti források alapján vagy valamelyik kitűnő római jog tudornak alapos tudomása szerint méltóztatnék a jövő hét elejére tudatni velem, hogy a római polgárjogot élvezők és a hódított népek özvegyei és árvái részesülhettek-e adókedvezményben s ha igen mely esetben. Starke²³¹ Synopsis²³² előttem fekszik, Máté 17:24-ben²³³ azt

²³¹ Starke, Christoph (1684-1744). Tanulmányait 1703-1705 között Halle-ban folytatta, majd 1709-től Nennhauseben lelkészként szolgált. Drisenben 1737-től főlelkészként és tábori lelkészként tevékenykedett. A gyülekezetekben használt áhítatos köteteiben a felvilágosodással szemben az egyházi hitvallásokat kívánta erősíteni. BAYREUTHER, Erick: Starcke, Christoph, in: ³Religion in Geschichte und Gegenwart, 6. kötet, 1962., 337.

²³² STARKE, Christoph: *Synopsis bibliothecae exegeticae in Vetus et Novum Testamentum, das ist kurzgefaßter Auszug der gründlichsten und nutzbarsten Auslegungen über alle Bücher der Heiligen Schrift.* Mit Hülfe einiger Gelehrten zusammengetragen von Christoph Starke, weiland Pastor prim. und Garrison-Prediger zu Driesen in der Neumark. Ein Handbuch für Lehrer in Kirchen, Schulen und Häusern, sowie für alle Studierende und Liebhaber der Heiligen Schrift, correct und vollständig aus neu herausgegeben von Traugot Siegmund in 10 Bänden. Berlin, Eduard Beck, 1870 - 1873.

*mondja, hogy még az utolsó koldus is tartozott, bizonyos összeget mind az egyháznak, mind Rómának fizetni. Ha nagytiszteletű úrnak nagy terhére nem vagyok kéresemmel, kérem becses tudósítását.*²³⁴

Révész Mihály levelének tartalmi része későbbi cikkének is főbb részei, érvei. Ebből arra következtethetünk, hogy Balogh Ferenc közvetlenül érdemi választ nem adott egykori tanítványának. Továbbmenve azonban az is figyelemreméltó, hogy a 19. század utolsó harmadában egy több mint 100 esztendővel korábban írt munka a legfontosabb szakirodalmi hivatkozás. Vajon miért Starke munkáját használta Révész, miért nem egy modernebb teológusét? Erre vonatkozóan nincsenek adataink. Persze jó lenne tudni, hogy melyik kiadást használta Révész, hiszen 1870-1873 között mintegy 10 kötetben némileg átdolgozva megjelent „Starke Synopsisa”. Ekkor ez a kötet már inkább a szélesebb, műveltebb olvasóközönség számára jelent meg, mintsem a teológusok számára. Korábban viszont inkább teológusok használták. Révész Mihály hivatkozását szimbolikusnak lehet tekinteni, miszerint nemcsak az „agg skót” tudta helyesen, hanem a német vonatkozó teológiai szakmunka is.

Révész Mihály segítséget kért Balogh Ferentől, hogy valamely római jogot ismerő szakember véleményét is felhasználhassa saját védelme érdekében. Nem tudjuk, hogy érkezett-e válasz erre a kérésre, illetve hogy kinek válaszolt Balogh Ferenc. Az viszont bizonyos, hogy Garzó Gyula „Dr. Somerville az ellennézetek tüzeiben” cikkében a korabeli római jog alapos ismeretéről adott számot. Garzó Gyula munkásságának áttekintése után magától értetődő a kérdés, hogy ki írhatta valójában az általa jegyzett írást. Garzó Gyula számos fontos teológiai, egyházi témával foglalkozott, azonban csupán ez az egy jogtörténeti. A cikk, egy tanulmány, mely pontosan jegyzetelt, a korabeli jogtörténeti szakirodalom szinte legjelesebbjeinek felhasználásával íródott. Ebből arra lehet következtetni, hogy Révész Mihály védelme érdekében többen is összefogtak.

²³³ „Amikor Kapernaumba értek, odamentek Péterhez azok, akik a templomadót szedték, és megkérdezték tőle: » A ti mesteretek nem fizet templomadót? « »De igen« - felelte. Amikor bement a házba, Jézus megelőzte, és így szólt: »Mit gondolsz, Simon, a földi királyok kiktől szednek vámot vagy adót: fiaiktól-e vagy az idegenektől?«”

²³⁴ Révész Mihály levele Balogh Ferenchez, 1888. márc. 15., in: Debreceni Református Nagykönyvtár Kézirattára , R.1519. 162.22.

3.2.2. Révész Mihály és Kálmán Farkas vitájának összegzése, következménye

A vita a teológiai érveken túl személyes hangúvá is vált, amely alapvetően Kálmán Farkas gyomai lelkész és Révész Mihály túrkevei káplán között zajlott. Igaz Kálmán Farkas nem vett részt az 1888. február 2-i alkalmon, hanem annak tudósítását támadta meg, így valójában nem is Somerville volt a célpontja, hanem maga a beszámolót készítő Révész Mihály. Az „Egy kis helyreigazítás” írás végén, Kálmán Farkas mintegy tanúul nevez meg további két lelkésztársát; „... mint ezt Turgonyi [Lajos – a szerző beszúrása] lelkésztársam, s a buzgó Domján János uram sajátkezű jegyzete bizonyítják”²³⁵ Sajnos eddigi levéltári kutatások során az előbb említett feljegyzések nem kerültek elő. Azt azonban tudjuk, hogy a lelkész kollegák miként kerültek végül a vita sugarán kívülre; „Ha az dönthetné el a kérdést, hogy mit irogatott össze Domján János uram, aki a képzett teológus Révész Mihállyal állítatik szembe; vagy hogy mint emlékezik Turgonyi lelkésztársunk, akivel meg én nem értek egyet; körülbelül ott végződik az ügy, hogy a két tanút ellensúlyozván, a plus és a mínusz megsemmisítenék egymást.”²³⁶ Mivel mindkét oldalról többen meg lettek szólítva, így könnyen továbbgyűrűzhetett volna a vita. Ez azonban elmaradt, a személyeskedés viszont nem. A vitában szereplő érvek között ott találjuk a következőt;

„Ha tehát azt gondolná valaki e sorokat olvasva, hogy – a villám lecsapott a két gyomai pap közé: fektesse megnyugvást ez ezen pont előtti sorokra s legyen meggyőződve afelől, hogy ez a cikk, melynek útját maga Kálmán Farkas társam készítette, nem fogja megrendíteni bennünk azt a tiszteletet, mellyel egymás meggyőződése iránt viseltetni tartozunk. Ez a tisztelet a villámhárító!”²³⁷

Nem tudjuk, hogy miként rendeződött Kálmán Farkas és Révész Mihály közötti nézeteltérés. A sajtóvita, ahogy jött, úgy el is múlt. Tény, hogy Kálmán Farkas idősebb és már választott lelkész volt, Révész Mihály pedig ekkor még káplán, azaz segédlelkész. Ezen túlmenően Kálmán Farkasra kortársai úgy tekintettek, mint aki „a régi kurucoknak

²³⁵ KÁLMÁN, Egy kis helyreigazítás, 349-350.

²³⁶ GARZÓ: Dr. Somerville az ellennézetek, 432.

²³⁷ GARZÓ: Dr. Somerville az ellennézetek, 432.

itt felejtett »hegedűs«-e»²³⁸ Révész Mihály, mint Balogh Ferenc tanítványa és korábbi angliai peregrinus, az ortodoxia híve volt. Mindkét lelkész a Békés-Bánati Egyházmegye területén és az ország legjelentősebb egyházközségeiben szolgáltak. Így ezt a vitát a felek közötti presztízsvitának tekinthető. Feltűnő, hogy később sem reagáltak egymás munkásságára a lelkészek. Ebből következtethetünk arra, hogy viszonyuk hűvössé vált. A vita bemutatása során idézett Balogh Ferenchez írott segítség kérő levelét Révész Mihály a következő mondattal zárta; „*Túrkevéből, ha nyílik út most a tavaszon elmegyek másfelé. Itt nincs jövőm.*”²³⁹ Feltehetően e nagyon rövid megfogalmazás mögött az előbbi vita is szerepet játszhatott, többet azonban nem tudunk. A levél 1888 év elején keletkezett, de még öt éven át szolgált Túrkevében Révész Mihály, akit apósa nyugdíjba vonulása után hívtak meg a Biharnagybajomi Egyházközség lelkészének. A hivatalváltás, tehát inkább családi okra vezethető vissza.²⁴⁰

Révész Mihály később Szalay Józsefhez 1894-ben írott levelében néhány gondolat erejéig utalást tett Somerville útjára és az őt ért sérelmekre. Ebből következtethetünk arra, hogy Somerville-ről és missziói útjáról miképpen gondolkodtak a békés-bánati egyházmegye lelkészei. Továbbá arra is rámutat ez a forrás, hogy közel fél évtized alatt változás állt be a misszió, illetve a misszió irányait illetően. Minderre csak utalásszerűen találunk adatokat a Révész Mihály levelében;

„Kétségtelenül egy újabb reform korszak virradt reánk, amely nem kevésbé fontos és nem kevésbé súlyos feladatokat ró reánk, mint az első reformáció

²³⁸ m.k.: A gyomai százéves templom, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 57/31 (1914), 467.

²³⁹ Révész Mihály levele Balogh Ferenchez, 1888. márc. 15., in: Debreceni Református Nagykönyvtár Kézirattára, R.1519. 162.22.

²⁴⁰ Az 1880-as évekbeli lelkészválasztások, illetve lelkészi pályázatok története szinte teljesen érintetlenül áll a kutatók előtt. Egy-egy cikkből, esetlegesen lelkészi memoárból lehet arra következtetni, hogyan is történtek a lelkészek pályázása, meghívása. Több korabeli cikkből sértődöttség, a családi, rokoni viszonyok nyújtotta lehetőségek visszaéléséről tudósítanak igen malicózan. Egy példa erre; „*A lelkészi hivatal betöltése: »Választási vagy örökösödési volt-e a magyar királyság?« ezt a kérdést fejtegette a kolozsvári egyetem jeles tanára Ladányi Gedeon, még debreceni tanár korában; értekezése megjelent a »Sárospataki füzetek« 1869-ik évfolyama 2-ik szállítmányában. A feltett kérdés megfejtésének rövid foglalta ez; a magyar királyság örökösödéssel vegyes választási monarchia volt. - Ha a magyar református lelkészi állások nagy többségének a közelmúltban és jelenben megtapasztalt betöltésére tekintve, mi is feltesszük azt a kérdést, hogy választási vagy örökösödési-e a magyar református lelkészi hivatal? Kevés különbséggel a Ladányi szavaival kell felelnünk: ez a különbség pedig abban áll, hogy a választáson és örökösödésen kívül még adományozás, hagyományozás és pactum conventum szerinti csere tárgya is szokott lenni a magyar református lelkészi hivatal. – Tudunk esetet, hogy midőn valamely lelkész eltávozott a maga állomásáról azt ő utána veje vagy sógora örökölte; - tudunk rá példát, hogy midőn valamely lelkész állomás megörült, kettős lelkészségnél a másik lelkész, egyes lelkésznél a szomszéd lelkész valamely belső barátjának adományozta a megörült lelkészi hivatal, sőt ez utóbbi még katedráját is átengedte neki a végett, hogy őt a szomszéd egyház küldöttei ott megválaszthassák, miután a próbaszónoklat törvény szerint tilos, de tudunk más fajta adományozási tényre is, melyet egy főispán gyakorolt; az intelligencia kénytelen-kelletlen lenyelte a keserű labdacso...*” AxB: A lelkészi hivatal betöltése, in: *Szabad Egyház*, 3/13 (1886), 1.

rótt a reformátorokra. A feladat Isten országának megvalósítása a földön; reformáció evangelizáció útján. Misszió e tárgyról 1887 v. 1888-ban terjedelmesen cikkeztem: elítélt és megrótt érte a kerületi egyetemes papság. Ma már annyira túl van szárnyalva az én akkori álláspontom, hogy az újítók szélső irányzatával szemben már conservatív irányt képviselek. Amiket akkor vallottam, azt most mint pap valósítom. A magam körében az evangelizáló elveket minden irányban igyekezem érvényre juttatni s ha utamba akadnak a világ fiai, hogy gátoljanak: kész vagyok szembe szállni velök, ha szép szerével nem boldogulok.”²⁴¹

²⁴¹ Révész Mihály levele Szalay Józsefhez, 1894. dec. 16., RL C/219. 1. doboz

4. Az evangelizációs alkalmak felépítése és a beszédek

A magyar református gyakorlati teológia történeti feldolgozottsága és irányultsága leképezi az egyháztörténeti kutatások irányait és eredményeit. Ebből következően a 19. század igehirdetéseinek és prédikációs gyakorlatának feltárása általában pozitivistá módszer alapján történt. Rácz Bélának a „Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből” című tanulmányának első kötete jelent csak meg 1931-ben.²⁴² Ebben az 1711-1914 között megjelent „lelkipásztori lapok” illetve prédikációs kötetek listája található meg.²⁴³ Az előbbi tanulmány főbb vonalait követte Bucsay Mihály is „A szászéki igehirdetés” tanulmányának elkészítésekor.²⁴⁴ Az utóbbi időben több szerző szorítkozik az 19. század református istentiszteleti valamint igehirdetéseinek formai változásainak a leírására.²⁴⁵ Mindeközben az igehirdetések analitikus vizsgálatára kevés példával rendelkezünk, ebből a korszakból pedig egyetlen egyel sem. Így ebben a fejezetben Somerville magyarországi útján elmondott igehirdetések tartalmi részének vizsgálata kerül a fókuszpontba. Somerville útjának egyik fontos hozadéka, hogy a Monarchia reformátusai korábban szinte ismeretlen istentiszteleti formával, az evangelizációval ismerkedhettek meg. Az evangelizáció, mint istentiszteleti forma, az angol korona országaiban csakúgy, mint a német császárságban már több évtizedes múltra tekintettek vissza az 1880-as évek végén. Izgalmas vallási és kulturális kérdés, mi lehetett a gátja e forma magyarországi megjelenésének, és elterjedésének? Somerville útja ebben mindenképpen sorsfordítónak számít. Az általa hozott új istentiszteleti forma, a maga liturgikus szabadságával, valamint prédikációinak tartalma (időtartama), egyaránt lenyűgözhetette hallgatóságát. A rendelkezésre álló források töredezettségéből következően nem rekonstruálható egy tényleges alkalom, csupán egy általános „liturgia” összeállítására lehetséges. Református liturgiátörténeti szempontból is kiemelkedő Somerville útja, mivel az az egységes Magyarországi Református Egyház történetének első évtizedében történt. Az egyházkerületek között nem volt lényeges, a liturgiát érintő

²⁴² E tanulmány jelentős részben támaszkodik S. SZABÓ, József: *Egyházi dolgozatok*, Miskolc, 1894. 2-19.

²⁴³ RÁ CZ, Béla: *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711-1914)*. 1. kötet, Gyula, 1931.

²⁴⁴ BUCSAY, Mihály: A szászéki igehirdetés, Barcza, József (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983., 213-217.

²⁴⁵ FEKETE, Károly: A református liturgiák története a 19-20. században, in: *Református Szemle* 96/6 (2003), 592-617.; PAPP, Ferenc – SZETEY, Szabolcs: *Illés lelkével*, tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, L'Harmattan, 2011.

ellentét, de a tradíciók több alkalommal is megakadályozták az egységes istentiszteleti rendtartás megalkotását.²⁴⁶ Ez a munka olyannyira nehezen haladt, hogy még a 20. század elejére sem készült el az egységes agenda.²⁴⁷ A korábbi évszázadokban használt és elterjed formák maradtak meg.²⁴⁸ Somerville evangelizációs alkalmi az 1880-as évtizedben még idegenül és újszerűen hatottak. Mind az istentiszteleti alkalom tehát az evangelizáció tartalma, mind annak formai sajátossága újszerűen hatott az 1880-as évek magyar református gyülekezeteiben.

4.1. Református prédikációs irodalom az 1880-as évtizedben

A magyar protestantizmus a 19. század második felében végbement változását tükrözi Zoványi Jenőnek a tanulmánya is, melynek a következő címet adta; „*A vallási irodalom tudományossá fejlődése.*” A teológia tudományosságán belül további vizsgálatokat igényel, hogy a különböző teológiai ágakra vonatkoztatva mit is jelenthet az előbbi megállapítása. A gyakorlati teológiára vonatkoztatva a következő megállapítást tette Zoványi Jenő; „*Ha a gyakorlati teológiának az elmélete meglehetősen a hét szűk esztendő képét mutatta, annál inkább a hét bő esztendőre emlékeztetett annak gyakorlati oldala. Prédikációkat, imákat, agendákat sok külön füzetben is, kivált pedig kötetekben sűrűn vittek a közönség elő szerzőik.*”²⁴⁹ Ebből az értékelésből kitűnik, hogy a vizsgált időszakban a gyakorlati teológia tudományosságának stagnálása magával hozta a liturgia megmerevedését. A homiletika tudományos művelésének apadása mellett a nyomtatásban elérhető prédikációk számának ugrásszerű növekedését tapasztalhatjuk. A korábbi korszakokkal szembeni növekedést a kortársak is érezték és megfogalmazták ezzel kapcsolatos véleményüket is; „*Szász Károly már 1869-ben ezt írta, vonatkozással a magyar protestantizmusra: »Prédikáció irodalmunk nagyon is gazdag, ez betegség, mint mikor valami satnya születtnek némely tagjai aránytalanul kifejlődtek.« Azóta ezer meg*

²⁴⁶ „Istentiszteletünk tisztulásáról szabad beszélnünk, reformjának kérdését bátran tehetjük megbeszélés tárgyává. Csak azt ne feledjük el, hogy a mi jó magyar népünk erősen konzervatív e tekintetben, s hogy a rohamos sietés többet árt, mint amennyit használ a célba vett jó ügynek.” CSIKY, Lajos: Istentiszteletünk reformjának kérdése, in: *Protestáns Szemle* 1 (1889), 81.

²⁴⁷ Ld.: PÁLÓCZI CZINKE, István: *Református Istentiszteleti szertartások, a zsinatilag megállapított istentiszteleti rendtartás szerint és az egyetemes liturgia-ügyi bizottság által készített kötött alkatrészek felhasználásával*, Debrecen, 1912.

²⁴⁸ Ennek áttekintésére ld.: SZETEY, Szabolcs: Dobos János egyes prédikációtípusainak történeti beágyazottsága, in: PAPP, Ferenc – SZETEY, Szabolcs: *Illés lelkével*, tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, L'Harmattan, 2011., 330-420.

²⁴⁹ ZOVÁNYI, Jenő: A vallási irodalom tudományossá fejlődése 1849-1895, in: Zoványi, Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, 2. kötet, Gödöllő, Attraktor, 2004. 364 (344-367)

ezer alakban ismétlődött ez a panasz.”²⁵⁰ A magyar református lelkészek jelentős munkabírásáról tanúskodnak a 19. században megjelent prédikációs kötetek és folyóiratok, melyek a korábbi évszázadokhoz képest abszolút számú növekedést mutat. A prédikációk valamint a vallási irodalmi termékek megjelenése azonban közel sem volt olyan jelentős, mint például Monarchia másik államában. A magyar protestáns vallási termékek jellemzően egy kiadást értek meg néhány száz, esetenként ezer példányszámmal.²⁵¹ Tehát a 19. században jelentősen megnőtt a nyomtatásban közreadott prédikációk száma, mely a szépirodalmi és más kiadványokhoz viszonyítva már elenyésző volt.

A megnövekedett számú prédikációs kötetek és szakfolyóiratok hasznosításáról viszonylag kevés és elszórt adattal rendelkezünk. A legtöbb esetben a korabeli gyakorlati teológiai munkákból hiányoznak a prédikáció írási és szokásoknak az ismertetése. A memoár irodalomban számos olyan utalás található azonban, melyekből a 19. század második felében kiadott prédikációs kötetek hasznosításáról adnak képet;

„Gulyás Benő volt egyébként diákkorom népszerű egyházi beszédírója.²⁵² Tavaszról, vagy őszelel szóló magyar dolgozatainkat szintén prédikációk érzelmes, hangzatos, költői kitételeivel ékesítettük fel. Egyik nagypénteki prédikációban a Kidron patak hullámainak keserves hömpölygése is benne volt. Voltak aztán verses betétek, mint pl. Hogy Messiás minden nagy eszme, hősenek sorsa a kereszt. Hogy az eszmének nincs halála, kacagja a bakókezet: de útja a feltámadáshoz. Mindig latrok között vezet. A feltámadás képe, érve, biztosítéka a természet tavaszi megújítása volt, s az ember helyett az eszmének ígérték az örökéletet. Sok szó volt még ezekben a prédikációkban az erényről, az erény barátairól, a becsületről és az igazság bajnokairól, a részvét, jóság, szeretet földre szállt angyalairól, a könnyről és a mosolyról, a testi és lelki sebekről, a kunyhók és

²⁵⁰ S. SZABÓ, József: *Egyházi dolgozatok*, Miskolc, 1894., 3.

²⁵¹ Egy érdekes tanulmány foglalkozik a 19. századi vallásossággal. A szerző elsősorban osztrák példákat vesz alapul, személetesen mutatja be, hogy a teológiai és vallásos kötetek kiadása, miként viszonyultak a világiakkal. ld. GIORGIO, DE M.: *Die Gläubige*, in: FREVERT, U. – HAUPT, H-G. (szerk.): *Der Mensch des 19. Jahrhunderts*, Essen, Magnus Verlag, 2004., 144-147.

²⁵² GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, Első kötet, Kiadja Lövy József fia, Miskolc 1889.; GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, második kötet, Miskolc, 1891.; GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, harmadik kötet, Budapest, 1897.; GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, második kötet, második kiadás, Miskolc, Lövy József fia, 1906.; GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, harmadik kötet, harmadik kiadás, Miskolc, Lövy József fia, 1907.; GULYÁS, Benő: *Ravatalnál, halotti imádságok és gyászbeszédek*, Miskolc, 1907.; GULYÁS, Benő: *Egyházi beszédek*, harmadik kötet, második kiadás, Debrecen, Hegedűs és Sándor könyvkiadó hivatala, 1908.

paloták lakóiról, a szülői önfeláldozásról és a gyermeki hálátlanságról, a természet és a történelem nyitott könyvéről, az emberiségről és a nemzetről: szóval mindenről, ami pótolhatta vagy amivel pótolni vélhették a személyes Istent, a Vele való személyes viszonyt, az értünk és miattunk megfeszített s értünk feltámadott Krisztust, az Istenhez és Krisztushoz való viszonyulásban jelentkező bűnt, a megtérést, újjászületést s mindezekben a Szentlélek Isten szerepét. Főjellemvonásai ennek az igehirdetésnek az eszmei elvontság, a száraz moralizálás, a szívremegtető líraiság, az alacsony hatásvadászat, a tudálékos bölcselkedés, magasabb szinten a zsiráfprédikálás, vagyis olyan gondolati magaslaton járás, ahová az egyszerű ember, az átlag igehallgató nem ér fel, viszont a tanult ember kritikai tenyere viszketni kezd. Negatív is volt ez az igehirdetés. Cáfolta, sokszor gúnyolta más egyházak tanait, szertartásait: de nem fejtette ki a magunkét. Ennek oka persze az a dogmatikai szegénység volt, amibe a liberális, racionális szellem vitte a teológiát.”²⁵³

A fentebbi memoár nemcsak a prédikációs kötetek használatára utal, hanem a prédikációkban tükröződő különböző belső egyházi irányoknak az ítéletére. Mindenképpen fontos figyelembe venni, hogy a 19. század második felében a magyar reformátusság belső életében megjelenő vallási törések, különbözőségek, leképeződtek az igehirdetéseinkben is. Az elvi eltérések mellett hasonlóan fontosnak bizonyul, hogy az adott évtizedben és adott szellemi műhelyben, egyetemen, melyik lelkésznek a prédikációi váltak kedvelté. Az Osztrák-Magyar Monarchia időszaka alatti magyar református igehirdetők „szószéki igehirdetéseiről” a következő véleményt olvashatjuk;

„nagy értékelési különbség választotta el egymástól időszakunk három fő irányát, az ortodoxiát, a liberális teológusokat és a belmissziói mozgalom híveit. Egyházunkban az igehirdetés az istentisztelet törzse. Elképzelhető, hogy az egyes irányok részéről a sajtóban olvasható elmarasztaló kritikából nem marad ki a mási két irány igehirdető lelkészeinek az ügyvélt elesettsége sem. Sőt, az egyházban észrevett szinte minden hibát a bírálók kölcsönösen a prédikátorok oda nem való és alkalmatlan voltára vezettek vissza. [...] A kritika éles hangja azonban ne tévesszen meg senkit, mert a szószéken nem váltak ennyire szét az

²⁵³ ENYEDY: Az egyház ahogy én láttam. kézirat

*irányok. [...] A korszak prédikációinak zömét elsősorban a hagyományos értékeket és az új törekvéseket egyaránt tisztelő, a lelki érdekét minden más fölé emelő hang jellemzi.*²⁵⁴

A nyomtatásban megjelent prédikációk számának a korábbi korokkal szembeni ugrásszerű növekedése mellett szükséges azok teológiai irányultságát figyelembe venni. Azonban egy forrásként tekintett igehirdetés áttekintésekor egyszerre több egyházi belső irányt is felfedezhetünk. Míg a személyes életutak esetében lehetőség van arra, hogy a fentebb vázolt egymástól jól elkülönülő irányok képviselőjének tekintsük a korszak egyik-másik lelkészét, addig hasonló megállapítás nagyon nehezen tehető egy-egy igehirdetéssel kapcsolatosan.

Enyedy Andor visszaemlékezését egészíti ki, hogy az egyházi gyűjteményekben előfordul egy-két olyan kolligátum, amely egy lelkészi hagyatékból került be.²⁵⁵ Ezek javarészt selejtezésre kerültek, mivel más a lelkipásztori folyóiratok és prédikációs kötetek általánosságban véve az adott intézmény gyűjteményében teljes egészében megtalálható voltak. Ezen kolligátumokon keresztül lehetséges ugyanakkor egy-egy lelkész vallási irányzatának irányultságát leképezni. A 19. század református lelkészeinek prédikációs gyakorlatában bevett szokás volt a nyomtatásban megjelent igehirdetésekből előre egy-három évre elkészített prédikációs kötetek összeállítása is. Mind a lelkipásztori folyóiratokra, mind a nyomtatásban megjelent prédikációs kötetek gerincmagassága átlagosan 20-24 cm között mozgott. Ez a formátumbeli megjelenés igazodott a korabeli Bibliakiadások kötésénél használt 20-26 cm közötti gerincmagasságához, amihez a prédikációs köteteknek sötét borítása is társult. A „népszerű egyházi író” Gyulyás Benő prédikációs kötetének két kötete egyben maradt meg a Ráday Könyvtár 2-5710 jelzete alatt. A kötetben „Szekeres Mihály ref. lelkész könyveiből” bejegyzés található, majd az egyes prédikációknál, hogy mikor mondta el, illetve zárójelbe téve azok a részek, melyek feltehetően kimaradtak. Hasonló bejegyzések találhatóak az imádságos kötetekre vonatkozóan is. Egyik-másik irodalmi műben is utalás található erre, így például Szabó Dezsőnél; „Az ovális asztalon a nagy képes Madách, a nagy képes Petőfi, Tompa imakönyve, Ábrányi-, Bartók-, Pósa és Szabolcska-kötetek heverték. [...]Az éjjeli

²⁵⁴ BUCSAY, Mihály: A szószéki igehirdetés, in: Barcza, János (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983., 213-214. (213-217.)

²⁵⁵ Erre vonatkozóan lásd Szekeres Mihály hagyatékából a Ráday Gyűjteményben őrzött darabjának a leírását.

szekrényen egymásba kavarodva: Szász Károly imakönyve, Karenin Anna, a Virágének, a Kreutzer-szonáta, egy kötet Herczeg Ferenc s a Vér és Arany.”²⁵⁶

Az 1880-as évtizedben mind számában, mind irányaiban gazdagodó prédikációs kötetek kiadása egyaránt egy virágzó korszak jeleit mutatják. Figyelemre méltó, hogy a korabeli magyar református igehirdetők egy akkor már Nyugat-Európában elterjedt vallási irányzattal még csak ekkor ismerkedtek. Így a budapesti Skót Misszió mindenkori prédikátorának hatását jelentősnek kell tekinteni, akik kezdettől fogva próbálták saját belső egyházi mozgalmukban már meggyökerezett újabb igehirdetési irányokat az Osztrák-Magyar Monarchiában is ismertté tenni. Ebben a munkában mind a külföldi egyetemjárásoknak, mind Somerville-nek a körútja jelentős tényezőnek bizonyult.

4.2. Somerville alkalmainak külső megjelenése, időtartama

Somerville missziói útjának áttekintő táblázatából kitűnik, hogy több alkalommal is ugyanazon textus vagy cím alapján tartotta meg beszédeit. Ebből arra következtethetünk, hogy előre megírt, adott esetben már többször elmondott, kiforrott prédikációk képezték az „agg skót” mondandójának gerincét. A nyomtatásban megjelent beszédekben aktualitásokat is találhatunk, ami viszont a corpusok további bővítésére utalnak. A prédikátor általában egyházi fenntartású intézményben, iskolákban, egyházközségi tanácstermekben, vagy templomokban tartotta beszédeit, néhány kivételtől eltekintve. Az alkalmak felépítései között feltehetően nem volt jelentős eltérés. A beszámolókból egységesen arra lehet következtetni, hogy Somerville és Knight az adott alkalom előtt a helyi közösség egy kisebb csoportjával betanultak néhány éneket, melyeket az evangelizáció folyamán többször el is énekeltek. Ezen éneklések a liturgia részeként szerepeltek, és az evangelizáció folyamán 4-5 alkalommal került rájuk sor. Egy-egy alkalom a rendelkezésre álló helytől és a hallgatóságtól függően két–négy óra hosszan tartott. Ez a rendkívüli időtartam részben a tolmácsolás szükségességével magyarázható. Az egy-két órás alkalmak is viszonylag hosszúnak számítanak.²⁵⁷ Az időtartam megbecsülésére, valamint a korabeli prédikációk hosszának viszonylagos összehasonlítására csak a leírt, nyomtatásban megjelent prédikációkból lehet

²⁵⁶ SZABÓ, Dezső: *Az elsodort falu*, Regény három kötetben, I. kötet, [Budapest], Genius Kiadás, [é.n.], I. kötet, 55; 58.

²⁵⁷ A ráfordított idő nem foglalta magában a gyülekezetek kis énekkarának betanítását.

következtetni. Három Somerville prédikáció a Garzó Gyula által szerkesztett „Gyakorlati Bibliamagyarázatok”-ban jelent meg 1888 elején. Egyről pedig tájékoztatást adott Fekete Gyula, azonban annak megjelenéséről már nincs adatunk.²⁵⁸ Továbbá Révész Imre is egy Somerville prédikációval vezette be 1943-as tanulmányát.²⁵⁹

A korabeli magyar prédikációk általában bevezetésből és három külön tételre osztott részekből álltak. Az igehirdetés egybefüggő volt, énekléssel vagy imádsággal nem tagolták tovább. A missziói út egyes alkalmai a tolmácsolásnak is köszönhetően eléggé hosszúra nyúltak. Mindegyik sajtóforrásból egyértelműen kitűnik, hogy Somerville beszédeit 3, vagy 4 részre tagolva mondta el, melyek között a hallgatóságot megénekelte. Az ismert prédikációk közül „Az ítélet napján” című Mezőtúron elmondott az, melyben az igehirdetés hármas tagolása egyértelműen látszódik. A prédikáció felosztása;

I., „a bűnök feltámadásáról”

II., „Istennek idvezítésére, ama nagy napon”

III., „Isten által adott üdv forrása.”

A többi prédikáció kapcsán nem lehet egyértelműen megállapítani, az igehirdetés tagolását. Tovább árnyalná a képet, ha ismernénk, hogy a prédikációk részei között mely énekeket énekelte a gyülekezet.

Az egyes alkalmak időtartamáról a beszámolókból vannak ismereteink, az viszont hogy ez hogyan viszonyult a korabeli istentiszteletek hosszához egyáltalán nem megbecsülhető. Így érdemes a nyomtatásban megjelent prédikációk lapszámát egybevetni, amiből következtetni lehet a magyar református istentiszteletek időbeni korlátjára. A „Gyakorlati Bibliamagyarázatokban” közölt Somerville prédikációk 11-15 lapnyi terjedelműek. Egyes hazai szerzőknél ez a mennyiség nem haladja meg az 5-8 lapnyi hosszt. Somerville beszédei tehát 1,5-3-szor hosszabbak voltak más korabeli kedvelt magyar prédikációírókétól. Ez önmagában jelentéktelen különbség, azonban összevetve a terjedelmi korlátokat a korabeli prédikációs gyakorlattal, új értelmet nyer. Az egységes Magyar Református Egyház létrejöttékor 1881-ben elismerést kapott az úgynevezett lévita pap fogalma. Ennek értelmében, azokon a településeken, ahol nem volt lelkész, a tanító is megtarthatta az istentiszteletet. A prédikációt azonban minden esetben valamelyik kinyomtatott prédikációs kötetből, vagy teológiai szaklapból kellett vennie a

²⁵⁸ FEKETE: Dr. Somerville missziói útja, 84.

²⁵⁹ SOMERVILLE: A laodíciiai gyülekezet, 2-10.

lévita papnak csakúgy, mint az imádságokat.²⁶⁰ Ezen a csatornán keresztül elvileg még több emberhez eljuthatott volna Somerville, de a feltehetően szerény példányszám, illetve az egyszeri kiadás, ennek gátat szabott. Feltehetően Somerville prédikációinak hossza lényegében, a Monarchiában való elterjedésének gátja lett.

4.3. Somerville magyar prédikációi

A „Gyakorlati Bibliamagyarázatokban” található prédikációk textusai a következők; Ézsaiás könyve 60,1-8 (Túrkeve, március 11.), Lukács evangéliuma 19,1-10 (Mezőtúr, február 2.),²⁶¹ Jelenések könyve 20,11-20 (Mezőtúr, február 15.). Ezen textusok közül, csak a lukácsi textus szerepel más gyülekezeti alkalmon, amely körül a korábban ecsetelt mikro sajtóvita is kibontakozott. Sajnos a Fekete Gyula által lejegyzett 1Pt 1-ről tartott prédikáció eddig nem került elő, amely azért is nagy veszteség, mert Somerville e textusról több beszédet is tartott.

A három közül két evangelizáció aktualizálásokkal tűzdelt. A túrkevei szolgálat előtt egy rövid bevezetőben foglalta össze ottani szolgálatának előzményeit.²⁶² Ugyanebben a prédikációban többször kitért I. Vilmos császár két nappal korábbi halálára.²⁶³ Az első mezőtúri evangelizáció alkalmával a szegedi árvizet hozta fel

²⁶⁰ „Korán lettem az istentisztelet aktív résztvevője a diktálás révén, amit mint előkönyörgő (lévita) tanító fia, egész iskoláskorom alatt végeztem. Az igehirdetés, a prédikáció, már nem mindig ért el hozzám. Amikor elért, akkor már bírálgatni is kezdtem, amire lelkipásztorunk rögtönzött szalmázása elég okot is adott. Apám prédikálását jobban szerettem, mert jól megszerkesztett, nyomtatott prédikációkat olvasott fel, de olyan begyakorlással, mintha könyv nélkül mondta volna.” in: ENYEDI: Az egyház, ahogy én láttam (kézirat)

²⁶¹ Ezen két textus a 19. századi prédikációskötetekben többször előfordul. Az ézsaiási textusról található korabeli igehirdetések: APOSTOL, Pál: A Jézusban feltámadt világosság, in: Nyilas, S. (szerk.): *Apostol Pál egyházi beszédei*, Miskolc, Kiadja Rácz Ádám, 11–17.; DOBOS, János: A keresztyénség befolyása külső életünkre, in: Török, Pál (szerk.): *Egyházi beszédek*, 2. kötet, Pest, 1845, 179–188. A lukácsi textus alapján íródott 19. századi prédikáció: FILÓ: Jézus jön, 13-18.

²⁶² „Kedves barátaim! Mint ismeretlen idegen állók előttetek, bár szomszédságotokban Mezőtúron több ízben megfordultam. Nagyon sajnálom, hogy nyelveteken beszélni nem tudok; de mint tudjátok József is magyarázó által beszélt testvéreivel; megbocsáttok tehát, ha most, midőn közületek, min testvéreim közt vagyok, szintén magyarázó által beszélek veletek. Már csaknem teljesen feladtam azon reménységem, hogy Túrkevébe eljöhettek, de miután Romániából és Oroszországból visszatértem, maradt még egy napom, melyet lelkészeitek többszöri szíves meghívására nektek szentelek hazatérésem előtt. Miután ez az utolsó nap, melyet én a magyarokkal töltök, reményilem megteszünk mindent, hogy ezt hasznunkra fordítsuk.” in. SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 90.

²⁶³ „Ha szénéztek itt, láttok előttem elaggott embereket, kiktől az alkalom ideje elrepült: ha az öreg Vilmos császárra gondolok, az alkalom ő tőle is eltelt; nézzetek reám s láthatjátok rólam, hogy az alkalom tőlem is eltelt. [...] És nem tapasztaltátok-e, hogy a halál meg is teszi, amivel fenyeget: nem ragadt-é el a többiek közt csak a napokban egy reggel Európa legnagyobb emberét?” (Vilmos császárt) in. SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 93; 96.

példaként,²⁶⁴ a másodikban nem található aktualizálás. Ezen a ponton jogosan merül fel a gyanú, miszerint Somerville, még ha ugyanarról a textusról tartotta is bizonyágtételét, azok között eltérés lehetett, amelyek azonban nem lényegiek, sokkal inkább szimbolikusak. A szegedi árvízről a városba érkezését megelőzően feltételezhetően nem hallott Somerville. A Túrkevéen elmondott második prédikáció záró bekezdéseiben kitért arra a misszionárius, hogy; „*Most olvastam el Vámbéry Ármintól Magyarország nagyszerű történelmét, olvastam ezen dicső nemzet vég nélküli háborúiról s nagy fiairól.*”²⁶⁵ Arról hallgat a forrás, hogy hol szerezte be, kapta meg, esetleg kitől, vagy kinek az ajánlása után az említett ország ismertető kötetet. Feltehetően a „*Story of Hungary*” kötetre utalhatott Somerville, ami Londonban 1887-ben jelent meg, tehát igen friss irodalomnak számított akkor.

A nyomtatott prédikációkban található aktualizált képek, kiszólások, sokkal inkább a prédikációk egyediségére utalnak, mintsem azok általános ismétlésére. A prédikációk tagolása és felépítése valamint történetei jól megszerkesztett átgondolt igehirdetésekre engednek következtetni.

Miként arról már korábban részletezésre került Somerville missziói útjáról rendelkezésre álló sajtóforrások állandó eleme a tolmácsolásról és a tolmácsolt nyelvre vonatkozó híradás. Ezekben a tolmácsolást végző személy munkájára térnek ki leginkább. Ugyanakkor a kommunikációs csatorna problémája, tehát a tolmácsolás kérdése - visszatérő elem a prédikációkban is;

„*Kedves barátim! Mint ismeretlen idegen állok előttetek, bár szomszédságotokban Mezőtúron több ízben megfordultam. Nagyon sajnálom, hogy nyelveteken beszélni nem tudok: de amint tudjátok, József is magyarázó által beszélt testvéreivel; megbocsáttok tehát, ha most midőn köztetek, mint testvéreim közt vagyok, szintén magyarázó által beszélek veletek.*”²⁶⁶

Az 1887-88-as körút állomásainak áttekintéséből kitűnik, hogy Somerville és kísérete a mezőtúri és a nagyváradai két alkalmat leszámítva, mindenütt egyszer tartott alkalmat. A nyomtatásban megmaradt prédikációk áttekintésekor magától értetődő lehetett volna az adott településen szolgáló lelkész és lelkészek prédikációs gyakorlatával való

²⁶⁴ „Szegeden jártamkor eszembe jutott az 1879-iki árvíz, midőn a Tisza áttörve partjain, romba döntötte Szeged városát, s elvette sokak életét.” SOMERVILLE: Zákus megtérése (Lk 19.1-10), 113.

²⁶⁵ SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 102.

²⁶⁶ SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 90.

egybevetése. Erre azonban a források hiányában nincsen lehetőség. Érdekes lehetett volna ebben az irányban tovább haladni. Ütköztetni, pontosabban egymás mellé helyezni azonban csupán a korabeli igehirdetők munkáiból lehetséges a Somerville által elmondott igehirdetéseket. Előljáróban említendő, hogy Somerville prédikációinak hallgatóira több szempontból is újszerűen hatottak. (1) Részben teljesen új megközelítésű igehirdetéseiben számos ponton a Szentírást a Szentírással magyarázta.²⁶⁷ Egy igehirdetésen belül is számos vonatkozó igehelyet említett meg, ezzel is a mondanivalójának összetettségére, egyetemességére utalt. A magyar igehirdetők inkább bibliai igék parafrázisait, irodalmi, vagy népi átíratait használták prédikációikban.

(2) Sok személyes történetet példaként szőtt az „agg skót” mondanivalójába; például: „*Midőn Dél-Afrikában jártam, találok egy szegény özvegyel, aki elbeszélte, hogy halt meg az ő férje.*”²⁶⁸ Ettől az egyes alkalmak beszédei mintegy világotató beszámolóiként is érdekesek lehettek a hallgatóknak. Az ország ismertetések körébe tartozó példák jelentős részben a korábbi missziói útjain gyűjtött tapasztalatok, pontosabban az természeti környezet leírását ölelik fel; így beszéli el a dél-amerikai cukorsüveg hely környezetét²⁶⁹, vagy a szentpétervári Néva folyót²⁷⁰, vagy a Sínai félszigeten fekvő Hóreb hegy²⁷¹ és Észak-Amerika nagy erdőtlen síkságainak leírását.²⁷² A természeti képek alkalmazása megtalálható a korabeli magyar prédikációs irodalomban

²⁶⁷ „Keresztelő János is beszélt erről: »A bekövetkező harag elől meneküljétek, úgymond. Ő tehát haragnak nevezte azt a zivatart. « (Mt 3,7) Salamon pedig azt mondja erről a zivatarról: »eljövend, mint a pusztítás, az amitől féltek és a ti nyomorúságotok, mint a forgószél elközelgetet; mikor rohanand ti reátok a nyomorgatás és a megszorogatás.« (Péld 1,27) Lehet ember, aki azt mondja, hogy nincs semmi veszedelem. De én arra azt mondom, amit Pál apostol: »aki nem akarja tudni, ám ne tudja. Íme én tudtotokra adom néktek, atyámfiai az evangéliumot.« (1Kor 14,38; 15,1)» SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 94.

²⁶⁸ SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 99.

²⁶⁹ „Sok ember van, ki eszembe juttatja, azon hegyet, melyet Dél-Amerikában láttam. Hasonló ez a hegy egy cukorsüveghez s aztán felnyúlik, fel a magasságba, hol úgy látszik nem háborítja semmi, s oldalát hó fedi, mint fehér takaró. Nyugalom helyének látszik a hegy, de csakis látszik, mert belül iszonyú tűz év.” SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 91.

²⁷⁰ „néhány éve Szentpétervárt jártam; szét akartam nézni a városban s először is a Néva folyót óhajtottam látni, amely mellett a főváros épült és bár a parton jártam, de a folyót nem láttam, mert azt három láb vastagságú jég fedte és hó, s míg a folyót kerestem, már át is mentem rajta, anélkül, hogy észrevettem volna. Azonban arra is rájöttem nem sokára, hogy hol a folyó, mert figyelmem magára vonta egy csoport hajó körülbelül 200, melyek mozdulatlanul állottak a folyó közepén, közel a kikötőhöz, beékelve a jég közé.” SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 93.

²⁷¹ „Midőn néhány évvel ezelőtt a Sínai hegyen állottam a Hóreb közelében s szétnéztem azon hely felett, hol Izrael fiai a törvény kiadásakor állottak: tekintetem egy köves völgyre esett, hol egy csoport vidám repkedő és énekelgető madarat láttam; de amelyek egyszer csak hirtelen, mint varázsütésre elhallgattak.” SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 95.

²⁷² „Észak-Amerika erdőtlen nagy síkságait, melyeket Mezőségnek neveznek, dús növényzet fedi, melyet se le nem legeltetnek, se le nem kaszálnak; a vadaknak kényelmes tanyája ez, hova a vadászok ellátogatnak néha lóháton. Messze, bent a vadon közepén leszállnak lovaikról a vadászok, hogy míg lovaik legelnek, ők magok is egyenek.” SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 97-98.

is, azonban azok javarészt az Osztrák-Magyar Monarchia területére korlátozódnak, vagy az egyes lelkészek olvasmányélményeire alapozódnak.

(3) Somerville prédikációiban a tanító jellegű történeteket tudatosan és nagyon átgondoltan használta. Mind a három igehirdetésben egyaránt találhatóak valóságos, azaz a prédikátor által átélt történetek, valamint tanító jellegűek is. A tanítói jellegű történeteket két további részre lehet osztani. Az egyik az újabb vallási megújulási mozgalomhoz – ébredési mozgalom - tartozó erősen erkölcsi töltetű történetek. Ezek közül a legjellemzőbb a következő volt;

„Vasárnap délután sok gyermek gyűlt össze egy nagy teremben, hol azokat egy úri ember vallásos dologra akarta tanítgatni. A szónok már épen beszélni akart mikor berontott egy ember s egyenesen hozzá ment. »Mi a baj?« kérdé a szónok. »Oh uram, épen ide akartam kísérni a kis leánykám, de nagy sokaság tolongott az utcán, s a tömegben elvesztettem a kis leányom, nem tudom mi történt vele. Talán megtalálta az utat ide s azért jöttem, hogy megnézzem itt, mert különben a rendőrséggel kell megkerestetnem.« - mondá az úriember. »Mi a neve?« kérdé a szónok. »Nos gyerekek figyeljete; ha Vilson Mari itt van, álljon fel!« Még egyszer kérdé »Ha Vilson Mari itt van, álljon fel!« De ismét nem állott fel senki. Az apa szomorodott szívvel távozott, a szónok pedig beszélt gyermekekhez arról, amiről szándékozott, és amiről szokás beszélni a vasárnapi iskolákban. Beszédét végezve, a gyermekek mind eltávoztak, csak egy maradt ülve a padban. Ehhez odament a tanító s kérdé, hogy miért nem megy haza? »Várom, hogy értem jöjjenek« mondá a kis leány. »Hogy hívnak?« - kérde a tanító. »Vilson Marinak« - lett a felelet. »Vilson Marinak?« Hát nem hallottad, hogy kétszer is kérdeztem, hogy azt utcán elvesztett Vilson Mari, ha itt van álljon fel? – kérdé a tanító. »Ó de én nem veszttem ám el« - felelte a leányka. Láthatjátok, hogy ez a leányka azért nem találtatott meg, mert azt gondolta, hogy el sem vészett.»²⁷³

Hasonló történetek az 1880-as évek magyar protestáns prédikációirodalmából hiányoznak. Példatörténetek találhatóak a leírt szószéki igehirdetésekből, de azok sokkal rövidebbek és általánosabbak. A Szabó Aladár által szerkesztett „Keresztyén Népbarátban” jelentek meg hasonló írások. Erre az egyik Somerville prédikáció

²⁷³ SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 92.

jegyzetpontjában utalást is találunk; „Ezen történetke hű leírása a »Keresztyén Népbarát«-ból vétetett át. R.M.”²⁷⁴

A Somerville által használt történetek másik csoportjába az angol kultúrkör darabjai tettek ki.²⁷⁵

(4) Az „Ítélet napján” című prédikációban Somerville akarva, vagy akaratlanul, ez már ellenőrizhetetlen, aktuális egyházi kérdést is érintett; „Van sok ember, aki a vasárnap megszentelésével nem gondol, hisz azt hiszi, ezzel nem sérti meg felebarátját.”²⁷⁶

Az, hogy közelebről mit értett ez alatt Somerville, nem lehet megítélni, a prédikációkban fajsúlyos a vasárnap megszentelésének kérdése és arra minden alkalommal kitért. Ezt a kortárs magyar hallgatók azonban legalább kétféleképpen érthették. (1) Éppen a Somerville látogatását megelőző a békés-bánati egyházmegyei gyűlésen hangzott el, hogy; „akadályul szolgál a vasárnap megünneplése, s különösen a templomlátogatás teljesítésére nézve az a körülmény, hogy a nagybirtokosok napszamosai, munkásai számára vasárnap az istentisztelet ideje alatt osztatnak ki a hetibérek...”²⁷⁷ (2) Az Osztrák-Magyar Monarchia kezdeti időszakában jelentős egyházpolitikai kérdésekkel kellett foglalkozni, mindeközben a vasárnapkal kapcsolatos egyházi javaslatokkal csak az 1880-as évek második felétől²⁷⁸ kezdenek foglalkozni;

²⁷⁴ SOMERVILLE: Zákus megtérése (Lk 19.1-10), 114.

²⁷⁵ Pl.: SOMERVILLE: A bűnösök megtérése (Ézs 60.1-8), 103.

²⁷⁶ SOMERVILLE: Az ítélet napján (Jel 20.11-), 116-117.

²⁷⁷ E.K.L.: A békésbánati egyházmegye közgyűlése Nagy-Becskerekén, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30/17 (1887), 532. (532-535)

²⁷⁸ „A vasárnap ügyi bizottság jelentésénél hosszú, élénk vita fejlett ki, mely olykor ki is csapott a tárgyilagosság medréből. E tárgyban a vasárnap ügyi bizottság következő javaslatot terjesztette a közgyűlés elé elfogadás végett.

1. Felelevenítetvén az egyházkerületi közgyűlés 1884. 53. sz. határozata, azon egyházmegyék, melyek a vasárnap-ügyi bizottságot mind ez ideig nem alakították meg, erre ismét sürgetőleg felszólítandók, tartozván a megalakítást jövő tavaszig elvégezni.

2. Azon egyházmegyék, melyek a vasárnap-ügyben korábban elibük terjesztett kérdőpontokra mindezidáig nem válaszoltak, felhívtnak, hogy azokra ápr. 15-ig külön-külön megfeleljenek.

3. Konvent felkérendő, hogy megkeresvén az ág. hitv. ev. testvéregyházat, ezzel közösen járjon el az ügyben a törvényhozásnál és kormányznál.

Ezen 3 pontú indítványhoz járult Szeremley József az alsó szabolcsi egyházmegye részéről azzal az indítvánnyal, hogy a polgári községek és törvényhatóságok pedig a vasárnap megtartása tárgyában szabályrendeletek alkotása végett kéressenek föl.

A vitának egyik kiemelkedő momentumuma volt Peterdy Károly beszéde, ki hévvel kelt ki az állam ellen, a miért ez hivatalnokait vasárnap is kötelezi a hivatalos óra megtartására s így maga az állam jár elől rossz példával a nép előtt. Thaly főképp azon sérelmekről panaszkodott, melyek három millió protestáns hitbéli meggyőződésén rendszerint elkövetettek az által, hogy prot. vallású katonák kirendeltetnek úrnapiján s más kath. ünnepeken processiókra s térdeplésre kényszerítettek. Ő e sérelmek tárgyában is óhajtana kérvényezést az országgyűlésnél. Armós Bálint a vasárnap megszentelése körül javulást nem egy hamar vár s nemzedékek kellene ahhoz, hogy szádados szokás kivesszen, s azt új váltsa fel. De azért egy lépést sem kell elmulasztani, mely közelebb visz a célhoz. Az egyház, a kormány, a törvényhozás és a társadalom működésének kell e téren egyesülni. Végre a bizottság javaslata elfogadtatott s a bizottság újból megalakított az eddigi tagokból, kikhez az elhaltak helyébe Segesváry József, Beke Mihály és K. Tóth

„A vasárnap megszentelését évtizedek óta sürgetik a vallásfelekezetek és... és hol állunk e tekintetben ma is? Ott, ahol 1867-ben álltunk. Sőt még ott sem, mert azóta visszafelé haladtunk. A szántóvető és iparos ember zavartalanul folytatja munkáját vásár- és ünnepnapokon is; a tivornya helyek tárva-nyitva állnak az istentiszteletek ideje alatt is, egyletek, társulatok, politikai pártok rendszerint e napokon tartják gyűléseiket stb.”²⁷⁹

(5) Nyugat-Európában elsősorban német és angol nyelvterületen a 19. századi prédikációkban hangsúlyosan voltak jelen a technikai újításokat bemutató és a természettudományos példák;

„Tegyük fel, hogy amint Kalkuttába érkeztem, azt kérdezte volna egy utazótársa: hányszor fordul meg a az a csavar 24 óra alatt? De hisz ki tudná azt megmondani!? ... Én nemcsak azt mondhatom meg, hányszor fordul meg 24 óra alatt, hanem azt is, hogy utazásunk 6 hete alatt hányszor? azon időtől kezdve tudni illik midőn a hajó elindult déli Angliából s kikötött Indiában. [...] Nohát, ha az ember az ő korlátolt tehetségével ilyen gépezet tud csinálni, mely oly pontosan megtudja mondani, hányszor fordul meg a csavar, melyet nem láthatunk ott lenn a vizek alatt.”²⁸⁰

A 19. század polgárosult világának képe, illetve a korszak technikai vívmányainak példaként való felhasználása újszerűen hatott. Az előbbi példához hasonló technikai jellegű leírás természetesen több jelentéssel rendelkezhet. Utalásként értelmezhető az éppen kiteljesedett angol gyarmatbirodalom technikai fejlettségének szintjére, miként a polgárosult lelkipásztor utazási szokásaira is. A magyar lelkesek között viszonylag kevés volt az érdeklődés a modern technikai vívmányok megismerésére, ebből következően a prédikációkból is kimaradtak a modern technikai eszközök példaként való használata.

A Somerville-féle prédikációkban közös a befejezés. Mindegyik alkalommal a hallgatóság közösségét szólítja meg. Nem összefoglal, hanem személyes döntésre hív; „De az Úr Jézus megmenthet mindenkit, mert az Írás azt mondja: én rossz voltam s

Kálmán léptek. ...” (Z-y.): A tiszántúli egyházkerület közgyűlése, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/40 (1888), 1269-1270.

²⁷⁹ SZŐTS, Sándor: Pro domo et veritate, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/1 (1888), 10.

²⁸⁰ SOMERVILLE: Az ítélet napján (Jel 20.11-), 121.

gonoszat cselekedtem, de kegyelmet találtam, »mert az Úr Jézus szeretett engem s magát adta én érettem!« Ámen.»²⁸¹ Mindez az ébredési mozgalomra jellemző, evangelizáció részének kelléke.

4.4. Összegzés

„Ma is az igehirdetésnek csakis úgy lehet és van jelentősége, nemcsak, hanem még jogosultsága is keresztyén állásponton csupán akkor van, ha egyetlen feladatának és érdekének azt tartja, hogy a lelkeket a Krisztus által az Istennel élő összeköttetésbe hozza és a Szentlélek megújító és megszentelő munkásságának a szívekbe utat nyisson, hogy ekként megnyerhessék azt a békességet, amelyet a Krisztus ad az övéinek, még pedig nem úgy, mint ahogy a világ adja.»²⁸²

A 19. századi magyar protestáns prédikációirodalom mélyreható elemzésének adósságát lassan dolgozzák fel a gyakorlati teológia történetével foglalkozók. A 19. század egyes korszakainak megítéléséhez eddig a korábbi korokban készült tanulmányokon keresztül van lehetőségünk. Egyes személyekhez köthető mélyfúrásokon keresztül értékeljük jelenleg ezen korszakot. Az 1867 utáni magyar református prédikációs kötetek számának ugrásszerű növekedése nagy lehetőséget rejt még magában az egyháztörténeti kutatások terén a korábbi korokkal szemben. A dualizmus időszakának közepén kezdődött a jelentős nemzetközi szervezetek vezetőinek látogatása és missziói útjainak sora a magyar reformátusok lakta vidékeken. Ekkor váltak kétoldalúvá és egyenértékűvé a magyar és nyugati evangélikus és reformátusok közötti kapcsolatok, korábban ez jobbra a peregrinációra, illetve azzal kapcsolatos teendőkre korlátozódott. Somerville útja ebben az értelemben mindenképpen úttörőnek tekinthető. A nemzetközi szervezetek, így a Free Church of Scotland moderátorának körútja alkalmával tartott beszédei teljesen újszerűen hatottak a korabeli magyar hallgatóságra. Az istentiszteleti alkalmak liturgikus szabadságával, bizonyosan idegenül hatottak a résztvevőkre, erről azonban nem rendelkezünk forrásokkal. A prédikációk felépítése hasonló volt a korabeli magyar igehirdetésekhez, tartalmukban azonban jelentősen eltért. Somerville prédikációs

²⁸¹ SOMERVILLE: Az ítélet napján (Jel 20.11-), 128.

²⁸² KENESSEY, Béla: A templomi igehirdetés jelentőse, in: SZABÓ, Aladár (szerk.): *Új óramutató*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896., 8.

gyakorlatáról kevés kritikai észrevétellel rendelkezünk, ezek közül az egyikben a következőt olvashatjuk; „*Mennyivel felette áll az én csekély véleményem szerint Dr. Somervillenek dr. Kohlbrügge, ki határozott képviselője a kálvinista tanoknak és elveknek, példányképe a református típusnak és bátor kifejezője a bibliai eszméknek és fogalmaknak!*”²⁸³ Somerville prédikációiban sokkal több kortörténeti adatot használt, mint a magyar prédikátorok. Továbbá sokkal több személyes élményt osztott meg hallgatóságával Somerville, mint a korabeli magyar prédikátorok, akik jobbra maradtak a Szentírás szövegénél. Jelen esetben a prédikációk kerültek a középpontba, de ugyanennyire jelentős és fontos volt az imádság témája is. Sajnos erre vonatkozóan semmilyen forrással sem rendelkezünk.

²⁸³ RÁCZ: Dr. Somerville Sándor Aradon, 2.

5. Egy lelki ének története Magyarországon (1882-1921)

„Mint a hervadó virág a reggel harmatát, vagy mint a szomjú föld az áldásos esőt óhajtja és várja, oly lelki vágygal, oly szellemi érdekeltséggel néztünk elébe a második konvent azon vagy olyféle határozatának, mely csak tisztán a magyar református énekügyet érintette volna. De csalódtunk. Az első konvent legalább tett annyit, hogy az énekbizottság magáról a második konventig még nem adott semmi életjelt, legalább megalakulása óta tett működéséről nem tudunk nem hallottunk és nem láttunk semmit. Denique csakugyan igaz az, hogy a magyar református énekügy mostoha gyermeke a felekezetnek, ezt mondtuk régen és mondani is fogjuk, míg az ellenkező be nem leend bizonyítva. [...] Minden jel oda mutat, hogy az énekügyre nézve ismét ott vagyunk, hol valánk, mielőtt az illető bizottságok megalakultak, s ha Isten éltet bennünket, a zsinat is elérkezik, el is fog múlni szép csendesen s egy határozott lépést se tettünk az új énekes könyv mielőbbi létrejöhetése végett.”²⁸⁴

Az 1881-ben hivatalosan létrejött „evangéliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyház” egyik kihívása közé tartozott egy egységes református énekeskönyv megalkotása. A téma egyháztörténeti kérdésével Bucsay Mihály foglalkozott „Az egységes énekeskönyv problémája” című írásában.²⁸⁵ Ebből az összefoglalóból kitűnik, hogy egy egységes gyülekezeti énekeskönyv megalkotása a korábban eltérő tradíciókkal élő közösségek vezetői számára jelentős kihívásnak bizonyult. A korszak református énekkincsének történetével foglalkozó további szakmunkákban is visszatérő megállapítás, hogy egy közös énekeskönyv megalkotásának háttérében a reformátusok tagolt egyházszervezetben volt keresendő, mindeközben pontosan ebben az időszakban jelentkezett modernebb vallásos hatások eredményeképpen megjelenő lelki énekeket megjelentek a gyülekezetek használatában. Ennek a kettősségnek a párhozamossága nehezíti a téma feldolgozását. Az 1881-1921 közötti változásokat jól szemlélteti nemcsak az énekléshez, hanem az egyes énekekhez való hozzáállás is; aminek következményeképpen; „Felvett ezenkívül a zsinat 13 hozsánna éneket és kirostált a

²⁸⁴ IVÁNKA, Sámuel: A magyar református második konvent és az énekügy, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/16 (1881) 498-499.

²⁸⁵ BUCSAY, Mihály: Az egységes énekeskönyv problémája, in: Barcza, J. (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983., 211-213.

*próbaénekeskönyvben kissé eluralkodó 68 temetési énekből 22-öt.*²⁸⁶ Miképpen lettek az úgynevezett. „hozsanna énekek”²⁸⁷, illetve azok közül is egy a „Fel barátim” kezdetű a református énekeskönyv része(i), jelentősen összefügg az 1880-as évtized belső egyházi történéseivel. Különösen érdekessé teszi ennek az éneknek a történetét, hogy a himnológiai tanulmányokban szinte semmi nyomát sem lehet ennek találni.²⁸⁸ Az 1880-as években polarizálódó református sajtó hivatalos orgánumaiban állandó és kiemelt szerepet kapott az igen szerteágazónak mondható énekügy. Visszatekintve a vizsgálat tárgyát képező évtizedben keletkezett magyar református énekekre, illetve azokra, melyek ekkor honosodtak meg, igencsak eltérő képet kapunk. Nem lehetséges megmondani, hogy az énekek kapcsán melyik évben történt változás, az azonban mindenképpen szembetűnik, hogy míg folytak a „szakmai” viták, addig a gyülekezetek életében új énekek jelentek meg, egyes gyülekezeti tagok és lelkészek olyan új lelki énekeket írtak (pl. Lévay József: Gondviselő jó Atyám vagy...), melyek néhány évtizeddel később felvételt nyertek a református énekeskönyvbe.

5.1.1. A magyar református énekügy alakulása az Osztrák-Magyar Monarchia kezdeti időszakában

Az énekek és az énekügy a 19. század második felének egyik örökzöld sajtótémája volt. Mind az egységesült református egyház közös énekeskönyvének a megalkotása, mind a különböző himnológiai írások igen sok író mozgattak meg és széles mederben folytak a viták. A sajtóban megjelenő 1880-as évtized énekügyi vitáinak megítélése előtt fontos megemlíteni, hogy a gyülekezeti éneklés és énekügy terén az 1860-1880-as évek között számos jelentős elvi munka jelent meg. Ezeknek szerzői lettek javarészből az 1880-as években felfutó egyházi énekekkel foglalkozó írásoknak a szerzői. A téma megkerülhetetlennek tekintett szerzői, véleményformálói lettek, a mindezzel járó tekintély és tekintélytiszteltetés részben gátként jelentek meg az újabb énekek gyülekezeti megismertetésének. Legjelentősebbnek tekinthető énekügyi kötetek a következők voltak;

²⁸⁶ BUCSAY: Az egységes énekeskönyv, 213.

²⁸⁷ Hozsanna énekek: a Hozsanna énekeskönyv után kialakult belső egyházi kifejezés. Ez alatt a 19. század második fele és a 20. század első fele alatt keletkezett elsősorban nyugat-európai és USA-beli modernebb vallásos énekek összefoglaló elnevezése.

²⁸⁸ Id. pl.: Magyar Egyházzene folyóiratot

- Ivánka Sámuel: Énekészi vezérkönyv a hely. hitv. magyar énekészek, iskolatanítók és orgonisták számára az önképzés, tanulmányozás és az énektanítás könnyebb módú kivitele végett, Sárospatak, 1862.
- Ivánka Sámuel: Egyházi énektár, mely magában foglalja a magyar ref. egyház használatban levő énekeinek vezér dallamait : algimn., felsőbb oszt. nép- és vasárnapi isk. használatára, Sárospatak, 1863.
- Ivánka Sámuel: Vezérkönyv a magyar reformált egyházi énekek összhangzatos tanítására, énekkar vezetők részére, Sárospatak, 1864.
- Ivánka Sámuel, Karénektár, mely magában foglalja a magyar és erdélyországi ref. gyülekezetekben használatba vett énekek dallamait a négy fő szólamok szerint, Sárospatak, 1864.

Az 1880-as évek református sajtótermékeiben megjelenő énekügyi írások, viták inkább csak elnevezésük miatt foglalhatók össze ebben a formában, mivel a cikkek és tanulmányok nagyon szerteágazóak voltak. Ez nem a téma sokrétűségére utal, hanem annak korabeli értelmezésének a sokrétűségére. Ez tovább nehezíti a vonatkozó írásokkal való foglalkozást, és tükrözi a korabeli gondolkodást is. Az énekügyi cikkeket így a következő fő tematikákra lehet felosztani;

- énekügyi bizottság munkálataival foglalkozó cikkek;²⁸⁹
- a 16. – 18. század közötti magyar református énekkincsrel kapcsolatos írások;²⁹⁰
- éneklés módjával kapcsolatos híradások, megjegyzések, beszámolók;²⁹¹
- felekezeti énekek, temetési énekek és szokások;²⁹²
- énekek, zsoltárok fordításai, prozódiai korrekciók;
- könyvismertető.

További érdekesség figyelhető meg a hivatalos és a nem hivatalos egyházi lapok között. A nem hivatalos lapokból jobbra hiányoznak az énekléssel és énekreformmal

²⁸⁹ N.N.: Az egyetemes énekügyi bizottság..., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/29 (1881), 942.; IVÁNKA, Sámuel: Az énekügyi bizottság jegyzőkönyvéről, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 24/41 (1881) 1308-1313.

²⁹⁰ Pl.: KULCSÁR, Endre: Gályarabok éneke a XVII. századból (?), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 28/4 (1885), 106.

²⁹¹ Pl. ÉDES, Albert: Az énekügy, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27/42 (1884), 1347-1348.

²⁹² Pl.: TURCSÁNYI, Andor: Az ágostai evangélikusok énekei, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/5 (1881), 135-137.; KÁLMÁN, Farkas: Egy „szó”, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 29/13 (1886), 393-396.; JESZENSZKY, Károly: A magyar kultúra és evangélikus egyházunk ének kincse, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30/20 (1887), 619-622.

kapcsolatos híradások. Az ének, mint a cikkek témája leginkább apologetikus célzattal jelentek meg például a „Szabad Egyház” hasábjain a nazarénusokkal szemben.²⁹³ További kutatásokat igényelne, annak feltárása, hogy a református sajtóorgánumban pontosan milyen súllyal és célzattal jelentek meg az énekekkel foglalkozó írások.

Az 1880-as években az elméleti munkák mellett számos énekeskönyv, korall könyv és református énekeket tartalmazó énekfüzet jelent meg. Általánosságban elmondható ezen kiadványokról, hogy nem terjedtek el széles körben. A kiadványok egyes darabjai, illetve részei viszont önálló életre is keltek, melynek eredményeképpen később a 20. század első évtizedeiben megjelent közkezdveltebb és széles körben elterjedt énekes füzetek, valamint esetleg a hivatalos énekeskönyv darabjaivá is lehettek;

- Farkas Kálmán: Éneklő kar avagy azoknak a tudósoknak és szent poétáknak életrajza, kik által a magyarországi reformátusok most használatban levő énekes könyvében foglalt énekek szerkesztettek. Budapest, 1880.
- Stiglicz Albert: Protestáns temetési énektár, a Magyar- és Erdélyországi evangéliom szerint reformált vallású tanítók és kántorok használatára, Nagybánya, 1884.
- Gyermek-Lant, Vallásos énekek gyűjteménye különösen vasárnapi iskolai használatra, Budapest, 1883; 1892.
- Ivánka Sámuel: Óramutató a magyar református énekügy terén. Énektanítóknak, énekvezéreknak, orgonistáknak tanulmányozás végett, az énekügy barátainak pedig olvasmányul, saját tanulmánya és számos évi tapasztalata után írta Ivánka Sámuel főiskolai ének- és zenetanár. Sárospatak, 1884
- Szügyi József: Magyar ev. ref. choralkönyv, Budapest, 1887.

Az igen sokrétű és gazdag himnológiai témájú kötetek és írások nemcsak a téma fontosságáról, hanem annak korabeli megítéléséről is tanúskodnak. Éppen ettől érdekes, hogy mely ének lett annyira értékes és érdekes a későbbiekben, hogy az énekeskönyv darabja lett végül. A korabeli vitákat elkerülő egyik ének volt a „Föl barátim” kezdetű, melynek magyarországi története eddig az alig kutatott témák egyikének bizonyult.

²⁹³ RÁCZ, János: Új Sionhárfa, in: *Szabad Egyház*, 3/17 (1886), 3-4.; 3/18 (1886), 3-4.

5.1.2. Somerville és az éneklés a magyarországi körútja folyamán

Somerville magyarországi körútjáról szóló beszámolókból az egyik visszatérő elem az éneklésre, illetve az énekekre vonatkozott. Feltételezhető, hogy Somerville az éneklést felhasználta és mint a közösséget formáló eszköz újdonságként hathatott a hallgatóságra. Bár a vidéki sajtótermékekből számos fontos adattal egészíthetők ki a lelkészek által írt beszámolók, azonban mégsem tudunk semmi biztosat az énekek és az éneklés fogadtatásáról. A kivételt a "Föl barátim" kezdetű ének adja, mivel szinte önálló életre kelt. Recepciótörténete a magyar protestáns egyháztörténet mintájaként fogható fel, tehát a protestáns egyháztörténet az idézett ének recepciótörténetének mintájára íródik. Koronként és az éppen divatos ideológiához igazított énekismertetésével kilóg a többi kegyességi ének közül. Felhasználható annak a kérdésnek mélyebb elemzésére, hogy milyen nyugat-európai hatások érték a 19. század utolsó harmadától a magyar protestantizmust. Kevés hasonlóan jól dokumentált esettel rendelkezünk. Az ének és a missziói út az egyháztörténet írás példásan dokumentált darabja. Jelentősége abban áll, hogy egy missziói körút, mely javarészt az egyházi kollektív emlékezetből is kikopott hatással volt, és van az istentiszteletekre, amikor a fentebbi dicsőítést a liturgia részeként éneklék. Az ének és a missziói körút között, - Révész Imre megállapítása szerint - szoros ok-okozati összefüggés van; *„Gyomán különösen nagy hatást tett a mai énekeskönyvünkben is meglévő „Fel barátim...” kezdetű ének, amely valószínűleg ekkor zendült fel először magyar református vidéki gyülekezetben.”*²⁹⁴ Valószínű, hogy az ének akkor is hasonló népszerűsége telt volna szert, ha Somerville nem tett volna evangelizációs körutat. Az azonban kétségtelen, ha nem lett volna ez az utazás, akkor csak sokkal lassabban és nehezebben válhatott volna ismertté, mivel sokan elleneztek az éneket, leginkább konzervatívabb egyházi körökből. Somerville útjára nemcsak úgy lehet tekinteni, mint az 1880-as évek második felének nagy evangelizációs körútjára, hanem mint a Monarchia „ébredési mozgalmanak” egyik kezdőpontjára.²⁹⁵ Egyes kutatói vélemények szerint Somerville prédikációi nyomán egyfajta megújulási mozgalom indult el az alföldi régióban, más visszaemlékezések szerint tevékenysége visszhangtalan

²⁹⁴ RÉVÉSZ: Egy fejezet.

²⁹⁵ *„Legújabb kori egyháztörténetünk különösen érdekes fejezetéről van itt szó: egy olyan szellemi hatás megjelenéséről, amelynek egyenes és közvetlen folytatását nem lehet kézzelfogható történeti adatokkal kimutatni a századforduló magyar reformátusságának életében, de rejtett továbbhullámzása annál inkább vissza lehet következtetni a magyar református ébredésnek azokból a későbbi tényeiből, amelyek e nélkül az előkészítés nélkül, különösen alföldi tömeggyülekezeteinkben, meglehetősen érthetetlen volnának.”* RÉVÉSZ: Egy fejezet, 11.

maradt. A „Föl barátim” ének viszont mindenképpen összenőtt Somerville útjával, ami a recepciótörténetben is tetten érhető. A szemfüles olvasó a „Dunántúli Protestáns Lap” 1937. évi 19. számának vegyes hírei között a következőt találja:

„Dr. Knight G. A. Frank a Skót Nemzeti Bibliatársulat főtitkára május 1-én 69 éves korában Glasgowban váratlanul meghalt. A megboldogultban Knight György, a budapesti skót misszió vezető lelkésze atyját gyászolja. Dr. Knight a nyolcvanas években járt először hazánkban, mint Somerville evangelizátor titkára. Bejárták az egész országot és hitébresztő összejöveteleket tartottak, amelyen a fiatal Knight vezette az éneklést. Ő tette népszerűvé az úgynevezett Hozsánna énekek egy részét és különösen a »Fel barátim!« kezdetű népszerű éneket. ...»²⁹⁶

Bár a vegyes hírek között található e nekrológ, számunkra mégis jelentős. A szerző személyét sajnos nem tudjuk megállapítani. Feltételezhető, hogy egy olyan lelkész írhatta, aki maga is gyermekként, vagy fiatalként részt vett a missziói körút egyik állomásán, vagy egy családi anekdota őrizte. Jóllehet, kevésbé valószínű, mégsem zárható ki, hogy a lelkészek között esetleg memoárként tovább élt Somerville missziói útja. Az is elképzelhető, hogy a lap szerkesztőségében kell keresnünk a nekrológ íróját. A vizsgálat szempontjából azonban sokkal fontosabb, hogy Knight neve, és a missziói út a kollektív emlékezetben összeforrt a „Fel barátim” című énekkel. A kegyességi éneket az amerikai metodista Philip Paul Bliss²⁹⁷ szerezte az 1870-es évek elején. A „Föl barátim” kezdetű ének története egészen az amerikai polgárháborúig nyúlik vissza. A csatadal keletkezésének hátterét leíró Sankey-től tudjuk,²⁹⁸ hogy Bliss ezt egy 1864. október 5-i allatoona-i csata után írta. Az ének címe „Hold the Fort”, valójában az amerikai polgárháború egyik északi legendás mondatából származott.²⁹⁹ A csatadal története érdekes, főként, ha hozzágondoljuk a polgárháború kontextusát, miszerint az északiak morális felsőbbiséget társítottak ügyükhöz, és a totális győzelemre törtek. Az ehhez

²⁹⁶ N.N.: Dr. Knight G.A. Frank (Vegyesek) in: *Dunántúli Protestáns Lap* 48/19 (1937), 87.

²⁹⁷ Bliss, Philip Paul (Clearfield County, Pennsylvania, 1838. – Ashtabula, Ohio, 1876.) zeneszerző, orgonista – in. BAUTZ, Friedrich Wilhelm: Bliss, Philip Paul, in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 1 (1990), 622–623.

²⁹⁸ Sankey, Ira D. (Edinburg, Pennsylvania, 1840. aug. 28. – Brooklyn, New York, 1908. aug. 13.) énekes, dalszerző – in. VOIGT, Karl Heinz: Sankey, Ira D. in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 8 (1994), 1330–1333.

²⁹⁹ „Hold the fort; I am coming. W. T. Sherman.” Az ének történetére vonatkozóan ld. SMITHY, W. G.(ed.): *Grand army war songs, a collection of war songs, battle songs, camp songs, national songs, marching songs, etc., our boys in blue in camp and field to which is added a selection of memorial songs and hymns for use on decoration day and other special occasions.* Cleveland and Chicago, [1886]., 88-89.

szükséges szellemi háttérrel többször a Szentírásból vett idézetekkel, illetve korabeli teológiai nézetekkel is alátámasztották. Bizonyítja ezt Sherman üzenete, mely később a csatadal címe is lett, ami a Jel 2,25-ből származik.³⁰⁰ Annak megválaszolása, hogy később miért írta át dalát a szerző, fontosabb kérdés. Esetleg eredetileg is egyházi, kegyességi használatra szánta, de az események forgataga miatt lett belőle polgárháborús ének. Indok lehet Bliss és Sankey találkozása, munkakapcsolata is, tekintettel arra, hogy több dalt is együtt szereztek és kiadványokat is szerkesztettek.³⁰¹ Továbbá mindketten az észak-amerikai „Second Awakening” zeneszerzői közé tartoztak.

A magyar lelkészek előtt a szerző állampolgársága, felekezeti identitása és az ének történetének háttere teljesen ismeretlen volt. Az éneket kezdetben úgy tartották számon, mint a Sankey-féle énekeskönyv egyik darabja, melynek ismertté válásában Somerville körútjának jelentős szerepe volt. A skót prédikátor e fajta kultúra-közvetítő tevékenysége sokkal jelentősebbnek bizonyult eredeti célkitűzésénél. Míg az ének szinte megjelenése után rögtön részévé vált a magyar református és evangélikus énekkincsnek, addig az evangelizációs istentiszteleti forma elfogadására majd három évtizedet kellett még várni. Az ének magyarországi történetének áttekintésekor jogosan lehetne az „emlékezet és a valóság” szembeállításával érvelni, ami azonban a magyar kegyességtörténeti kutatás terén nem sok haszonnal járna. A rövid idő alatt egymásra rakódott rétegek alaposabb tanulmányozása lehetőséget teremt arra, hogy az ének keletkezése, későbbi felhasználása, valamint magyarországi fogadtatása közötti viszonyt megismerjük, amin keresztül beleláthatunk a 19. század utolsó harmadának kegyességtörténeti változásaiba. Ezen a ponton nem a recepciótörténetre helyezük a hangsúlyt, hanem arra a pillanatra, amikor Somerville prédikációit elmondta, vagyis az 1887-1888-as év eseményeire.

5.1.3. „Föl barátim!” Somerville-től az egységes énekeskönyvig

A figyelmes magyar református olvasók már az 1870-es évektől kezdődően, egyre többször találkoztak Sankey névvel, mint az angolszász ébredési mozgalom egyik meghatározó személyiségével.³⁰² Munkássága és művei azonban csak a 19-20. század

³⁰⁰ „de amitek van, azt tartsátok meg, amíg eljövök” Jel 2,25.

³⁰¹ 1875-től 1891-ig összesen hat „Gospel Hymns” kötet jelent meg, pl. Gospel Hymns and sacred songs, P[hilip] P[aul] Bliss and Ira D. Sankey, as used by them in gospel meeting, 1875.

³⁰² Sanky neve a PEIL-ben, általában a külföldi hírekben, illetve ország-, és egyházismertetés témájú cikkekben fordult elő; N.N.: Skócia, vallásos megújulás in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 17/34 (1874), 1090.; FREEMAN, Clark: A vallásos élet az értelmi haladás alapja (fordítás), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 19/18 (1876), 549–557.; N.N.: Az angolok közt folyó ú.n. Revival, in: *Protestáns Egyházi és*

fordulóján váltak ismertté. Mind Bliss, mind Sankey énekeinek a megismertetésében fontos kampánykörútnak tekinthető az 1887-1888-as missziói körút.

A „Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt” című ének első magyar nyelvű fordítása Szász Béla nevéhez köthető, aki Szász Domokos erdélyi és Szász Károly dunamelléki református püspökök öccse volt. Munkásságáról az „Erdélyi Múzeumban” egy alapos tanulmány található, amelyben azonban nem találunk az énekre történő utalást.³⁰³ Az ének szövegének fordítójára vonatkozó adatokban ellentmondást lehet felfedezni, a korabeli sajtóforrások többsége Szalay Józsefnek tulajdonítja a „Fel barátim” dal magyar fordítását. Ezt egészíti ki Révész Imre tanulmányában „*Somerville mindvégig fokozódó mértékben meg volt elégedve – [mármint Szalayval, a szerző beszúrása] - és akitől legtöbb segítséget kapott a megtanítani kívánt új, legnagyobb részt Sankey-féle énekek hevenyészett magyar fordításához is.*”³⁰⁴ A missziói körút állomásain az énekeket füzetbe foglalva változó példányban terjesztették a hallgatóság között. Szintén Révész Imre dolgozatából tudjuk, hogy Somerville körútjának egyes állomásain, a leírás szerint 40 ilyen példányt osztottak ki, egy, a templom egészét betöltő gyülekezet tagjai között, ami akár több ezer főt is jelenthetett.³⁰⁵ A kiosztott énekes füzetek, valamint az adott alkalmakon résztvevők aránya nem lehetett egyensúlyban, vagyis az egyes evangelizációkon résztvevők töredéke kaphatta kezébe ezen énekes füzetek egy példányát. Feltehetően, az eleve kis példányszámban nyomott füzetekről jelenleg nincsenek bővebb adatok: elképzelhető, hogy egy példány valamely hagyaték mélyén lapul, amiből megtudhatnánk, hogy mely énekeket énekelték még.

Somerville útját megelőzően már 1883-ban nyomtatásban megjelent a „Fel barátim...” más énekekkel együtt a „Gyermek-Lant” című kiadvány³⁰⁶ énekeként. Ez az alapvetően a vasárnapi iskolai mozgalomhoz köthető kiadvány elterjedéséről és példányinformációiról elenyésző adattal rendelkezünk. Feltételezhető, hogy relatív szűk körben válhatott ismertté. E kötet második kiadására 1892-ben került sor.³⁰⁷ Néhány évvel

Iskolai Lap 19/37 (1876), 1184.; KECSKEMÉTI, Ferenc: Az „örök életnek beszéde” ismertetéséhez, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 32/35 (1889), 1123–1125.; BOGDÁN, Gyula: Skócia, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 57/17 (1914), 263–264.

³⁰³ PERÉNYI, J.: Szász Béla élete és költészete, in: *Erdélyi Múzeum*, 20/6 (1903), 285–300, 20/7, 377–391.

³⁰⁴ RÉVÉSZ: Egy fejezet, 29.

³⁰⁵ KÁLMÁN: Somerville az Alföldön, 245.

³⁰⁶ FARKAS, Sándor. (szerk.): *Gyermek-Lant*, Vallásos énekek gyűjteménye különösen vasárnapi iskolai használatra, Budapest, ¹1883; ²1892. Ez a kiadvány összesen 60 éneket tartalmazott. A kötetet ismertette MÓDRA, Imre: *Gyermek-Lant* (könyvismertetés) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 26/48 (1883), 1552–1553.

³⁰⁷ Farkas (szerk.): *Gyermek-Lant*, ²1892. Bár egyes kritikusok bírálták az éneket, a korabeli kritikák száma csekély ; „A 3. sz. csatadalszerű ének pedig inkább a metodisták, vagy az üdv hadseregének ízlése

később pedig a Szalay József által szerkesztett „Keresztyén missziói énekes” c. kötetben³⁰⁸ található meg újra a dalt.

A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban” a „Föl barátim” énekről csak Somerville látogatásával kapcsolatosan, illetve ezt követően lehet utalásokat találni.³⁰⁹ A beszámolókból kiderül, hogy azokban a közösségekben, illetve lelkészek gyülekezetiben kerül megemlítésre az ének, akik valamely alkalommal találkoztak Somervillel.

Az ének a 20. század első évtizedében vált igazán ismertté és népszerűvé. A korábban említett énekeskönyvek mellett megjelent az 1901-ben kiadott „Hozsánna”,³¹⁰ majd néhány évvel később Kováts Lajos³¹¹ szerkesztésében a „Hallelujah” énekeskönyv.³¹² A két kiadvány sikerét mutatják a példányszámok 1917-ig; „Hozsánna” énekeskönyv 4 kiadásban 12 ezer példány, „Hallelujah” énekeskönyv 8 kiadásban 30 ezer példány.³¹³ Mindkét énekeskönyv magas példányszámaival jelentősen hatott a későbbi himnológiai bizottsági munkálatokra. Az új „próbaénekeskönyv”-et már 1903-ban kiadták,³¹⁴ azonban az nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Így a munka tovább folytatódott, és az I. világháború közepére készült el a két világháború közötti magyar református énekeskönyve,³¹⁵ mely 1921-ben jelent meg.³¹⁶

szerinte való. *Íme mutatól belőle: »Föl barátim drága Jézus – Zászlaja alatt! – Ő a fővezér! – Szóljon a kürt, fenn lobogjon a győzelmi jel! – Harczi zajnak közepette stb.«* Gyermekeknek, tejnek itala való, nem ilyen komoly katonásdi. S ha már a szellemben kifogásolom ezt az idegenszerűt, nem különben teszem ezt a zenében is. Nem szükség nekünk, ha már az egyházi zenét szabadabb formában is akarjuk művelni, angol vagy német nótákat felütéssel $\frac{3}{4}$ és $\frac{6}{8}$ -os ütemekkel émelgyős melódiákkal átvennünk.” in: PAYR, Sándor: Ifjúsági énekeskönyveink, in: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 11/ 26 (1893), 208.

³⁰⁸ SZALAY, József: *Keresztyén missziói énekes*, (Sankey nyomán), h.n. [1895].

³⁰⁹ Pl.: „Az első magyar misszió-társulat Nagy-Becskereken, mint a K-n írja, megalakult. A gyűlést »Föl barátim« című énekkel, Szalay József lelkész imájával és Máté 13.31-34 alapján tartott bibliamagyarázattal nyitották meg...” N.N.: „Az első magyar misszió-társulat Nagy-Becskereken” (vegyes) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 37/16 (1894), 256.; „Föl barátim drága Jézus zászlaja alatt kezdetű angol ének éneklése az iskolás gyerekek által.” FEKETE, Gyula: *Vallásos összejövetelek*, (Vegyes) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 37/47 (1894), 752.; „Este a Békési ref. ifjúsági egyesületnek volt gyűlése. A szépen látogatott gyűlésen a tagok szavaltak, még pedig igen szépen. Itt történt az a megkapó dolog, hogy a lelkész-elnök két kis gyermeke a két szám között csak kiállt a középre s elkezdtek énekelni: Föl barátim, drága Jézus zászlaja alatt! Senki se mondta nekik, senki se biztatta őket, de valamit ők is tenni akartak Jézusért. Bizony-bizony, nincs olyan kicsiny, kinek szája dicsérni ne tudná Istent. Vajha mindenki arra használná.” GERGELY, Antal: *Mégis mozog a föld*, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 42/10 (1899), 151–152.

³¹⁰ VICTOR, János (szerk): *Hozsánna, Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és család használatára*, Budapest, ¹1901, ²1907, ³1908., 113-as ének.

³¹¹ RL C/198. Kováts Lajos hagyaték. A személyi hagyatékban nincs utalás az énekekre.

³¹² *Halleluja! : Evangéliumi énekek gyűjteménye*, Budapest, ⁹1918.

³¹³ SZINOK, Zoltán: *Templomi éneklésünk s az új énekeskönyv*, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 60/12 (1917), 131-132.

³¹⁴ *Énekeskönyv, A magyarországi ev. ref. anyaszentegyház híveinek használatára, Próbakiadás, Budapest, 1903.* Ez még nem tartalmazta a „Föl barátim” kezdetű éneket.

³¹⁵ Az első világháború idejére esik az USA-ba kivándorolt magyar reformátusok egyik énekeskönyvének a megjelenése is. Ld. *Református Énekes-könyv, közönséges isteni tiszteletre, vasárnapi iskola és alkalmi vallásos összejövetelekre*, Kiadja a Central Publishing House, Cleveland, Ohio, ¹1918. A kötet előszavában

Az 1921-es Énekeskönyv 398 dicséretéből összesen 13 ének származott az úgynevezett „Hozsanna” és „Hallelúja” ének közül, tehát az összes dicséret kevesebb, mint öt százaléka. A tizenhárom énekből kettő, bizonyosan Somerville útján keresztül vált ismerté először az országban, majd egyházpolitikai, kegyességi csatározások során³¹⁷ került bele az 1921-es és végül az 1948. évi „ideiglenes” Énekeskönyvbe.³¹⁸ A két világháború közötti kegyességi élet változását mutatja, hogy az énekeskönyv reformjára nagy szükség volt. A munka dandárját Árokháty Béla végezte, akinek nézete szerint;

„A megújuló lelkek számára ez csakugyan jogos igény volt, s csakugyan ez hozta létre a Hozsanna és Halleluja címen közismertté vált énekeskönyveket. Lehetett velük szemben ellenvetéseket felhozni. Szövegük és dallamuk talán nem áll ki minden bírálatot, de az bizonyos, hogy a lelki szükséglet teremtette meg őket, a megújulás után vágyó lélek követelte őket, s a megújult léleknek lettek kedves és áldott eszközei az evangéliumi szárnyalásra.”³¹⁹

Horváth Sámuel leírta, hogy „számos éven keresztül vártuk, a tervezett egyetemes énekeskönyv kiadását, a mely valami ok miatt még mindég nem került nyomda alá, és a mostani nehéz idők, súlyos helyzetek miatt, bizonytalan időre el is marad.” III. Az énekeskönyv 289. éneke a „Fel barátim.”

³¹⁶ Énekeskönyv, *A magyar reformátusok használtára, A zsinat által kötelező használatra megállapított kiadás*, Debrecen, 1921., 288. dicséret a „Fel barátim”

³¹⁷ Ehhez ld. pl. „Istennek hála, túl vagyunk már azon, hogy ezen úgynevezett »Hozsanna« énekeknek a magyar ref. egyházban való létjogosultságáról vitatkozni kellene. Eldöntötte már ezt ezeknek a gyönyörű énekeknek közel négy évtizedes múltja, maga a gyakorlati élet, mert már alig tudnánk elsorolni csak azon ref. egyházunk kebelében és javára működő köröket, egyesületeket, összejöveleteket, bibliai órákat, vasárnapi iskolákat, énekkarokat, a melyek ezeket az énekeket már évtizedek óta nagy gyönyörűséggel használják. Még kevésbé tudnánk megszámlálni azokat a lelkészeket, férfiakat és nőket, kiket ezeknek az énekeknek a szépsége nyert meg az Isten országának. Valósággal a reformáció századának lelkeket hódító esetei ismétlődnek napjainkban, a mikor, mint hajdan Sztáraynak, Batizinek, Tinódinak idejében, ezen énekek hatása alatt emberek százai térnek Istenhez”. SZINOK: Templomi éneklésünk, 131-132.; továbbá, „A különböző bel-missziói egyesületek olyan eredeti (nem fordított!) magyar református énekeket is használnak, a melyek a legutóbbi tíz esztendő termését képezik, egészen a kor nivóján állnak, a magyar lélek friss ereje árad ki belőlük, magukon viselik a keresztyén öntudat pecsétjét, dallamuk pedig megragadó. Nemcsak a Hozsanna, vagy a Halleluja egyes énekeire gondolok, hanem egész sereg kiadatlan műre, például dr. Kováts Lajos theol. m. tanár gyönyörű darabjaira. Ha így halad a dolog, mi lesz itt 20—30 év múlva? Virágos mező, melynek virágjait bárki leszakíthatja, megvásárolhatja, csokorba kötheti — egyedül a református egyház, melynek kebeléből sarjadtak, nem veszi észre a lába előtt heverő kincseket, vagy ha észre veszi is, egyes emberek elfogódottsága miatt nem hajol le értük, nem szedi fel őket. A Hozsanna és Halleluja mellett még egész sereg énekeskönyv támad, meg is növekszik mindegyik és túlszárnyalja mindegyik azt a szegény, fejlődésben erőszakkal megakasztott Ref. Templomi Énekeskönyvet. Vagy nézzük a zsoltárrevízió ügyét. Olyan munka ez, melyet nem lehet gyárilag, megrendelésre előállítani, hanem apránként, lassan fog elkészülni.” BENKŐ, István: Az énekeskönyv revíziója, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 60/30 (1917), 350.

³¹⁸ Énekeskönyv, *A magyar reformátusok használatára*, Budapest, 1948., 471. dicséret a „Fel barátim”

³¹⁹ ÁROKHÁTY, Béla: Az egyházi ébredés és az énekeskönyvreform, in: *Sárospataki Református Lapok* 29/4 (1934), 18.

A két világháború közötti munka eredményeképpen jött létre először az úgynevezett Jugoszláviai Református Énekeskönyv még 1938-ban, ami alapja lett az 1948-as magyarországi kiadásnak. Mindkettőben megtalálható a „Fel barátim” ének, így annak „kannonizációja” ezzel lezárult. Az ének az 1948-as kiadványba is bekerült. A szerkesztőbizottság arra törekedett, hogy minél szélesebb mederből válogassa össze az egyház énekkincsét. Az eredmény e törekvést kiválóan tükrözi. A magyar köztörténet és protestáns egyháztörténet egyaránt számos harci cselekményt tart számon, mégsem került az énekeskönyvbe egy olyan csatadal sem, melyből kegyességi ének lett volna később. Más nemzetek háborús helyzetben született kegyességi énekei viszont előfordulnak.

5.1.4. „Föl barátim!” kezdetű ének, mint az anekdota irodalom része

A magyar református egyháztörténet áttekintésekor arra lehetünk figyelmesek, hogy egyes énekek, vagy a szerzőjük, esetleg az ének írásának pillanata mintegy visszatérő elemként jelenik meg a memoár- és anekdotairodalomban. A legtöbb ilyen történet a reformáció korából és a pietizmus-puritanizmus időszakából ismerjük.³²⁰ Azon kivétel közé tartozik a „Föl barátim” ének, mely a 20. századi református anekdotakincsben kiemelt helye van. Ezek között az egyik visszatérő motívum az ének prozódiajához kapcsolódik;

„A református kollégiumokban, így a kolozsvárban is, minden hétfőn reggel az első órán és minden szombat délelőtt az utolsó órán bibliaolvasásból, imádságból és éneklésből álló précest, áhítatot tartottak. Ha a préces éppen az ő órájára esett, akkor Jancsó Elemér már előre elkeseredett, felhős gondterhelt arccal lépett be az osztályterembe, és sztoikus lemondással legyintet, mivel minden egyes alkalommal a rosszcsont diákok hatalmas hangerővel zendítettek rá a Fel barátim című énekre, mely ropogós ritmusú, közkedvelt éneket azonban egy kis szövegmódosítással így harsogták:

*Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt
Rajta bátran megsegít és győzedelmet ad
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,*

³²⁰ Pl.: BÖSZÖRMÉNYI, Ede: Énekszerző Nagy István (1770-1831), in: BÖSZÖRMÉNYI, Ede: *Történetek, anekdoták*, II. Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 7., Debrecen, 2001. 109-112.

*Zengje ajkunk: hozzád esdünk GYŐZZED ELEMÉR!*³²¹

Egy másik történetben, pedig egy missziói alkalom, illetve egy helyi cigány banda áll a középpontban. A cigánysággal kapcsolatos lelkipásztori emlékek még mindig csak részben kutatott témák közé tartozik. A „Fel barátim” énekkel kapcsolatosan következő történetet ismerjük;

„A majális. Pál László és Sándor László, a két kiváló teológiai hallgató, a híres-nevezetes 18-as szoba lakói (Kolozsvári teológia), lelkes hívei voltak a szórványmisszióknak. 1950 tavaszán a kisbácsi és a kardosfalvi szórványokat gondozták. Jó egyetértésben elhatározták, hogy e két kicsi gyülekezetnek ismerkedési majálist rendeznek. Ez ügynek megnyerték Horváth Jenő teológiai tanárt is. Egy napfényes májusi vasárnap a Törökvágásban, a kolozsváriak egyik kedvenc kirándulóhelyén gyűltek össze. Horváth professzor lelkesen prédikált. Majd zsoltárokat és dicséreteket énekeltek.

Egy adott pillanatban arra lesznek figyelmesek, hogy nagyböngöstől, cimbalmostól egy öttagú zenekar igyekszik feléjük. A primás tisztességtudóan megemeli köcsögkalapját és megkérdezi:

- *Istálom, szabad egy nótát csinálni?
Horváth professzor hidegen tiltakozik.*
- *Ez kérem, vallásos kirándulás.
A primás ismét megemeli köcsögkalapját és tisztességtudóan megkérdezi:*
- *Istálom, milyen vallás?
A két teológus lelkesen rávágja:*
- *Mi reformátusok vagyunk!
Erre a primás arca felderül. Kihúzza derekát, és boldogan vallja:*
- *Hát mi is reformátusok vagyunk.
S máris lendíti vonóját. Vezényel.*
- *Banda, vigyázz!*

³²¹ NAGY, László: ... és vidámitd meg az én szívemet, Anekdoták – életképek, Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, 1996., 173-174.

S átszellemlen, nagy boldogsággal rázendítenek: Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt.”³²²

5.1.5. Összegzés

A „Fel barátim” kezdetű ének magyarországi történetéről a források tükrében megállapítható, hogy már az 1880-as évtized elejétől elérhető volt az országban.³²³ A vasárnapi iskolai mozgalomban résztvevő lelkészek és diákok mindenképpen ismerhették már Somerville látogatása előtt is, mivel az megjelent a „Gyermek-Lant” című kötetben. Ismertté és közkedvelté az éneket azonban Somerville 1887-1888-as körútja tette a magyar református gyülekezetekben. A missziói körút állomásain az énekes füzetet változó példányban osztottak szét, amiről Révész Imre tanulmányában is beszámolt.³²⁴ Erre vonatkozóan az 1970-es években kutatástörténeti szempontból is jelentős tanulmány jelent meg, melyben a következő található;

*„Bár az »Énekes« címe és kiadásának éve már megvolt, de magára a könyvre mégsem sikerült rátalálnom a könyvtárakban. Végül Szalay József Budapesten élő leányainál, akik édesapjuk hagyatékát őrzik, találtam egy példányt. Ezt a negyed ívrét nagyságú, 12 számozott oldalú nyomtatvány negyven éneket tartalmaz hangjegy nélkül. Megjelenési formájából következtetve nem készült tartósabb használatra, hiszen még borító lapja sincs. Pusztán hézagpótló kívánt lenni, hogy az éneklők kezükbe vehessék a szöveget.”*³²⁵

Az előbbi sorokból két következtetést tudunk levonni. (1) Szalay József hagyatékát az 1970-es években még a család őrizte, akiktől azonban a hivatkozott „12 számozott oldalú nyomtatvány”-ból egy sem került be a Ráday Gyűjtemény levéltárában található C/219-es fond anyaga közé. Így tehát sajnos eredeti énekes füzet híján nem tudunk pontos képet adni, mely énekeket is énekelték Somerville missziói körútjának az állomásain. (2) A rendelkezésünkre álló információkból arra a következtetésre juthatunk, hogy a missziói

³²² NAGY: ... és vidámitsd meg az én szívemet, 99-100.

³²³ Felekezeti énekek ismertségéről és elterjedéséről, pl: BÁNYAI, Jenő: Első énekeskönyvünk centenáriumáról, in: *Békehírnök*, 20/30 (1976), 120.

³²⁴ KÁLMÁN: Somerville az Alföldön, 245.

³²⁵ MURÁNYI, RÓBERT ÁRPÁD: Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról, in: *Theológiai Szemle*, 15/5-6 (1972), 173.

körút alkalmával kiosztott énekes füzetek, illetve a Szalay József által kiadott „Keresztyén missziói énekes” füzet ugyanaz a kiadvány lehetett. Mindkét kiadvány 12 oldalból állt, 40 éneket tartalmazott és kotta nélkül jelentek meg. Továbbá Somerville nagyváradi alkalmának a tudósítója által felsorolt énekek „*Fel barátim [...], Előttem tárva egy kapu, Ó hallgass meg, Megváltónál, Vigyázzunk és várva várják, Szeretlek Jézusom, Törvény alól mentem*”³²⁶, mind megtalálhatóak a „Keresztyén missziói énekes” füzetben is.

A missziói alkalmakon kiosztott énekes füzetek, valamint az adott alkalmakon résztvevők aránya nem lehetett egyensúlyban, vagyis az egyes evangelizációkon résztvevők töredéke kaphatta kezébe ezen énekes füzetek egy példányát. Feltehetően, az eleve kis példányszámban nyomott füzetekről jelenleg nincsenek bővebb adatok: elképzelhető, hogy egy példány valamely hagyaték mélyén lapul, amiből megtudhatnánk, hogy mely énekeket énekelték még.

Az énekek tekintetében Somerville útja, valamint annak megítélése nem mondható egységesnek. Egyes kutatók ebben a korabeli nazarénusok éneklési hagyományainak kialakulását vélték felfedezni.³²⁷ A hiányos forrásokra való tekintettel ez a hipotézis is figyelembe vehető, azonban nem igazolható.

Visszatekintve az 1880-as évtizedben bekövetkezett magyar református énekkincs változására, megállapítható annak jelentős bővülése. Ennek a többszálú folyamatnak a megismerése még mindig csak részben feltárt. Az 1880-as évek nyomtatott sajtóforrásai jobbra a korábbi korok énekkincsének történetével, illetve azoknak változásairól, torzulásairól tudósítanak. A vizsgált évtizedben megjelenő újabb énekek és énekes füzetekről leginkább ismertetőket találhatunk, de gyülekezeti használatukról, tapasztalatokról már egyáltalán semmilyen adattal sem rendelkezünk. Továbbmenve Somerville körútja és annak beszámolóí viszont egyértelműen irányítják a figyelmet a „Föl barátim” kezdetű énekre. Az ének története alapvetően az amerikai polgárháború történetéhez kapcsolódik, azonban később eltérően vált ismertté a Nyugat-Európában és a Kárpát-medencében. Csomasz Tóth Kálmán „Dicsérjétek az urat” című énekeskönyvi énekekről írott kötetében a következőt találjuk a „Föl barátim” kezdetű énekről; „*Ezt az énekét ma már nem találjuk az angol énekeskönyvekben, de kezdősortát és népszerű dallamát ma is mozgalmi dalszöveggel ismeri és használja az angliai kommunista*

³²⁶ N.N.: Skót prédikátor Nagyváradon, in: *Nagyvárad*, 19/33 (1888), 3.

³²⁷ SZIGETI, Jenő: A nazarénus énekeskönyv története, in: un. (szerk.): „*És emlékezzél meg az Úrról...*”, Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből, Budapest, 1981., 41.

munkásmozgalom.”³²⁸ Való igaz, hogy a dallamot teljes egészében átvéve, a prozódia bizonyos részeinek felhasználásával 1921-ben E. Hörnle német szerző munkásmozgalmi dallá dolgozta át, a „Hold the Fort” éneket „Brüder seht die rote Fahne” címmel.³²⁹ Egy másik német szövegvariánsa pedig futbalszurkolók indulójaként vált ismerté. Továbbá a dalnak van egy német-angol kevert szövegű verziója is, mely Hans Weder énekeshez köthető. Szembetűnő, hogy a dalnak volt angol és német munkásmozgalmi változata is, az eredeti mellett – erről egyébként a most 50-es éveikben járók még beszámolhatnak. Magyar munkásmozgalmi változat viszont nem íródott. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy 1921-től a református egyház énekeskönyvének része volt, míg nyugaton nem vált ennyire a szakralitás részévé. Azaz az 1945 utáni időben feltehetően az ének egyházi, felekezeti ismertsége volt a gátja annak, hogy a pártállam kisajátítsa a dalt.

³²⁸ 471. Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt, in: CSOMASZ TÓTH, Kálmán: Dicsérjétek az Urat!, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1971., 228.

³²⁹ LAMMEL, Inge: Das Arbeiterlied, Leipzig, Reclam, 1970., 154-155.

6. Összegzés

A disszertáció fő célkitűzése annak vizsgálata és bemutatása, milyen változások jelentkeztek az 1880-as évtizedben a magyar reformátusság belső egyházi életében. A korábbi kutatások eredményei és a forrásadottságok alapján ehhez a Skót Szabad Egyház (Free Church of Scotland) moderátora, Alexander Neil Somerville 1887-88-as, evangelizációs és missziói céllal végrehajtott útja hatásainak mélyfúrászerű vizsgálatát választottuk. A 19. század második felében már a Brit Birodalom jelentős területét bejáró Somerville ekként nemzetközileg is a kor ismert protestáns egyházi személyiségei közé tartozott. Hitterjesztő körútjai során eljutott az Amerikai Egyesült Államokba és többször német nyelvű területekre is. A Magyar Királyságot élete utolsó missziói útjával célozta meg. Az ennek hátterét jelentő budapesti „skót misszió” történetével, megtelepedésével, hatásaival, a magyar teológiai hallgatók számára biztosított ösztöndíjas lehetőségeivel az utóbbi években több kutató is foglalkozott. Ezekhez az eredményekhez kapcsolódva, a hazai forrásanyag egy újabb szeletének feldolgozásával a skót és magyar egyházi kapcsolatok kutatásához is igyekszünk hozzájárulni.

A kutatás kezdetén az ifj. Révész Imre 1943-ban írt tanulmányában hivatkozott korabeli sajtóforrásokat olvastuk újra. Ezekhez társítottuk a missziói út során érintett települések helyi sajtótermékeinek, valamint a református, evangélikus és zsidó felekezeti lapokban található beszámolók, cikkek és kritikák szisztematikus áttekintését. A kutatásba korábban bevont nyomtatott primer forrásanyag mennyisége így jelentősen kibővült.

A levéltári források tekintetében korántsem volt ennyire jó a helyzet. Az anyagfeltárás folyamatában sajnálattal kellett megállapítani, hogy a korszak számos meghatározó református egyházi személyiségének az adott időszakra vonatkozóan nincs, vagy csak jelentős hiányokkal kutatható hagyatéka (pl. Balogh Ferenc, Szalay József, Garzó Gyula). A korabeli levéltári anyag igen szétszóródott, a 20. század folyamán sok forrás értékű dokumentum pedig megsemmisült. Az egyes résztémák eredményeinél ebből következően felértékelődtek az újabb olvasási lehetőséget biztosító és szintén rendszerezetten feltárt levéltári forrásanyagok.

A korábban széttagolt egyházszervezetben élő magyar reformátusság számára az 1880-as évtized leginkább a szervezeti értelemben vett egységesülés időszakaként értelmezhető. A kutatás számára ez azt jelenti, hogy ebben a sorban<?> mind az intézménytörténet, mind az azzal összefüggő kérdések taglalása kapott és kap jelentős szerepet. Emellett szinte teljesen eltörpültek a reformátusság korabeli belső életének

feltárására vonatkozó kísérletek. Ennek okaként természetesen több magyarázatot lehet adni, de legjelentősebbnek vagy leginkább hatónak mégis a vizsgált korszak „nyugalmi jellegét” tarthatjuk. A magyar református egyház lelkészei és az egyházigazgatás szereplői ugyan mind teológiai, mind társadalmi szinten reagáltak a mindennapi eseményekre, kihívásokra, azonban ezek nem keltettek nagyobb vitákat. A kialakult „status quo” azt jelentette, hogy a jelentősebb egyházi és teológiai hírlapi viták helyébe operatív ügyek kerültek. Természetesen megmaradtak, sőt talán jobban meg is merevedtek a különböző egyházi irányzatok közötti határvonalak, de ezek csak később éreztették majd hatásukat.

Somerville utazásának időpontja 1887-88 telére esett. A magyar társadalomtörténettel foglalkozók számára – Szekfű Gyula „Három nemzedéke” óta – ismert, hogy ezen évek kiemelten is fontosak voltak, és korszakhatárnak tekinthetőek. Ebben az esetben itt csak véletlenszerű egybeesésről beszélhetünk. Sajnos a missziói utat előkészítő hazai levelezés nem maradt fenn (pl. a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki iratai között), pedig ebből jobban megérthetnénk azt, hogy miért pont ekkor jött a Skót Szabad Egyház moderátora az Osztrák-Magyar Monarchiába.

A dolgozat első része Somerville missziói útja magyarországi szakaszának rekonstruálását adja. A korábbi adatok és a helyi lapok tudósításainak figyelembevételével összeállított táblázat alapján az eddigieknél pontosabb képet adunk Somerville 1887. december 1. és 1888. március 13. közötti tartózkodási helyeiről és az alkalmak jellegéről. Ezen információk rávilágítanak az első hazai országos evangelizációs körút szervezésének és alakulásának okaira, külső formáira. A felekezeti lapokban többnyire az egyes állomásokon történekről leíró jellegű beszámolókkal találkoztunk, míg az evangelizációs és térítői alkalmakról az adott települések helyi sajtójában közölt híradásokra alapozva pontosabb képet kaptunk.

Az út rekonstruálásához felhasznált sajtótermékek irányították figyelmünket arra, hogy az adott településeken élő zsidóság számát is vizsgálat tárgyává tegyük. Azon települések esetében, ahol jelentős számú zsidóság élt, visszatérő motívumként jelent meg némely jeles hitközségi elnök vagy előljáró megemlézése. A Somerville és kísérete által felkeresett települések lakosságának áttekintéséből arra következtethetünk, hogy az útnak erőteljes zsidó missziós célkitűzése is volt. Somerville több alkalommal is elmondta „*Mit köszönhet a keresztyénség a zsidóságnak*” című beszédét, ami szintén beleillik a Free Church of Scotland célkitűzéseibe. A zsidómisszió tipikus példájának tekinthető Lichtenstein Izsák esete, aki áttérésének, vagy át nem térésének a kérdése mindig az adott

forrásként szolgáló beszámolót író szerző, vagy az azt feldolgozó történész szemszögétől függ. Ezen eset további kutatásokat igényel, mely alapján feltételezhetően jobban megismerhetjük egy 19. századi, rabbiból keresztyénné váló személy lelki vívódásait.

A disszertáció első részének visszatérő eleme Somerville magyar útja recepciótörténetének értékelése. Ennek kapcsán megállapítható, hogy ifj. Révész Imre 1943-as tanulmánya olyan időben készült el és került a szélesebb olvasóközönség elé, amikor a sorok közötti olvasás képessége egyre inkább a mindennapok részévé vált. Somerville utazása, mint az első református egyházközségeket megcélzó, országos méretű evangelizációs körút vált ismertté. Mindeközben szembeötlő tény, hogy Sommerville és kísérete ismételten olyan településeket keresett fel, ahol a reformátusok mellett az országos átlagot meghaladó, jelentős számú zsidó közösség is élt.

A dolgozat második fő részét az 1880-as évek magyar református sajtójának bemutatása teszi ki. A korszakkal foglalkozó szakirodalomban eddig olyan hivatalos jellegű országos és egyházkerületi lapok vizsgálatára került sor, mint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Debreceni Protestáns Lap, Dunántúli Protestáns Lap és a Sárospataki Lapok. Ezzel szemben az 1880-as évek magánkiadásban megjelenő „lelkipásztori lapjaira” (pl. Figyelő, Szabad Egyház, Keresztyén Evangelista) alig találunk a címeken túlmenő hivatkozásokat, pedig ezekben a lapokban éppen a reformátusság belső életének kutatása szempontjából jelentős, sőt megkerülhetetlen írások jelentek meg. A kutatómunkát nehezíti, hogy mindkét hivatkozott laptípushoz viszonylag nehéz hozzáférni, mivel szinte teljes évfolyamokkal csak az Országos Széchenyi Könyvtár rendelkezik.

Az áttekinthetőség miatt dolgoztunkban táblázatokba foglalva tekintjük át a „lelkipásztori lapokat”, egyaránt összpontosítva a példányinformációkra, fellelhetőségekre, valamint a lapok szerkesztőinek levéltári hagyatékainak kutathatóságára. Somerville útjával kapcsolatosan megállapítható, hogy a „lelkipásztori lapok” szerkesztői közül többen is részt vettek az 1887-1888-as missziói út szervezésében és lebonyolításában. Ennek ellenére, amíg az egyházkerületek „hivatalos lapjaiban” jobbra leíró jellegű beszámolók találhatóak, a „lelkipásztori lapokban” értékelő, kritikai hangú írások is helyet kaptak. Témánk kapcsán is megerősíthető az a korábbi megállapítás, hogy a magyar református teológiatörténetet lehet „folyóirat teológiának” tekinteni. Azt is megállapíthatjuk, hogy a dualizmus korának egyháztörténetével foglalkozók számára e sajtóorgánumok olyan forrásbázist jelentenek, mely az eddiginél részletgazdagabb és sokrétűbb rekonstrukcióra is lehetőséget ad.

A dolgozat harmadik fő részét, szintén a „lelkipásztori lapokban” megjelent Somerville igehirdetések vizsgálata alkotja. A magyar egyház-, és homiletika történet eddig csak kevésbé foglalkozott az 1880-as évek magyar prédikációirodalmával. A jelenleg elérhető feldolgozások elemző munkát alig tartalmaznak, inkább csak az összegyűjtött anyag leírását végzik el. Sajnos a dualizmus teljes korszakára vonatkozóan is érvényes, hogy csak töredékes feldolgozásokkal rendelkezünk. Ennek ellenére kísérletet teszünk Somerville nyomtatásban is megjelent igehirdetéseinek a korszak magyar prédikációs irodalmában való elhelyezésére. A magyar igehirdetőkkel összehasonlítva Somerville jobbára saját élményeiből és evangéliumi ihletettségu történetekből építette fel mondandóját. Jellemző ezen igehirdetésekre a túlnyomórészt egyes szám első személyű és többes szám első személyű megfogalmazás. Ez mindenképpen újdonság lehetett a korszak magyar igehallgatóinak, akik leginkább egyes szám harmadik személyben megírt prédikációkat hallgathattak. Somerville a prédikáció összefoglalását is a megszólítás eszközének tekintette, melyben az evangelizációs stílusnak megfelelően, a személyes hitbeli döntés fontosságára hívta fel hallgatósa figyelmét. A tudósító lapok munkatársai és más beszámolókat írók is, felekezeti hovatartozástól függetlenül, a beszédek személyességének átütő erejéről adtak hírt. .

A dolgozat negyedik részében az énekügy kerül a középpontba. A kulturális transzfer egyik tipikus példájának tekinthető a „Föl barátim” kezdetű ének története és magyarországi ismertségének alakulása. Az amerikai hadsereg gyalogsági indulójából átírt „lelki ének” a Kárpát-medencei protestáns egyházakban, különösképpen pedig a reformátusságon belül népszerű egyházi ének lett. Miközben a nyugati országokban a diktatúrák idején ennek az éneknek több népszerű kontextualizált változata keletkezett, addig Magyarországon a 20. században továbbra is megőrizte egyházi jellegét. Az énekkel kapcsolatos néhány ránk maradt anekdota bemutatása, a himnológiai kutatás eredményeit művelődéstörténeti adalékokkal egészíti ki. Ezek azt is értelmezhetővé teszik, hogy adott történelmi szituációban miként módosult az ének hatása.

Összefoglalva az elvégzett munkát azt állapíthatjuk meg, hogy az 1880-as évekbeli, szervezetenként egységesülő magyar reformátusságot jelentős külföldi kegyességi hatások érték. Ezen hatások nyomainak feltérképezéséhez szükséges forrásoknak egy jelentős része megsemmisült, vagy csak nehezen kutatható. A rendelkezésünkre álló kútfők viszont mégis több ponton lehetőséget adnak arra, hogy analitikus vizsgálatok segítségével az eddiginél jobban és részletgazdagabban ismerjük meg a magyar reformátusság belső életének alakulását.

Summary

"Hold The Fort!"

The Internal Life of the Hungarian Calvinist Church during the 1880s

in reflection to the journey of Alexander Neil Somerville

This doctoral thesis aims to examine and present the changes of the internal life of the Hungarian Calvinist Church in the 1880s. Based on the sources and the results of previous researches, we chose an investigation—conducted by the moderator of the Free Church of Scotland, Alexander Neil Somerville—from 1887-88 focusing on evangelization and its mission. Somerville—as a result of several tours in the British Empire—was widely acknowledged as an important figure of the protestant church in the second half of the 19th century. As a missionary, he could travel to the United States of America and several German-speaking regions as well. It was during his last missions when he could finally come to the Kingdom of Hungary. In recent years, several researchers dealt with the background of the "Scottish Mission" of Budapest, its effects, and the scholarships provided to Hungarian theological undergraduates. By reinforcing these results and processing a new piece of domestic sources at the same time, we aim to contribute to the research of Hungarian and Scottish ecclesiastic relations.

At the beginning of our research, we recalled the contemporary press releases found in the study of Imre Révész Jr. written in 1943. We attached several things to the research: the local publications gathered from the towns of his journey; the systematic review of articles, and critiques found in Calvinist, Lutheran, and Jewish denomination newspapers. As a result, the previously established primer source-list expanded.

Our case, regarding the sources available in archives, was however not that simple. During the research process we had to realize that information concerning several

crucial Calvinist figures (e.g. Ferenc Balogh, József Szalay, Gyula Garzó) and their lives was barely researchable—we found either none or very little information of their legacy. Furthermore, contemporary archives were scattered; during the 20th century a lot of precious sources were entirely wiped out. New ways of reading and systematically explored archival sources are thus re-evaluated as a result of the success of these side topics.

The decade of the 1880s stands for the period of the constitutional unity in the previously divided Hungarian Calvinists church. It means that the history of the institution and the questions in relation with this field play an important role throughout the whole research. In addition, those efforts that were aiming to reveal the life of contemporary Calvinists did not play a significant role. There are several explanations of course, but the most significant one is the "nature of peace" from the examined era. Although both ministers and major figures of the ecclesiastic management of the Hungarian Calvinist Church reacted upon the events and challenges of everyday life on theological and sociological levels, these did not evolve bigger disputes. Thus, a status quo was born which meant that operative issues withdrew the most significant ecclesiastic and theological debates in newspapers. Albeit the borderlines of different church tendencies remained the same and even stiffened, the effects that these evolved only became important later.

Somerville's journey occurred in the winter of 1887-88. Hungarian people who deal with social history know—ever since Gyula Szekfű's "Három nemzedéke"—that these arguments were immensely important and can be treated as the boundary of an era. In this case it only happened by chance. Unfortunately, the correspondence concerning the preparation of the mission did not survive (e.g. among the pontifical documents of the Calvinist church district of Dunamellék); we could gain a better understanding of the purpose of the arrival of the Free Scottish Church's mentor to the Austro-Hungarian Monarchy.

The first part of the dissertation represents the reconstruction of Somerville's journey in Hungary. Taking into consideration the chart based on previous information and the reports of local newspapers, we can elaborate a more accurate picture of Somerville's residence and customs between December 1, 1887 and March 13, 1888. These information shed light upon the reasons and forms of the organization process of the first domestic nation-wide evangelization journey. While we can find accounts of descriptive stories about individual stations in denominational newspapers, we can

establish a more profound picture based on the evangelization and missionary work in particular towns' local press.

The publications used during the reconstruction raised our attention to scrutinize the number of Jewish population in specific settlements. In those towns where Jewish population reached a grand scale, there was a reappearing motif, namely the mentioning of some leaders of the religious community or its superior members. We can conclude that the journey's aim was a Jewish mission; the towns visited by Somerville and his escort support this idea. Somerville quoted several times his famous speech "What Christianity can thank for the Jews"—it perfectly fits in the program of the Free Church of Scotland. An important case of the Jewish Mission is the debated conversation of Izsák Lichtenstein—its truth is ambivalent because different sources by historians claim different solutions. Thus the actual case requires further research by which we could presumably understand the conflict of a 19th century person whose struggle was an inversion from a rabbi into a Christian.

The evaluation of Somerville's Hungarian trip is a reappearing element of the first part of the dissertation. It is verifiable that Imre Révész Jr.'s study of 1943 was published during a time when the ability of reading between the lines was becoming an everyday custom. Somerville's journey became well-known as the first nationwide evangelization tour aiming at the Calvinist Church. Meanwhile, it is important to mention that Somerville and his escort visited settlements that, next to Calvinists, were populated by a significant amount of Jews (exceeding the nationwide average).

The second part of the thesis deals with the demonstration of the Hungarian Calvinist Church's press during the 1880s. Until this point, technical literature dealt with official and nationwide ecclesiastic newspapers, for example: Protestant Paper of the Church and School, Protestant Journal of Debrecen, Protestant Journal of Transdanubia and Sárospatak. On the contrary, it is really hard to find further references of private-funded "pastoral papers" published during the 1880s (e.g. Observer, Free Church, Christian Evangelist)—it is unfortunate, because these papers published crucial scripts of the internal life of the Calvinist Church. Our research is even more complicated, because the journal types mentioned above are really hard to reach—entire volumes are only available in the National Széchenyi Library.

In order to understand everything, in this thesis we decided to review "pastoral papers" in different charts focusing on the information of the specific issues and their traceability, and the investigation of editors' archival legacy at the same time as well.

Regarding Somerville's journey it is verifiable that from the board of "pastoral papers" several editors participated in the organization and arrangement of the 1887-88 trip. However, while there are mostly descriptive articles in the official papers of church districts, in "pastoral papers" there are critical texts, too. In regard of our topic the previous statement can be confirmed in a way that the Hungarian Calvinist theological history can be viewed as a "periodical theology". We can also confirm that for those who deal with the ecclesiastical history of the Dualism, these press releases establish a solid base of sources that provide a more detailed and subtle reconstruction of the examined era.

The examination of Somerville's sermons in "pastoral papers" is the third pillar of the dissertation. Hungarian church and homiletics barely dealt with the literature of preaching of the 1880s. The currently available elaborations barely contain any analytical work, instead they deal with the description of gathered material. Unfortunately, it is also relevant in the case of the literature of the entire Dualism—we do not possess enough sources. Nevertheless, we decided to attempt placing Somerville's printed sermons in the era's Hungarian preaching literature. Comparing with Hungarian sermons, Somerville established his message based on his own experiences of evangelical stories. The peculiarity of such sermons is the use of first person singular. The use of such style was a novelty for Hungarian people because before innovation, they most commonly listened to preaching in the third person singular. For Somerville, the summary of the homily was a way to address people in which—staying faithful to evangelization—he raised attention to the choices of personal faith among the audience. Reporters and co-workers of other denominational papers reported on the strength of personal speeches, regardless of their belief.

In the fourth part of the thesis the central issue is the matter of songs. One typical example of the cultural transfer is the examination of the song starting with the line "Föl barátim" (Hold the fort!) and its story and history in Hungarian folklore. This spiritual song was a re-interpretation of the American army's infantry march and became immensely popular in protestant churches (especially in the Calvinist Church) throughout Carpathian Basin. While in Western countries there were several popular contextualized versions under dictatorships, in Hungary it preserved its canonical role in the 20th century. There are several remaining anecdotes from this period in connection with this song that reinforce the research and the results of hymnology with additional information. These

also help us understand the way the song and its influence upon people changed in specific historical situations and periods.

Summarizing the task accomplished, we can ascertain that the Hungarian Calvinist Church of the 1880s was significantly influenced by the effects of foreign piety. The majority of significant sources to map these effects were destroyed, or they are extremely difficult to investigate today as well. However, the available wellheads provide a possibility to reveal the internal life of the Hungarian Calvinist Church more successfully via analytical research.

7. Táblázatok jegyzéke

1. táblázat Alexander Neil Somerville 1887-1888-as missziói útjának kronológiai áttekintő táblázata.....	20
2. táblázat Reformátusok és zsidók aránya 1880-ban és 1890-ben	45
3. táblázat A Magyarországi Református Egyház kerületeinek hivatalos és hivatalos jellegű lapjai az 1880-as évtizedben.....	55
4. táblázat A magánkiadású református lelkipásztori lapok alapításuk sorrendjében, az egyházkerületi gyűjteményekben és az OSZK-ban.....	57
5. táblázat A magánkiadású lelkipásztori lapok szerkesztőinek levéltári hagyatéka.....	59
6. táblázat: Evangyéliomi Lelkészi Tár-ban megjelent prédikációk számának alakulása 1880-1888 között	61
7. táblázat Evangyéliomi Lelkészi Tár cikkeinek írói 1880-1887	63
8. táblázat A Budapesti Teológiai Akadémia hallgatóinak névjegyzéke 1887-1888-as tanévben.....	157
9. táblázat A Debreceni Református Teológiai Akadémia tanulóinak névjegyzéke az 1887-1888-as tanévben.....	159

8. Rövidítések jegyzéke

Deáktér Értesítő	A Budapest-Deáktéri ág. Hitv. Evang. testvéregyházak nép- és polgári iskolájának értesítője.
DM	Dunamelléki Református Egyházkerület
DME Kjk	A Dunamelléki Református Egyházkerület [...] közgyűlésének [...] jegyzőkönyve.
DNK	Debreceni Nagykönyvtár
DT	Dunántúli Református Egyházkerület
Dunántúli	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
EK	Erdélyi Református Egyházkerület
Evangélikus Főgimnázium	A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője.
Helységnévtár	Magyar Korona Országainak helységnévtára [...]
KIE	Keresztyén Ifjúsági Egyesület
lp.	lelkipásztor
MRE Kjk	A Magyarországi Református Egyház Egyetemes konventje [...] jegyzőkönyve.
MRE névtára	A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Névtára
MaZSL	Magyar Zsidó Levéltár
N.N.	Név nélkül
nt.	nagytiszteletű
OSZK	Országos Széchenyi Könyvtár
Pápa Értesítő	A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője
ref.	református
RGY	Ráday Gyűjtemény
sp.	esperes
SPRTD	Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei
Szinnyei	Magyar írók élete és munkái.
TI	Tiszáninneni Református Egyházkerület
TT	Tiszántúli Református Egyházkerület
TtRTL	Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára
Zsinati	Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára

PEIL	Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
ev., evang.	evangélikus
Sz.E.	Szabad Egyház – Rácz Károly által szerkesztett lap

Felhasznált irodalom

(Z-y.): A tiszántúli egyházkerület közgyűlése, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/40 (1888), 1269-1271.

A Budapest-Deáktéri ág. Hitv. Evang. testvéregyházak nép- és polgári iskolájának értesítője, 1887-1888. tanévről, Budapest, 1888.

A Budapesti Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője az 1887-1888-iki iskolai évről, közzéteszi Böhm Károly, Budapest, 1888.

A dunamelléki helv. Hitv. Egyházkerület jegyzőkönyve. Pesten, 1869-ik évi május 22-ik s következő napjain, a dunamelléki helv. Hitvall, egyházkerület közgyűlése tartván, gróf Ráday Gedeon főgondnok és Török Pál püspök urak kettős elnöklete alatt., Pest, 1869.

A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1899-1900. iskolai évről. Pápa, 1900.

A Dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1908-1909. iskolai évről. Pápa, 1909.

A Magyarhoni ág. hitv. Evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára 1885. évben, (szerk.) Haan Lajos, Budapest, 1885.

A Magyarországi Ev. Ref. Egyház egyetemes névtára az 1885. évre, (szerk.) Tóth Sámuel, Debrecen, 1887.

a+o: Dr. Somerville távozása Debrecenből, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/3 (1888), 22.

ÁROKHÁTY, Béla: Az egyházi ébredés és az énekeskönyvreform, in: *Sárospataki Református Lapok*, 29/4 (1934), 18.

AxB: A lelkészi hivatal betöltése, in: *Szabad Egyház*, 3/13 (1886), 1.

B.T.: Az evangéliom egyedüli gyógyszer az erkölcsiség megjavítására, in: *Keresztyén Népbarát*, 1/7 (1886), 53-55.

BALLAGI, Aladár: Az oroszországi búcsújáróhelyek. IV. Csensztochova, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/13 (1888), 397-404.

BÁNYAI, Jenő: Első énekeskönyvünk centenáriumáról, in: *Békehírnök*, 20/30 (1976), 120.

BARAKONYI, Kristóf: *Bibliamagyarázatok a szószéken s függetlenül néhány egyházi beszéd I.*, Miskolc, 1877.

BARAKONYI, Kristóf: *Bibliamagyarázatok a szószéken s függetlenül néhány egyházi beszéd II.*, Miskolc, 1880.

BARÁTH, Béla Levente – FÜRJ, Zoltán (szerk., lekt., a mellékelt dokumentumokat vál. és közé teszi): *A protestáns pátenst és kora; Tanulmányok és források a pátenstharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2010.

BARÁTH, Béla Levente: „...e jó szándék nem volt haszontalan, a fáradtság nem volt eredménytelen”. Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége, *MEDIÁRIUM*, 3/1-2 (2009) 5-21.

BARÁTH, Béla Levente: Egyházszervezet és politika: A református egyház szervezeti felépítésének és állami kapcsolatainak áttekintése Magyarországon az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinatot megelőző időszakban, in: BALOG, Margit - KÓKAI NAGY, Viktor (szerk.): *Újszövetség és eszkatológia: Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2013, 297-320.

BARÁTH, Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millenniumkori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése. Önéletrajzi visszaemlékezései, válogatott művei és a pályafutáshoz kapcsolódó dokumentumok alapján.* [Budapest], Helikon, 2012.

BENKŐ, István: Az énekeskönyv revíziója, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 60/30 (1917), 350.

BERECK, Sándor: Varga Pál 1824-1892 (Nekrológ), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 35/6 (1892), 92–93.

BÍRÓ, Sándor – BUCSAY, Mihály – TÓTH, Endre – VARGA, Zoltán: *A Magyar Református Egyház Története*, BÍRÓ, Sándor – SZILÁGYI, István (szerk.), Budapest, Kossuth, 1949. (reprint: Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, 1995. [Az Egyháztörténeti Tanszék Kiadványai 1.]

BODONHELYI, József: A belmisszió kora (1896-1918), in: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, szerk.: Bucsay, Mihály – Pap, László, Budapest, 1955., 73-118.

BOGDÁN, Gyula: Skócia, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 57/17 (1914), 263–264.

BÖSZÖRMÉNYI, Ede: Énekszerző Nagy István (1770-1831), in: BÖSZÖRMÉNYI, Ede: *Történetek, anekdóták, II. Magyar Református Egyháztörténeti Dolgozatok 7*, Debrecen, 2001., 109-112.

BUCSAY, Mihály: A protestáns egyelet kora (1870-1896), in: Bucsay, Mihály – Pap, László (szerk.): *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, Budapest, 1955., 38-72.

BUCSAY, Mihály: Az egységes énekeskönyv problémája, in: Barcza, József (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983., 211-215.

CZEGLE, Imre: A református egyház időszaki sajtója, in: Barcza, József (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica 5., Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.*, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 243-247.

CZELDER, Márton: A magyar protestáns közönségnek, üdvöt és minden áldást!, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, 1/1 (1879), 2.

CZELDER, Márton: Jelentés az »Evangyéliomi lelkeszi tár« számára...., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/10 (1888), 318.

CZELDER, Márton: Lelkésztársaimhoz, in: *Evangyéliomi Lelkeszi Tár*, 1/8 (1888), old. nélkül

CSÉCSI, Imre: „Értesítés. A skót szabad egyház híres misszionárius férfja...” in: *Alföld*, 27/34 (1888), 3.

CSIKY, Lajos: Érdekes vendég városunkban., in: *Debreceni ellenőr, politikai, társadalmi és közigazgatási lap*, 15/6 (1888), 3.

CSIKY, Lajos: Istentiszteletünk reformjának kérdése, in: *Protestáns Szemle*, 1 (1889), 80–96.

CSILLAG, Károly: Lichtenstein Ignác rabbiról, vagy hogy lettem én zsidóbul izraelita, in *Egyenlőség*, 10/38 (1891), 2-4.

CSOHÁNY, János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága, in: *Református Egyház*, 24/9 (1974), 193–197. Az írás másodközlése: CSOHÁNY, János: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága, in: uő. (szerk.): *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjából*, Debrecen, 2004, 236–249.

CSOHÁNY, János: Rác Károly (1842-1925) lelkipásztor élete és munkássága, in: Dankó, Imre – Küllös, Imola (szerk.): *Vallási néprajz III. Módszerek és történeti adatok.*

Tanulmánygyűjtemény melyet tisztelettel ajánlunk dr. Újszászy Kálmán 85. születésnapjára, Budapest, 1987., 156-177.

CSOMASZ TÓTH, Kálmán: *Dicsérvételek az Urat!* Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya 1971.

DEBRECZENI, Gyula: Dr. Somerville N.-Váradon, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/9 (1888), 73–74.

Dr. W-ss: Intő szózat, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/3 (1886), 23-24.

ÉDES, Albert: Az énekügy, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27/42 (1884), 1347-1348.

Énekeskönyv, A magyar reformátusok használatára, Budapest, 1948.

Énekeskönyv, A magyar reformátusok használatára, A zsinat által kötelező használatra megállapított kiadás, Debrecen, 1921.

Énekeskönyv, A magyarországi ev. ref. anyaszentegyház híveinek használatára, Próbakiadás, Budapest, 1903.

Evangéliumi lelkészi tár gyászszeszetekre, szerk.: Czelder Márton, Nagybánya, 1883.

FABRO, Henrik – UJLAKI, József (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906-1911*. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Budapest, 1906.

FABRO, Henrik – UJLAKI, József, (szerk.): *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905-1910*. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól, Budapest, 1905.

FARAGÓ, Bálint: *A Mezőtúri Református Egyház története, 1530-1917-ig*, Mezőtúr, [é.n.]

FARKAS, József: *A Pesti Református Egyház 101 éves története*, Kecskemét, A Budapesti Ev. Reformált Egyház, 1898.

FARKAS, Sándor (szerk.): *Gyermek-Lant, Vallásos énekek gyűjteménye különösen vasárnapi iskolai használatra*, Budapest, ¹1883; ²1892.

FEKETE, Gyula: *A Nagy-Kikindai Evang. Reform. Missziói Egyház története. Tíz évi fennállásának emlékére*, Nagy-Kikinda, 1897.

FEKETE, Gyula: Dr. Somerville missziói útja, Nagyikinda, in: *Debreceni Protestáns*, 8/10 (1888), 84.

FEKETE, Gyula: Vallásos összejövetelek, (Vegyes) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 37/47 (1894), 752.

- FORGÁCS, Gyula: A száz éves skót misszió, in: *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából.*, Budapest, 1941., 412-429.
- FREEMAN, Clark: A vallásos élet az értelmi haladás alapja (fordítás), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 19/18 (1876), 549–557.
- G.S.: A vasárnap és Istenháza, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/8 (1886), 62-63.
- GARZÓ, Gyula: Dr. Somerville az ellennézetek tüzeiben, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/14 (1888), 431–436.
- GARZÓ, Gyula: Tizenhárom egyházi beszéd, illetőleg pályamunka bírálata, in: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, (1887), 457-469.
- GAZDAG, István: Debreceni polgármesterek, in: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. Debrecen, 19 (1992), 103-122.
- GERGELY, Antal: Mégis mozog a föld, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 42/10 (1899), 151–152.
- GIORGIO de, Michaela: Die Gläubige, in: *Der Mensch des 19. Jahrhunderts*, Hg.: Frevert, Ute – Haupt, Heinz-Gerhard, Essen, Magnus Verlag, 2004., 145. 120-147.
- Halleluja! : Evangéliumi énekek gyűjteménye*, Budapest, ⁹1918.
- HARSÁNYI, Pál: *A Gyomai Református Egyház története*, Mezőtúr, 1914.
- HOMOLYA, István: Levél a szerkesztőhöz! in: *Szabad Egyház*, 1/ 4 (1884), 2.
- HÖRCSIK, Richárd: Kovacs Abraham: History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its impact on the Revival on the Reformed Church of Hungary, Viena – Oxford – Frankfurt, Peter Lang, 2006. 445.old. (könyvismertetés), in: *Egyháztörténeti Szemle*, 10/1 (2010), 118-122.
- IVÁNKA, Sámuel: A magyar református második konvent és az énekügy, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/16 (1881) 498-499.
- IVÁNKA, Sámuel: Az énekügyi bizottság jegyzőkönyvéről, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/41 (1881) 1308-1313.
- JESZENSZKY, Károly: A magyar kultúra és evangélikus egyházunk ének kincse, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30/20 (1887), 619-622.
- KÁLMÁN, Farkas: Egy „szó”, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 29/13 (1886), 393-396.
- KÁLMÁN, Farkas: Egy kis helyreigazítás, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/11 (1888), 350.

KÁLMÁN, Farkas: Somerville az Alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 34/8 (1888), 245–246.

KARDOS, László – SZIGETI, Jenő: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*, Budapest, 1988.

KECSKEMÉTHY, Lajos: Dr. Somerville missziói útja, Mezőtúron másodízben, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/10 (1888), 83–84.

KECSKEMÉTI, Ferenc: Az „örök életnek beszéde” ismertetéséhez, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 32/35 (1889), 1123–1125.

KENESSEY, Béla: A templomi igehirdetés jelentőse, in: SZABÓ, Aladár (szerk.): *Új óramutató*, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896., 7-11.

KENESSEY, Béla: Evangéliumi lelkészi tár. Ünnepi és közönséges egyházi beszédek. Szerkeszti és kiadja Czelder Márton, elébb hittérítő, jelenleg kecskeméti lelkész. Kilencedik évfolyam. 1888. Kecskemét. 408. nagy °8 l. Ára 3 ft. Könyvismertetés, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 32/6 (1889), 172-177.

KOMORÓCZY, Géza: *A zsidók története Magyarországon, 1849-től a jelenkorig*. Pozsony, Kalligram, 2012

KOOL, Anna-Marie: *Az Úr csodásan működik*, Budapest, 1. kötet, 1995.

KÓSA, László: Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban, in: KÓSA, László: *Művelődés, egyház, társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011., 185-201.

KOVÁCS, Ábrahám – HÖRCSIK, Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, in: *Confessio*, 1 (2014), 56-78.

KOVÁCS, Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: a skót Misszió rövid története, in: Kósa, László – Kiss, Réka (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum, 2006., 895-914.

KOVÁCS, Ábrahám: A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése. in: Kósa, László – Kiss, Réka (szek.): *Reformátusok Budapesten*, 2. kötet, Budapest, Argumentum Kiadó, 2006., 997-1014.

KOVÁCS, Ábrahám: Angolszász és német hatások az első magyarországi protestáns kórház, a Bethesda megalapításában. in: *Egyháztörténeti Szemle*, 6/1 (2005), 79-94.

KOVÁCS, Ábrahám: Darwin első kapcsolata Debrecennel (Egy debreceni szabadelvű protestáns diák, Dapsy László szerepe a brit természettudományi eredmények közvetítésében) in: *Debreceni Szemle*, 15/3 (2007), 393–403.

KOVÁCS, Ábrahám: Egyháztársadalmi és belmissziói megújulási törekvések a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén, in: *Elmélet és gyakorlat a zsidó-keresztény gondolkodás történetében*, szerk.: Xeravics, Géza – Ódor, Balázs, Budapest, L'Harmattan, 154-179.

KOVACS, Abraham: *History of the Free Church of Scotland's mission to the Jews and its impact on the Revival on the Reformed Church of Hungary*, Viena – Oxford – Frankfurt, Peter Lang, 2006.

KOVÁCS, Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság, A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, L'Harmattan, 2010.

KULCSÁR, Endre: Gályarabok éneke a XVII. századból (?), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 28/4 (1885), 106.

KUTHY, Zoltán: Levél Amerikából, in: *Dunántúli Protestáns Lap*, 10/16 (1899), 250.

Ladányi, Sándor (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi karának története 1855-2005*, Budapest, 2005., 50–92.

LADÁNYI, Sándor: Időrendi áttekintés, in: BUCSAY, Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon*, Budapest, 1985., 280.

LAMMEL, Inge: *Das Arbeiterlied*, Leipzig, Reclam, 1970., 154-155.

LÁSZLÓ, Ferenc: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1842-1848; 1858-1919)*, in: Kósa, László – Kiss, Réka (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, Budapest, Argumentum, 2006., 1201-1210.

M.G.: Dr. A.N. Somerville magyarországi útjáról, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 38/40 (1895), 636–637.

m.k.: A gyomai százéves templom, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 57/31 (1914), 467.

Magyar Korona Országainak helységnévtára. (szerk.) Jekelfalussy, J., Budapest, 1892.

Magyar Korona Országainak helységnévtára. (szerk.:) Jekelfalussy, J. – Kollerffy, M., Budapest, 1882.

MÓDRA, Imre: Gyermekek-Lant (könyvismertetés) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 26/48 (1883), 1552–1553.

MURÁNYI, Róbert Árpád: Az evangelizációs énekek első magyar kiadványáról, in: *Theologiai Szemle*, 5-6/15 (1972), 172-175.

- MUZSNAI, László: *Aiud – Nagyenyed és református egyháza*. Aiud-Nagyenyed, 1936.
- N.N. (Fordítás): A háládatos Bibliaolvasó, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/7 (1889.), 56.
- N.N.: Huszonegyedik évi jelentése a Bethesda kórháznak az 1888. évre, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/4 (1889.), 27-29.
- N.N.: (Hírek) „Dr. Somerville a hírneves angol reform hitszónok és tanár, a tegnapi estin vonaton kíséretével együtt...” (Melléklet), in: *Hód-Mező-Vásárhely*, 17/5 (1888), [o.n.]
- N.N.: (Hírek), in: *Debreczen-Nagyváradai Értesítő*, 46/3 (1888), 1-2.
- N.N.: „Angol egyházi szónoklat az aradi ev. ref. egyházban...” in: *Aradi Közlöny*, 3/44. (1888), 2.
- N.N.: „Angol hitszónoklat Nagyenyeden...” in: *Közérdek, vegyes tartalmú hetilap Nagyenyed*, 7/7 (1888), 3.
- N.N.: „Az első magyar misszió-társulat Nagy-Becskereken” (vegyes) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 37/16 (1894), 256.
- N.N.: „Bibliai előadást tart 9-én du 6 órakor dr. Somerville skóciai lelkész az ev. ref. kollégium nagytermében.” in: *Erdélyi Híradó*, 1/35 (1888), 3.
- N.N.: „Bibliai előadást tartott tegnap Somerville skót lelkész az ev. ref. főtanoda nagytermében...” in: *Erdélyi Híradó*, 1/36 (1888), 3.
- N.N.: „Dr. Somerville skót prédikátor tegnap délután 3-5-ig szintén tartott előadást...” in: *Szabadság, (Nagyvárad, napilap)*, 8/33 (1888), 2.
- N.N.: „Dr. Somerville skót prédikátor, ki néhány hónap óta hazánk nagyobb városait látogatja sorra...” in: *Vásárhely és vidéke*, 6/5 (1888), 3.
- N.N.: „Dr. Somerville skót püspök és hittérítő, aki Ázsiát és Afrikát beutazva, negyven éven át...” in: *Szabadság, (Nagyvárad, napilap)*, 8/32 (1888), 2.
- N.N.: „Midőn e kérdésre meg akarunk felelni, megvalljuk, ...” in: *Keresztyén Népbárát*, 1/2 (1886), 14-15.
- N.N.: „Somerville az angol hittérítő-lelkész...” in: *Arad*, 28/36 (1888), 2.
- N.N.: „Somerville az angol hittérítő-lelkész...” in: *Alföld*, 27/36 (1888), 3.
- N.N.: „Somerville...” in: *Budapester Tagblatt*, 10/345 (1887), 4.
- N.N.: A „Bethesda” kórház huszadik évi jelentése, (Kivonat), in: *Keresztyén Népbárát*, 3/5 (1888.), 36-37.

- N.N.: A Bethesda kórház előjárósága: Bethesda, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/3 (1887), 18-21.
- N.N.: A cholera és a pálinkai ivás, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/7 (1886.), 55-56.
- N.N.: A diakonissza ügy 50 éves jubileuma, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/7 (1886) 52-53.
- N.N.: A dunamelléki ref. egyházker. s. lelkészeinek elhelyezése (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 29/23 (1886), 737.
- N.N.: A dunamelléki ref. egyházker. s. lelkészeinek elhelyezése (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/23 (1888), 731.
- N.N.: A hamis esküvőt utoléri a bosszú fegyvere, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/5 (1889.), 38.
- N.N.: A jó feleség, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/7 (1889.) 55-56.
- N.N.: A Misszió és Gusztáv Adolf egyesület közgyűlése, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/1 (1886), 4.
- N.N.: A misszió s „Gusztáv-Adolf egylet” évi jelentése az 1886-87. évről, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/5 (1887.), 35-38.
- N.N.: A pálinkamérgezés örökölhetősége, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/4 (1887.), 30-31.
- N.N.: A pápai főiskola köréből, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/39 (1888), 1242.
- N.N.: A részegség szenvedélye, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/2 (1887.), 14.
- N.N.: A szent házasságról, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/6 (1887), 43-46.
- N.N.: Az amerikai vasárnap, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/6 (1887), 46.
- N.N.: Az angolok közt folyó ú.n. Revival, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 19/37 (1876), 1184.
- N.N.: Az egyetemes énekügyi bizottság..., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/29 (1881), 942.
- N.N.: Az iszákosság elleni harc, in: *Keresztyén Népbárát*, 1/1 (1886) 7-8.
- N.N.: Budapesti református ifjúsági egyesületünk (Fermaud előadása, 1896. november 2-án) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39/43 (1896), 687.
- N.N.: Diakonisszák felavatása, in: *Keresztyén Népbárát*, 3/1 (1888.) 4-5.
- N.N.: Dr. Knight G.A. Frank (Vegyesek) in: *Dunántúli Protestáns Lap*, 48/19 (1937), 87.

N.N.: Dr. Somerville az alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/9 (1888), 276–277.

N.N.: Dr. Somerville Békésen. (Hírharang) in: *Békés-Gyulai Híradó*, 3/5 (1888), 3.

N.N.: Dr. Somerville Debreczenben, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/2 (1888), 16.

N.N.: Dr. Somerville Mezőberényben... in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/11 (1888), 349.

N.N.: Dr. Somerville Szegeden, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 9/5 (1888), 39–40.

N.N.: Dr. Somerville útja egyházkerületünkben, in: *Debreceni Protestáns Lap*, 8/7 (1888), 57–58.

N.N.: Dr. Sommerville Debreczenben a múlt hét folyamán... in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/4 (1888), 124.

N.N.: Fermaud Károly látogatása Budapesten (Különfélék) in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 36/12 (1893), 190.

N.N.: Halálózások, in: *Dunántúli Protestáns Lap*, 36/31-32 (1925), 92.

N.N.: Helyi hírek: „Dr. Somerville skót szabad egyházi lelkész és misszionárius tegnap d.u. 5 órakor a főiskolában ...” in: *Debrecen, Politikai, társadalmi és közgazdasági hírlap*, 20/7 (1888), 2.

N.N.: Imádság március 15-re, in: *Evangeliumi Lelkesi Tár*, 2/4-5 (1881), 160-162.

N.N.: Különös következtetés... in: *Egyenlőség*, 6/50 (1887), 7-8.

N.N.: Miképpen készítsük elő a gyülekezetet, arra nézve, hogy jó siker biztos kilátásával kezdhesük meg a templomi bibliamagyarázatot? in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 2/1 (1882), 1-3.

N.N.: Mit tegyünk az iszákosság ellen, in: *Keresztyén Népbárát*, 3/2 (1888.), 13.

N.N.: Ne káromkodjál, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/3 (1889.), 22-23

N.N.: Nevezetes nyilatkozatok a szentírás olvasásáról, in: *Keresztyén Népbárát*, 4/10 (1889.) 77.

N.N.: Párbeszéd az öngyilkosságról, in.: *Keresztyén Népbárát*, 2/10 (1887.) 75-76.

N.N.: Skócia, vallásos megújulás in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 17/34 (1874), 1090.

N.N.: Skót prédikátor Nagyváradon. in: *Nagyvárad*, 19/33, (1888), 3.

N.N.: Somerville a Tisza szállóban..., in: *Szegedi Híradó*, 30/2 (1888), 3.

N.N.: Személyi hírek (Különfélék), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 34/5 (1891), 163.

N.N.: Városunk vendége. Dr. Somerville skót szabadegyházi lelkész..., in: *Debreceni Ellenőr, politikai, társadalmi és közigazgatási lap*, 15/7 (1888), 2-3.

N.N.: „Die Biebelvorlesungen des Methodischenpredigers...”, in: *Der ungarische Izraelit*, 14/40 (1887), 4.

N.N.: A budapesti misszió, in: *Magyar Zsidó Szemle*, 5 (1888), 451-452.

N.N.: „Somerville brit lelkész f. hó 2-án a központi iskola...” in: *Mezőtúr és vidéke*, 4. (4-171) febr. 5. (1888), 2.

N.N.: A budapesti „Misszió és Gusztáv egyesület” közgyűlése, in: *Keresztyén Néppárt*, 1/7 (1886), 52.

N.N.: Dr. Somerville skót szabadegyház lelkész és tevékeny misszionárius..., in: *Debreceni Ellenőr, politikai, társadalmi és közigazgatási lap*, 15/8 (1888), 2.

N.N.: Új segédlelkészek (Egyház), in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 44/31 (1901), 493.

NAGY, László: ... és vidámitd meg az én szívemet, Anekdoták – életképek, Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, 1996., 173-174.

NAGY, Sándor: Válasz, a „Szabad Egyház” „Egy előfizető”-jének, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 27/45 (1884), 1448.

OLÁH, Miklós (szerk.): *Ora et labora, Hitélet és az egyházak tevékenysége a „Csillagbörtönben” a XIX. században és a XX. század végén, Tanulmányok, dokumentumok, visszaemlékezések*, Szeged, 2000.

OSZTOVITSNÉ BERECSKY, Noémi: A Victor család története 1825-től napjainkig, in: Kósa, László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum, 2006., 721-740.

PÁLÓCZI CZINKE, István: *Református Istentiszteleti szertartások, a zsinatilag megállapított istentiszteleti rendtartás szerint és az egyetemes liturgia-ügyi bizottság által készített kötött alkatrészek felhasználásával*, Debrecen, 1912.

PÁMER, László: Czenstochówa, a lengyel pálosok kolostora, in: *Katolikus Szemle*, 20/2 (1906), 145-170.

PAPP, Ferenc – SZETEY, Szabolcs: *Illés lelkével*. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről, Budapest, L'Harmattan, 2012.

PÁTKAY Imre: Iszákosság. Káromkodás, in: *Keresztyén Néppárt*, 2/4 (1887), 28-30,

PAYR, Sándor: Ifjúsági énekeskönyveink, in: *Evangélikus Egyház és Iskola*, 11/ 26 (1893), 208.

PÉNTEK, Ferenc: Program, in: *Közpapok Lapja*, 1/1 (1889), 1.

PERÉNYI, József: Szász Béla élete és költészete, in: *Erdélyi Múzeum*, 20/6 (1903), 285–300, 20/7, 377-391.

RÁCZ, János: Új Sionhárfa, in: *Szabad Egyház*, 3/17 (1886), 3-4.; 3/18 (1886), 3-4.

RÁCZ, Károly: Dr. Somerville Sándor Aradon, in: *Szabad Egyház*, 5/3-4 (1888), 2-3.

RAJKI, Zoltán: *Egy amerikai lelkész magyarországi missziója*. Budapest, Lucidius, 2004.

Református Énekes-könyv, közönséges isteni tiszteletre, vasárnapi iskola és alkalmi vallásos összejövetelekre, Kiadja a Central Publishing House, Cleveland, Ohio, ¹1918.

RÉVÉSZ, Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A. N. Somerville magyarországi körútja 1887-1888, (különlenyomat-ban is, Debrecen, 1943.), in: *Theologiai Szemle*, 1 (1943), 10–45.

RÉVÉSZ, Mihály: Dr. Somerville úr Túrkevéen, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 34/14 (1888), 429–431.

RÉVÉSZ, Mihály: Somerville az Alföldön, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/7 (1888), 213–215.

SÍPOS, Ete Álmos: *„Kérjétek az aratás Urát!”* Budapest, 2008.

SMITHY, W. G.(ed.): Grand army war songs, a collection of war songs, battle songs, camp songs, national songs, marching songs, etc., our boys in blue in camp and field to which is added a selection of memorial songs and hymns for use on decoration day and other special occasions. Cleveland and Chicago, [1886]., 88-89.

SOMERVILLE, Alexander Neil: A bűnösök megtérése (Ézs 60,1-8), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 8/2 (1888). 89–103.

SOMERVILLE, Alexander Neil: A laodiceai egyház, fordította Czeglédi Sándor, in: *Theologiai Szemle*, 19/1 különszám (1943), 1–9.

SOMERVILLE, Alexander Neil: Az ítélet napján. (Jel 2,11), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 8/2 (1888). 114–128.

SOMERVILLE, Alexander Neil: Zákeus megtérése (Lk 19,1-10), in: Garzó, Gyula (szerk.), *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 8/2 (1888). 104–114.

STARKE, Christoph: *Synopsis bibliothecae exegeticae in Vetus et Novum Testamentum, das ist kurzgefaßter Auszug der gründlichsten und nutzbarsten Auslegungen über alle Bücher der Heiligen Schrift.* Mit Hülfe einiger Gelehrten zusammengetragen von Christoph Starke, weiland Pastor prim. und Garrison-Prediger zu Driesen in der Neumark. Ein Handbuch für Lehrer in Kirchen, Schulen und Häusern, sowie für alle Studirende und Liebhaber der Heiligen Schrift, correct und vollständig aus neu herausgegeben von Traugot Siegmund in 10 Bänden. Berlin, Eduard Beck, 1870 - 1873.

STURM, Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901-1906.* Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól, Budapest, 1901.

Sz. A.: Buzdítás a Biblia olvasására, in: *Keresztyén Népbárát*, 3/3 (1888.), 23.

Sz.: Dr. Somerville Kolozsvártt, in: *Protestáns Közlöny, Az erdélyi egyházkerület hivatalos közlönye*, 18/7 (1888), 51–52.

SZABÓ, Aladár: A misszió s Gusztáv-Adolf-egylet évi közgyűlése, in: *Keresztyén Népbárát*, 2/5 (1887), 34-35.

SZABÓ, Aladár: Dr. Somerville Budapesten, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30/51 (1887), 1615–1618.

SZABÓ, Aladár: Dr. Somerville Budapesten. (Mielőtt e hírneves skót lelkész budapesti látogatásáról szólnánk), in: *Keresztyén Népbárát*, 3/1 (1888), 4-5.

SZABÓ, Aladár: *Kegyelem által*, Gödöllő, 1941.

SZABOLCSI, Miksa: A tápiószelei rabbi és az ő hitközsége. Leleplezések. in: *Egyenlőség*, 10/43. (1891), 2-8.

SZABOLCSI, Miksa: A tápiószelei rabbi, in: *Egyenlőség*, 10/35 (1892) 1-2.

SZABOLCSI, Miksa: Üzenet Tápiószelére, in: *Egyenlőség, Melléklet*, 12/17. (1893), 2-3.

SZALAY, József: Keresztyén missziói énekes, (Sankey nyomán), h.n. [1895].

SZATMÁRI, Judit: A politikai élet színtere? (avagy világiak részvétele a protestáns egyházi gyűléseken az 1850-es években) in: *Aetas*, 27/1 (2012) 53-70.

SZATMÁRI, Judit: A református egyház előkészületei az 1848-as minisztertanácsi konferenciára, in *Egyháztörténeti Szemle*, 1/1 (2000), 74-92.

SZENTKÚTI, Károly: Barakonyi, Kristóf: Bibliamagyarázatok a szószéken s függelékül néhány egyházi beszéd II., Miskolc, 1880., in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 23/42 (1880), 1355-1359.

- SZEREMLEI, Sámuel: A hódmezővásárhelyi református egyház története II. Hódmezővásárhely, 1938.
- Szerk.: Az „Evangéliumi lelkészi tár” olvasóinak üdvöt! in: *Evangéliumi Lelkészi Tár*, 1/1 (1879), 1.
- Szerk.: Előfizetési felhívás, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1 /4 (1881), 179.
- Szerk.: Mit akarunk!” in: *Szabad Egyház*, 1/1 (1884), 1-3.
- Szerk.: Üdv az olvasónak!, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1/1 (1881), 1.
- Szerk.: Üdv az olvasónak!, in: *Gyakorlati Bibliamagyarázatok*, 1/1 (1881), 2.
- SZINOK, Zoltán: Templomi éneklésünk s az új énekeskönyv, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 60/12 (1917), 131-132.
- Sz-Ly.: Belmisszió, in: *Szabad Egyház*, 1/5 (1884), 1.
- SZIGETI, Jenő: A nazarénus énekeskönyv története, in: un. (szerk.:) „*És emlékezzél meg az Úrról...*”, Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből, Budapest, 1981., 41-58.
- SZÖGI, László: *Magyarországi Diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919.*, Budapest, 2001.
- SZÓTS, Sándor: Pro domo et veritate, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 31/1 (1888), 7-14.
- THOMAY, József: Csak a Krisztus, in: *Evangelikus Egyház és Iskola*, 6/10 (1888), 82–83. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 38/40 (1895), 637.
- TÓTH, Julianna: *A Békési Református Gyülekezet küzdelmes évszázadai. A békési református gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig*, Békés, 2002.
- TÓTH, László: Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből, A.N. Somerville magyarországi körútja 1887-1888, in: *Századok*, 78/7–9 (1944), 564.
- TÖKÉCZKI, László: Az első Protestáns Szemle (1889-1919), in: *Protestáns Szemle*, 54 (1)/1 (1992), 12-17.
- TÖKÉS, ZOLTÁN: Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió, Debrecen, 2006., <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/127527/1/Disszert%C3%A1ci%C3%B3-B3-T%C5%91k%C3%A9s.pdf>, letöltés dátuma: 2012. május 31.
- TÖRÖKFALVI TÖRÖK, Kálmán: Emlékirat a szegedi királyi kerületi börtön és kir. törvényszéki fogházakról, Szeged, 1886.
- TURCSÁNYI, Andor: Az ágostai evangélikusok énekei, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 24/5 (1881), 135-137.;

VÁMBÉRY, Ármin: *Küzdelmeim*, Budapest, 1905.

VICTOR, János (szerk): *Hozsánna, Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és család használatára*, Budapest, ¹1901, ²1907, ³1908., 113-as ének.

ZOVÁNYI, Jenő: Az alkotmányozó zsinatok korszaka, in: ZOVÁNYI, Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*, II. kötet, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2004, 328-343.

Lexikonok és lexikon szócikkek

BAUTZ, Friedrich Wilhelm: Bliss, Philip Paul, in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, 1 (1990), 622–623.

BAYREUTHER, Erick: Starcke, Christoph, in: ³Religion in Geschichte und Gegenwart, 6. kötet, 1962., 337.

FRIEDMANN, Dénes: Bárány József, in: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929., 86.

SELTMANN, Rezső : Saphír Adolf, in: Újvári, P. (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 756.

SELTMANN, Rezső: Lichtenstein Ábrahám Jakab, in: Újvári, P. (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 534.

SERES, Zsófia: *Sulyok István*, in: Romániai magyar irodalmi lexikon, főszerk.: Dávid, Gyula, 5/1. kötet, Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 2010., 221-222.;

Szinyei, József: *Magyar írók élete és munkái*, 11. kötet, Budapest, Horánszky Viktor, 1906. (reprint, 1980-1981)

VOIGT, Karl Heinz: Sankey, Ira D. in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 8 (1994), 1330–1333.

VOIGT, Karl Heinz: Somerville, Alexander Neil, in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* 10 (1995), 769–772.

Levéltári források, kéziratok

Debreceni Egyetem, kéziratára

MS 28/1-14 – Balogh Ferenc naplói

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
Balogh Ferenc levelezése, R.1516. 5. doboz

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének levéltára –
rövidítés RL

RL A/1b - Dunamelléki Református Egyházkerület Püspöki
hivatalának iratai 70-73. dob.

RL A/1b - Dunamelléki Református Egyházkerület hivatalának iktató
könyv 1886-1889.

RL A/13 – Budapesti Református Teológiai Akadémia Tanári ülések
jegyzőkönyve 1887-1888.

RL C/198 – Kováts Lajos személyi hagyatéka

RL C/99 Victor János személyi hagyatéka.

RL C/219 – Szalay József személyi hagyatéka

RL D/7 A Budapesti Református Egyháztanács 1884-1888-ik éveiben
tartott üléseiről és az egyház közgyűléseiről felvett jegyzőkönyvben.

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratára

Enyedi Andor: Az egyház, ahogy én láttam, K.O. 645.

Gyulai Református Egyházközség, Presbiteri Jegyzőkönyv, 1887-1888.

Magyar Nemzeti Levéltár

K-149, Belügyminisztériumi iratok

Magyar Zsidó Levéltár:

A tápiószelei hitközség átírata Lichtenstein Ignác rabbi lemondása
tárgyában, 1886. dec. 29. sorszám 11162., Irattári szám 352.

Szeged-Kálvintéri Református Egyházközség: Presbiteri jegyzőkönyv, II. 1870-189..., (Másolat és kivonat).

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára TtREL

TtREL, II. 27. - Balogh Ferenc hagyatéka

TtREL, II.28-b 1. – Bakóczy János: Az evang. reformátusok Debreceni Főiskolájának Seniorai 1589-1913, kézirat.

TtREL, I.1.i.2. – Törzskönyvi lapok

TtREL I.1.i.7. – Törzskönyvi lapok

TtREL I.1.i.8. – Törzskönyvi lapok

TtREL I.1.1.24. – Törzskönyvi lapok

TtREL I.1.i.25. – Törzskönyvi lapok

TtREL, I.8.d.22 – Gyülekezeti adattár.

SZÁSZ, Lajos: *A református „közpapok mozgalma” a 19. század utolsó évtizedében* - Kézirat, megjelenés alatt - a szerző engedélyével

Szegedi Büntetés végrehajtási Intézet parancsnokának levele Molnár Sándorhoz, iktatószáma 31-47-42/2011

Mellékletek

Egy vezércikk Somerville látogatása kapcsán

N.N.: Somerville és a közönség (vezércikk), in: Mezőtúr és vidéke, társadalmi közgazdasági és szépirodalmi hetilap, 4/16 (1888.) 1-2.

Nem kritikai szempont az, mely e pár észrevétel megtételére készítet Somerville egyházi beszéde felett abszolút szempontból kritikát írni hivatás és kellő kritikai ismeret és képzettség a mezőtúri közönség körében aligha található, az egyes hallgatók szempontjából pedig a beszédet megítélni a lehetetlenségek közé tartozik. Minden egyes hallgatóra nézve az egyházi beszéd annyi beccsel bírt, a mennyivel lelke épülésére, vallásos érzelmeinek gyarapítására, lelki harmóniájának öregbítésére közrehatott. Akinek lelke megnyugváshoz hozzá nem járult, akit hitében meg nem erősített, erkölcsiségében nem nemesített, az előtt a 3 órás beszéd szóhalmaznál egyéb nem volt, ez csak hallott és nem érzett, nem tanult, nem okult.

A megteendő észrevételek indoka más.

A folyó hó 15-én megtartott egyházi beszéd hallgatói ezrek szerint számíthatók. A ref. templom Somerville beszéde alkalmára zsúfolásig megtelt. Oly közönség előtt hallatta fejtegetéseit, minőt sem sátoros, sem pedig más ünnepélyes templomi szertartás összehozni nem tud.

Az a kérdés támad tehát miben rejlik ezen rendkívüliség?

Első pillanatra a felelet nagyon könnyűnek és szinte szembeötlőnek látszik. A kíváncsiság vitte oda az embereket.

Aki azonban ezen röpke felelettel meg nem elégszik és mélyebben kutat, az a feleletet a lelki szükségben fogja találni.

Az ember egész lényével össze van forrva a végtelennek kedvelése, a halhatatlanság szeretet. Ezen nemes indulatok nem az ember akaratának szeszélyétől függenek, melyeket megsemmisíthet és kipusztíthat belsőjéből, hanem azok alapja a természetben van, melynek parancsoló törvényei épen olyan feltétlen uralmat gyakorolnak rajta, mint más földi lényen.

Az ember függése a természet törvényeitől teljes erővel visszahat az ember lelkére, minek folytán ez ama szerint módosul.

Ama nemes indulatok tehát a lélek szükségeivé válnak, melyeknek kielégítése után tör az emberi lélek. Teszi pedig azt folytonosan s kitartással s bármiként igyekezzünk is ezen rendeltetészerű hivatásában megakadályozni vagy őt magától elvonni, azaz akadályokon győzedelmeskedve eredeti medrében idővel vissza fog térni.

A tapasztalat ez állítást fényesen igazolja.

Az anyagi érdekek által lenyűgözött ember vagy ezek sokasága csak ideig óráig lesz a materializmus rabszolgája, s midőn az legjobban önkénykedni látszik felette, beállanak egyes pillanatok és időszakok, amelyekben az emberek lelke magáról a köteleket letépi, melyekkel az anyagisághoz kötve volt és egész hévvel ég felé törekszik. Az a táplálék, melyet e léleknek a materializmus nyújt, azt nem elégíti ki, az alatt csak szenved és szabadulásra vágyik, mire csak az alkalmat várja, ha pedig az be nem áll, oly túlnyomó erővel fojt el az emberben minden egyéb rugókat és szakítja el a szálakat, melyek azt egyéb földi érdekekhez kötik, hogy egy ideig az ember minden kívánságain érzelmein és érdekein uralkodik. Magasabbra tör tehát a lélek, ha környezetében már elég tápot nem talál.

Azt pedig teszi, legyen a tép szegénység akár a neki nyújtott anyagi, akár pedig szellemi táplálékban. A lélek is úgy van a neki nyújtott és által felveendő szellemi dózissal, mint a prózai gyomor. Ha az étlap nagyon egyhangú és nem találkozik benne változatosság avagy pikánság, ami az eledeleket élvezetessé teszi, előbb közöny, utóbb undor fog beállani a mindennapi, kvalitásra nézve egyforma adagoktól és a gyomor minden állati tulajdonságai mellett más asztal és étlap után vágyakozik.

Nem különb a lélek sorsa hasonló bánásmód mellett. Ha az eszmekör, melyben mozognia kell, vagy amellyel érintkezésbe áll mindég egy és ugyanaz, ha a tápanyag, mellyel tömetik, mindég egy forrásból merítettik, ha nem varázsoltatnak elő pillanatok és esetek, melyekben a hallgató lelke a megszokott eszmekörből kiragadtatik és az által fogékonyabbá és vidorabbá tétetik, akkor a lélekbe is beleszáll a közöny, fásulttá lesz és nem táplál érdeket azon élelmi források irányában, melyekből rendesen táplálkozik.

Ha aztán segíti az alkalmat, mely szellemi életeibe, vágjanak ezek akár a politika, akár a hit, akár a szaktudományok terére, változatosságot hoz be, akkor elementáris erővel kitör a lélekben a vágy azután és félretéve napi munkáit, kötelességet és tervezett dolgot, az alkalom után nyúl, mely neki megifjúlást ígér és azon ösvényen előbbre segíti, melyen a végtelen kedvelése a halhatatlanság szeretete halad.

Olyképpen magyarázható azon nagy érdeklődés, mellyel a helybeli közönség Somervillenek legközelebb megtartott egyházi beszéde iránt viseltetett. Nem egyébből folyt az, mint kíváncsiságba burkolt lelki szükségből.

Miután pedig speciális esetről volt szó és közel áll annak feltevése, mintha a fentebbiek egyesekre vonatkoztatással bírhatnának, azon kijelentés sem várat magára, hogy az elmondott észrevételek általánosságban vannak megtéve és a jelzett eset csak kiindulási pontul vétetett. Az elmondottakban senki személye avagy működése felett sem útmutatási, sem rosszallási szándék nem keresendő.

Tény marad az, hogy idegen prédikátorok fellépései maradandóbb nyomokat hagynak az őket hallgató híveknél és szavaik mélyebben vésődnek ezek lelkükbe.

Mily megbecsülhetetlen szolgálatot lehetne tenni a helybeli közönségnek időnkénti felolvasások által. Nem pusztában elhangzott szavak lennének azok, mert tapasztalni lehet, hogy városunk közönsége bír érzékkel az ilyen iránt és szívesen hallgatja meg az okosabbat, csak legyen, aki neki egyben vagy másban könnyen érthető módon útmutatást és tanítást adjon.

E tárgyról bővebben talán más alkalommal.

Két publikált levél Somervilletől

1., Kecskeméti Ferenc: Részletek két levélből, in: Szabad Egyház, 6/4 (1889), 18-19.

Dr. Somerville levele kelt Glasgowban, 1889. január 16-án, Tiszteletes Buday János úr fordításában.

Miután hálától és örömtől áradozva megemlékezett egyesekről többek között a túrkevei egyház lelkészeiről, Nagytiszteletű Végh Sándor úrról, ki oly emlékezetes melegséggel hívta meg őt s Nagytiszteletű Véghné Asszony szívességéről; Nagytiszteletű Harsányi Sándor úrról s családjáról; Tiszteletes Révész Mihály úrról, ki olyan érdeklődést tanúsított az ő missziója iránt; s a rövid ismeretség utáni érzékeny búcsúról, melynél könnyek ültek mindnyájok szemében, - így folytatja.

Úgy gondolom, hogy Békés újra hó ruhába öltözött. Ez idő tájban, vagy valamivel később lehetett az, mikor én a terjedelmes templomban a négy ezernek prédikáltam, kik a havazás dacára délelőtt 10 órakor összegyűltek, hogy velem találkozzanak. nagyon meglepett engemet az Ön meleg köszöntése s azon szíves készség, amellyel előmozdította

több helyen látogatásom eredményét. Magyarországon Mezőtúri második látogatásomig Békésen volt a legnagyobb gyülekezetem. Le vagyok nagyon kötelezve az Ön lelkészársának is ama szívességért, a mellyel fogadott; nagy köszönettel fogom venni, ha alkalomadtán népes gyülekezetének a szószékről átadja tiszteletteljes üdvözlésemet.

Nagy gyönyörűségemre szolgált, hogy a múlt évben Londonban a panpresbiteri gyűlésen találkozhattam Balogh tanárral. Nem nagyon jól voltam akkor, és sajnálom, hogy többször is nem érülközhettem vele. A gyűlésen sok szónok volt s így a tanár úrnak szűk tér nyílt a magyarországi viszonyokról szólni az angol nyelvet beszélőknek. Egyik nem régi levelében azt írja nekem, hogy szívét nagyon bántja annak látása, hogy a legfelsőbb néposztályból sokan hódolnak az unitárius áramlatnak. Az nagyon jó, hogy a teológia egyik főtanára, mint Balogh úr, olyan józan s hű az igazsághoz. A Krisztus egyháza sokat köszönhet neki s Révész szuperintendensnek azon állásért, melyet Krisztus istenségének nagyтана mellett elfoglaltak. – Úgy látszik, hogy jó eredménynél beszéltek s bár a veszély még nem múlt el, az ő és hű barátaik felszólalatai igen nagy horderejűek. Lehetetlen túlbecsülni a Krisztus isteni dicsőségéről való józan nézetek értékét. nem láthatni, hogy maga a keresztyénség miképp marathat meg, ha az a tan megragadtatik. Az mindenkor igaz, hogy Krisztus elvégzett munkájának, az ő bűnért való elégtételbe és igazságba vetett hitt szükségképpen mindjárt hanyatlik és kihal, ha az Úr Jézusnak istensége félretéttetik, vagy ignoráltatik. Nem kell feledni, hogy az Úr Jézusba a mi egyéni üdvösségünkért vetett feltétlen bizodalom; az iránta érzett legfőbb szeretet, amely követeltetik s a mely lényege a gyakorlati keresztyénségnek; az a teljes odaadás, mely alkalmazkodik az Ő minden parancsolatihoz, az Ő vele való igaz közösség, mely elmaradhatatlan a keresztén életnél; azaz isteni tisztelet, mely az evangélium jellemző vonása: mindezek elhalványulnak, elhervadnak, s mint a falevelek a földre hullnak, ha a Krisztus istensége általunk el nem fogadtatik. Ha mégis állíttatik, hogy eme vallásos gyakorlatok, melyek mama dolgok által tételeztetnek fel, a melyekről szólottam, mégis teljesítetnek, ha a Krisztus istensége le nem fogadtatik is, az ember nem látja be: miképp menekülünk meg ama vádtól, hogy bálványimádók vagyunk; olyan tiszteletben részeltetve egy puszta embert, tehát egy teremtményt, mely tisztelet egyedül Istent illeti.

Reménylem, hogy a magyar protestáns egyház fiatalabb lelkészei a nagyra becsült tanár és társai körül csoportosulnak. Krisztus istensége olyan tan, a melyért valóban érdemes meghalni. A mi keresztyénségünknek a szentírásból kell meríttetni, nem emberi bölcselkedésekből. Ünnepeyes és nagyjelentőségű szavak azok, melyeket Urunk Máté 11-ik részének 25-28. verseiben mond.

Sok országban való megfordulásom alkalmával örömmel jegyeztem meg, hogy az evangéliumi igazság mennyire megfelel az emberek szükségének s láttam azt is, hogy a közép mily kész hallgatni amaz egyszerű igazságokat, mely a Jézusban van. A »bölc«, az »okos« nem tetszéssel fordulhat el, de a szegény, a megterhelt s elfáradott lelkek érzik annak szükségét s a bűn érzése által hajtatva, Krisztus hű lelkészei köré gyűlnek s balsamot találnak, mely meggyógyítja fájdalmaikat.

Kevesebb rugékonyságot érzek lábaimban, amióta Magyarországon voltam. A télen itthon maradok. Nem is lehetünk mindig erősek. Ha személyesen nem látogathatunk is el egymáshoz; de ez egymásért való könyörgés mennyei ösvényén utat tehetünk.

Maradtam szíves szeretettel:

A.N. Somerville

2., Szalay József: Külföldi tudós református teológusok vélemények alakítandó református együletünkről, in: Szabad Egyház 7/16 (1890), 121.

Dr. Somerville pedig az írja Szalay lelkészhez; „Kíváncsi vagyok tudni: vajjon sikerült-e Önöknek egy oly társulatot szervezni, amilyenről ön beszélt a békési Kecskemétivel, Gyomai barátainkkal és a túrkevei Révésszel. – Hát az ön egyháza hogy van? Becskerek egy nagyon alkalmas pont s ha jól kezeltetik, hatalmas befolyást gyakorolhat az egész vidékre. Kívánom, hogy ön érintkezésbe tegye magát Moody úrral, néha-néha látogassa meg, az jót tenni Önnek. – Mind az meg kell tennie, a mi a lelki élet meggyorsítására használhat. A magyar és erdélyi egyházak hatalmas munkát teljesíthetnek az Úr Jézus érdekében... Csak a Szent Lélek szálljon le e lelkészekre és a népre. A mi ellenségünk a Sátán, mindenütt iparkodik Krisztus igaz tanítványait elálmosítani, csak hogy megakadályozza a lelkészeket a trombita fúvásában és a népnek felébresztésében. Hadd intsem meg önt, tegyen bizonyosságot lelkészségéről. Ne féljen egyenként is kéreni azokat, akikkel ön érintkezésbe jön, hogy vajon megtalálták-e már azokat az Urat, és megtértek-e személyesen Istenhez?”

„Föl barátim!” szövegvariánsai

<p>Hold the fort. W. G.(ed.): Grand army war songs, a collection of war songs, battle songs, camp songs, national songs, marching songs, etc., our boys in blue in camp and field to which is added a selection of memorial songs and hymns for use on decoration day and other special occasions. Cleveland and Chicago, [1886]., 88-89.</p>	<p>Hold the fort, for I am coming, Jesus</p>
<p>Oh! my comrades, see the signal Waving in the sky! Reinforcements new appearing, Victory is nigh! „Hold the fort, for I am coming” Jesus singals still, Wave the answer back ta haven, „By thy grace we will”</p> <p>2., See the mighty host advacing, Satan leading on; Minghty men arund us falling, Courage almost gone. „Hold the fort, for I am coming” Jesus singals still, Wave the answer back ta haven, „By thy grace we will”</p> <p>3., See the glorius banner waving Hear the bugle blow! In our Leader’s name we’ll triumph Over evry foe. „Hold the fort, for I am coming” Jesus singals still, Wave the answer back ta haven, „By thy grace we will”</p> <p>4., Ficere and long the botle rages, But our Help is near! Onward comes our Great Commander Cheer, my comrades, cheer! „Hold the fort, for I am coming” Jesus singals still, Wave the answer back ta haven, „By thy grace we will”</p>	<p>1 Ho! my comrades, see the signal, Waving in the sky! Reinforcements now appearing, Victory is nigh! “Hold the fort, for I am coming,” Jesus signals still, Wave the answer back to Heaven, “By Thy grace we will.”</p> <p>2 See the mighty host advancing, Satan leading on; Mighty men around us falling, Courage almost gone. “Hold the fort, for I am coming,” Jesus signals still, Wave the answer back to Heaven, “By Thy grace we will.”</p> <p>3 See the glorious banner waving, Hear the bugle blow; In our Leader’s Name we triumph Over every foe. “Hold the fort, for I am coming,” Jesus signals still, Wave the answer back to Heaven, “By Thy grace we will.”</p> <p>4 Fierce and long the battle rages, But our help is near; Onward comes our great Commander, Cheer, my comrades, cheer! “Hold the fort, for I am coming,” Jesus signals still, Wave the answer back to Heaven, “By Thy grace we will.”</p>

<p>Brüder, seht die Bundesfahne http://www.volksliederarchiv.de/text6919.html, 2013, november 20.</p>	<p>Freiheit oder tod LAMMEL, Inge: <i>Das Arbeiterlied, Leipzig, Reclam, 1970.,</i> 154-155.</p>
<p>Brüder, seht die Bundesfahne in den Lüften wehn! Neubelebt sollt ihr die Rechte Gottes siegen sehn Gott mit uns, sei unsre Losung Vorwärts Gloria Seht! Uns winkt die Lebenskrone Mut, Halleluja</p> <p>Seht des Satans mächt'ge Heere wüten in dem Streit Manche sehn wir um uns fallen Drum seid kampfbereit Gott mit uns, sei unsre Losung Vorwärts Gloria Seht! Uns winkt die Lebenskrone Mut, Halleluja</p> <p>Blickt auf Jesu Kreuzesbanner hört auf sein Signal daß ihr bald in seinem Namen siegert überall Gott mit uns, sei unsre Losung Vorwärts Gloria Seht! Uns winkt die Lebenskrone Mut, Halleluja</p> <p>"Seid getreu!" ruft unser Jesus denn "ich komme bald!" "Nimm uns, Herr, Dir ganz zu eigen," sage jung und alt Gott mit uns, sei unsre Losung Vorwärts Gloria Seht! Uns winkt die Lebenskrone Mut, Halleluja</p>	<p>1., Brüder, seht die rote Fahne weht euch kühn voran! um der Freiheit heil'ges Banner schart euch, Mann für Mann! Haltet stand, wenn Feinde drohen! Schaut das Morgenrot! Vorwärts! ist die große Losung. Freiheit oder Tod!</p> <p>2., Sind die ersten auch gefallen, rüstet euch zur Tat! Aus dem Blute unser Toten keimt die neue Staat! Weint nicht um des Kampfes Opfer! Schaut des Volkes Not! Vorwärts! ist die große Losung. Freiheit oder Tod!</p> <p>3., Qual, Verfolgung, Not und Kerker dämpfen nicht den Mut, aus der Asche unser Schmerzen lodest Flammenglut. Tod den Henkern und Verrätern Allen Armen Brot! Vorwärts! ist die große Losung. Freiheit oder Tod!</p> <p>4., Wenn die letzte Schlacht geschlagen Waffen aus der Hand Schlingt um die befreite Erde Brüderliches Band Hört wie froh die Sichel rauschen In dem Erntefeld Vorwärts ist die große Losung. Unser ist die Welt!</p>

<p>Gyermek-Lant, 1883., 3.; Gyermek-Lant, 1892., 3.; Keresztyén missziói énekes, 1895., 29.; Hozsánna, 1901-es kiadás, 113., 1921-es énekeskönyv 288</p>	<p>1938-as Énekeskönyv, 266 (Jugoszláviai)</p>
<p>1., Fel, barátim, drága Jézus zászlaja alatt! Bátran, bátran! Segedelme diadalmat ad! Bízzatok, mert Jézus eljön, Ő a fővezér! Zengje ajkunk hozzád esdünk győzedelemér’!</p> <p>2., Lám, a Sátán serge talpon, Szembe törni kész; A legbátrabb harcosoknak bátorsága vész. Bízzatok, mert Jézus eljön, Ő a fővezér! Zengje ajkunk hozzád esdünk győzedelemér’!</p> <p>3., Szóljon a kürt, fenn lobogjon a győzedelmi jel, Diadalra, Jézusunkkal, néki győzni kell! Bízzatok, mert Jézus eljön, Ő a fővezér! Zengje ajkunk hozzád esdünk győzedelemér’!</p> <p>4., Harci zajnak közepette mentőnk résen áll. Bátorság! Ő áll segédül szívünk harcínál! Bízzatok, mert Jézus eljön, Ő a fővezér! Zengje ajkunk hozzád esdünk győzedelemér’!</p>	<p>1., Fel, barátim, drága Jézus zászlaja alatt, Rajta bátran! megsegít és győzedelmet ad! Eljön újra Jézus hozzánk, harcba Ő vezet, Nála nélkül semmi módon győzni nem lehet.</p> <p>2., Lám a Sátán serge talpon, szembetörni kész, Jól vigyázz, mert akit lekap lelke-teste vész! Eljön újra Jézus hozzánk, harcba Ő vezet, Nála nélkül semmi módon győzni nem lehet.</p> <p>3., Harsonázzunk s fenn lobogjon győzedelmi jel! Így előre Jézusunkkal, néki győzni kell! Eljön újra Jézus hozzánk, harcba Ő vezet, Nála nélkül semmi módon győzni nem lehet.</p> <p>4., Harci zajban, bősztusában senki meg nem öl, Benne higgyünk, ő segít, ha minden összedől! Eljön újra Jézus hozzánk, harcba Ő vezet, Nála nélkül semmi módon győzni nem lehet.</p>

1948-as énekeskönyv, 471.

1., Fel barátim, drága Jézus zászlaja alatt.
Rajta, bátran! megsegít és győzedelmet ad.
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,
Zengje ajkunk: hozzád esdünk győzedelemér'!

2., Lám a Sátán serge talpon, szembetörni kész,
Jól vigyázz, mert akit elkap, teste-lelke vész.
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,
Zengje ajkunk: hozzád esdünk győzedelemér'!

3., Szóljon a kürt, fenn lobogjon győzedelmi jel,
Így előre Jézusunkkal: néki győzni kell!
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,
Zengje ajkunk: hozzád esdünk győzedelemér'!

4., Harci zajban, küzdelemben oldalunkon áll,
Benne higyjünk ő segít meg szívünk harcinál.
Bízzatok, mert Jézus eljön ő a fővezér,
Zengje ajkunk: hozzád esdünk győzedelemér'!

**A Budapesti Teológiai Akadémia és a Debreceni Teológiai Akadémia
1887-1888-as tanévére beiratkozott hallgatóinak névjegyzéke**

8. táblázat A Budapesti Teológiai Akadémia hallgatóinak névjegyzéke
az 1887-1888-as tanévben

	Nr.	Vezetéknév	Keresztnév	Születés éve	Születés helye	Beiratkozás időpontja
1.	23	Apostol	Pál	1867	Vörösmart	1885
2.	85	Balogh	Elemér	1866	Székesfehérvár	1884
3.	138	Báthory	Gábor	1867	Nagy-Váty	1885
4.	255	Borzák	Endre	1844	Monor	1884
5.	309	Csertán	Márton		Sárszentlőrinc	1886
6.	338	Csuzi	Sándor	1866	Aszaló	1884
7.	342	Csűrös	József	1866	Bethlen	1884
8.	413	Dömötör	Lajos	1867	Becefa	1885
9.	408	Dömötör	Dániel	1868	Dunaszentgyörgy	1887
10.	453	Fábián	Dénes	1864	Dunavecse	1884
11.	518	Forgó	András	1867	Nagykörös	1886
12.	528	Füle	Antal	1863	Kiskunhalas	1884
13.	539	Gaál	Lajos	1869	Aba	1887
14.	556	Gáspár	István	1866	Perecsen	1884
15.	592	Gulyás	Kornél	1867	Rév-Komárom	1885
16.	633	Halom	Vince	1866	Lajos-Komárom	1885
17.	636	Hamar	István	1867	Kisszentmárton	1886
18.	647	Hauch	István	1864	Gyöngyös	1885
19.	650	Haypál	Benő	1869	Paks	1887
20.	684	Horváth	Antal	1865	Madocsa	1884
21.	689	Horváth	Ferenc	1868	Nagykörös	1886
22.	728	Illyefalvy	Kálmán	1868	Losonc	1887
23.	776	Józsa	Antal	1862	Kiskunhalas	1884
24.	813	Kardos	János	1864	Szigetszentmiklós	1884

25.	828	Keck	Endre	1868	Nagyszékely	1887
26.	832	Kecskeméti	István	1864	Paks	1884
27.	848	Kerecsényi	Zoltán	1867	Körmend	1886
28.	892	Kiss	Lajos		Inke	1885
29.	904	Klippel	Lajos	1867	Dunapataj	1887
30.	974	Kovács	József	1864	Kiskunhalas	1884
31.	1006	Kováts	Lajos	1870	Polgárdi	1887
32.	1100	Lipták	Imre	1859	Pécel	1884
33.	1160	Marton	Sándor,	1868	Lovasberény	1887
34.	1162	Máthé	Elek	1864	Ráckeve	1884
35.	1205	Miklós	Géza	1868	Csősz	1886
36.	1234	Molnár	Lajos	1863	Sárbogárd	1884
37.	1237	Molnár	László	1865	Cegléd	1885
38.	1220	Molnár	Gergely	1867	Fülöpszállás	1887
39.	1246	Moór	Jakab	1861	Újverbász	1886
40.	1288	Nagy	Gergely	1887	Abod	1888
41.	1299	Nagy	János	1888	Nagysalló	1887
42.	1328	Narancsik	Zoltán	1869	Batina	1887
43.	1339	Németh	László	1866	Kecskemét	1887
44.	1355	Nyikos	Lajos	1866	Páty	1885
45.	1421	Pap	Kálmán	1861	Pápa	1884
46.		Pap	Károly	1861	Páty	1884
47.	1422	Pap	Zsigmond	1865	Kecskemét	1884
48.	1440	Papp	Sándor	1868	Sukoró	1887
49.	1452	Patay	Gyula	1869	Szodó	1886
50.	1456	Pátkai	Imre	1857	Kecskemét	1885
51.	1460	Patonay	Dezső	1869	Nagykőrös	1887
52.	1524	Róka	Lajos	1868	Balatonfüred	1887
53.	1548	Sárközy	Sándor	1866	Nagypál	1885

54.	1551	Schiel	Frigyes	1861	Brassó	1884
55.	1569	Sebestyén	Pál	1867	Kórógy	1886
56.	1566	Sebestyén	Imre	1867	Cece	1887
57.	1572	Sebő	Sz. József	1862	Gyúró	1884
58.	1580	Seregély	Béla	1869	Mezőlak	1886
59.	1606	Sófalvi	Miklós	1860	Nagypetri	1884
60.	1671	Szabó	Károly	1864	Székelyudvarhely	1886
61.	1759	Széles	József	1844	Kecskemét	1885
62.	1881	Tokay	István	1869	Gyöngyös	1887
63.	1893	Tóth	Géza	1866	Ivánca	1886
64.	1901	Tóth	József	1867	Makó	1886
65.	1960	Üveges	Dezső	1867	Nagypeterd	1884
66.	1991	Varga	Zsigmond	1865	Tiszavezsény	1885
67.	1994	Vargha	Károly	1864	Mezőörs	1887
68.	2018	Végh	Béla	1866	Negyed	1884

5. megjegyzés: Bucsay, Mihály – Papp, László (szerk.): A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955., Budapest, 1955., 203-239.

9. táblázat A Debreceni Református Teológiai Akadémia tanulóinak névjegyzéke az 1887-1888-as tanévben

	Vezetéknév	Keresztnév	Születés éve	Születés helye
1.	B.Kiss	Lajos	1863	Máramarossziget
2.	Bajdor	János	1869	Debrecen
3.	Bartók	Jenő	1869	Patóháza
4.	Báthori	Gábor	1867	Nvátis
5.	Besztercezi	Balázs	1868	Parajd
6.	Bottyán	Pál	1866	Ombecsal
7.	Csánki	Benjámín	1868	Füzesgyarmat
8.	Csútoros	Elek	1865	Kis-Macza
9.	Dávid	Sándor	1867	Matolcs

10.	Dézi	Lajos	1868	Debrecen
11.	Dulházy	István	1865	Szatmár
12.	Elkes	Sándor	1866	Kisújszállás
13.	Ethey	Ferenc	1865	Debrecen
14.	Ferenczi	Imre	1869	Asszonyosmegyes
15.	Gál	István		A. Újváros
16.	Gulya	György	1865	Szatmár
17.	Gulyás	János	1866	Gyula
18.	Harangi	László	1866	Hajdúszoboszló
19.	Iván	Endre	1865	Búcsú
20.	Jánosi	Zoltán	1868	Nagyléta
21.	Kassay	Béla	1866	Diószeg
22.	Kazay	Gyula	1865	Kömörő
23.	Kovács	Gusztáv	1865	Medgyes
24.	Kovács	Ferenc	1867	Monostorpályi
25.	Kovács	Emil	1868	Karcag
26.	Ladányi	Endre	1868	Gyula
27.	Ludmán	Sándor	1866	Nádudvar
28.	Mészáros	Lajos	1868	Debrecen
29.	Mindszenti	Imre	1865	Debrecen
30.	Nagy	Gyula	1866	Debrecen
31.	Nagy	Lajos	1866	Túrkeve
32.	Nagy	Imre	1868	Nádudvar
33.	Németé	János	1867	Debrecen
34.	Papp	József	1868	Hajdúbagos
35.	Papp	László	1869	Szentes
36.	Pokoli	József	1866	Ór
37.	Rácz	Elek	1867	Csomaköz
38.	Selyebi	Géza	1867	Atya

39.	Sepsy	Géza	1865	Adorján
40.	Sólyom	Lajos	1871	Hajdúböszörmény
41.	Szabó	Imre	1866	Újfalu
42.	Szakács	József	1862	
43.	Szatmár	István	1864	Tárkány
44.	Szécsi	Miklós	1865	Gyulaj
45.	Sziki	Ádám	1863	Érhatvan
46.	Szolnoki	Gerzson	1864	Derecske
47.	Tabajdi	József	1866	Szarvas
48.	Takács	Zsigmond	1866	Gring
49.	Tatai	Sándor	1865	Szádó
50.	Técsi	József	1866	Hódmezővásárhely
51.	Tóth	József	1864	Debrecen
52.	Tóth	József	1865	
53.	Tóth	László	1868	Karcag
54.	Tóth	Ferenc	1868	Dorogma
55.	Tóth	Mihály	1868	Köröstarcsa
56.	Tóth	Benedek	1865	Rápoly
57.	Tóth	István	1866	Debrecen
58.	Török	Imre		Debrecen
59.	Vékony	Sándor	1866	Kunhegyes
60.	Zajtón	Gábor	1864	Baralóc

6. megjegyzés: A Debreceni Theológiai Akadémia beiratkozási anyakönyve alapján,
TtREL